

ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİMDALI

NEOLİBERAL İKTİSAT POLİTİKALARININ
TÜRKİYE'DE ORTA SINIFA ETKİSİ

Doktora Tezi

Hazırlayan
Cengizhan YILDIRIM

Danışmanlar
Prof. Dr. Cem SOMEL
Doç. Dr. Şahabettin GÜNEŞ

BOLU-2011

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Cengizhan YILDIRIM'a ait “**Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye’de Orta Sınıfa Etkisi**” adlı çalışma, jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalında **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir. 20/12/2011

Üye (Tez Danışmanı): Prof. Dr. Cem SOMEL

Üye : Doç. Dr. Seyit KÖSE

Üye : Doç. Dr. Erdiñç YAZICI

Üye : Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KOTİL

Üye : Yrd. Doç. Dr. Selime GÜZELSARI

Sosyal Bilimler Enstitüsünün Onayı

Prof. Dr. Gönül ÜLKER

Enstitü Müdürü

Abstract

THE EFFECTS OF NEOLIBERAL ECONOMIC POLICIES TO MIDDLE CLASS IN TURKEY

Cengizhan YILDIRIM

PhD Dissertation

Department of Economics

Supervisor: Prof. Dr. Cem SOMEL

2011-December xii+197 pages

The middle class has an important function in terms of its share in aggregate demand and it contributes to GDP growth. In this study, how neoliberal economic policies affected the middle class is investigated. Neo-liberal economic policies advocate reduction of state in the economy, development of the market and free trade. For this purpose, after analyzing the neo-liberal period of Turkey in terms of development, the status of middle class occupations, income distribution, and poverty rates are studied with data provided by TURKSTAT. According to the data it can be said that the middle class has expanded in Turkey after 1980. The transformation of agrarian society to an industrial one, a relative improvement in the indicators of development mostly after 2002, an increase in the number of middle-class occupations, an improvement in the income distribution, and reduction of the poverty rate have occurred in the neoliberal period.

Key Words: Middle Class, Neoliberal Economy Policies, The Class Schema of Goldthorpe, The Class Schema of Wright, Income Distribution.

Özet

NEOLİBERAL İKTİSAT POLİTİKALARININ TÜRKİYE'DE ORTA SINIFA ETKİSİ

Cengizhan YILDIRIM

Doktora Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cem SOMEL

2011-Aralık xii+197 sayfa

Orta sınıf hem toplam talep ve hem de toplam arz açısından önemli bir işleve sahiptir. Bu çalışma, orta sınıfın neoliberal iktisat politikalarının uygulandığı dönemdeki durumunu ve gelişimini incelemektedir. Neoliberal iktisat politikaları, ekonomide devletin küçültülmesini, piyasanın geliştirilmesini ve serbest ticareti savunur. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’de neoliberal dönem genel kalkınma göstergeleri açısından değerlendirildikten sonra TÜİK’in sağladığı verilerle neoliberal dönemdeki orta sınıf mesleklerinin durumu, gelir dağılımı ve 2002 sonrası yoksulluk oranları analiz edilmiştir. İncelenen verilere göre Türkiye’de 1980 sonrasında orta sınıfın güçlendiği söylenebilir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru bir dönüşümün yaşandığı neoliberal dönemde, özellikle 2002 yılından sonra kalkınma göstergelerinde görece bir iyileşme yaşanmış, orta sınıf mesleklerinin sayısı artmış, gelir dağılımı nispi düzelmeye göstermiş ve yoksulluk oranı azalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Sınıf, Neoliberal İktisat Politikaları, Goldthorpe’un Sınıf Şeması, Wright’ın Sınıf Şeması, Gelir Dağılımı.

Kısaltmalar

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri.
AK Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi.
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu.
BRIC	: Brezilya, Russia, India, China-Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin.
DİBS	: Devlet İç Borçlanma Senetleri.
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı.
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü.
DYSY	: Doğrudan yabancı sermaye yatırımları.
ERP	: Erikson-Goldthorpe-Portocarero.
GDP	: Gross Domestic Product.
GEGP	: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı.
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla.
HDI	: Human Development Index-İnsani Kalkınma Endeksi
IMF	: Internatinal Monetary Found-Uluslararası Para Fonu.
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.
ISCO	: International Standard Classification of Occupation.
KDV	: Katma değer vergisi.
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülleri.
KKBG	: Kamu kesimi borçlanma gereksinimi.
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development.
ÖTV	: Özel tüketim vergisi.
SSY	: Sabit sermaye yatırımları.
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.
TÜFE	: Tüketici fiyat endeksi.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu.
WB	: World Bank.
WU	: Washington Uzlaşması.

Teşekkür

Özal'ın orta direk kavramının araştırılması gerektiği fikri Prof. Dr. Cem Somel'e aittir. Kendisi benden yardımını ve bazen tüm günü bulan toplantılarda zamanını hiçbir zaman esirgememiştir. Bu tezin kuramsal kısmı İngiltere-Durham Üniversitesi'ne yazıldı. Yaklaşık 1,5 yıllık süreç boyunca Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler Okulu'nda öğretim üyesi olan Dr. Mehmet Asutay, hem Durham Üniversitesi'nin olanaklarını kullanmada bana yardımcı olmuş, hem de tez ile görüşlerini ve eleştirilerini bildirmiştir. İngiltere'de kendisinden aldığım Araştırma Yöntemleri dersinin de tezime oldukça faydalı olduğunu belirtmeliyim. North Caroline Wilmington Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Yunus Kaya, e-posta ve görüntülü konuşmalar sayesinde bu teze önemli katkılarda bulunmuştur. Tez İzleme Komitesinde bulunan Yrd. Doç. Dr. Erdoğan Kotil ve Yrd. Doç. Dr. Selime Güzelsarı, teze katkı konusunda benden yardımlarını esirgememişlerdir. Sevde Aydın, tezin en son halini okuyarak önemli bir katkıda bulunmuştur. Son olarak tabii ki Meryem Yıldırım'a da teşekkürü bir borç bilirim. Bütün bu katkılar sayesinde bu tez meydana gelmiştir.

Etik İkelere Uyulduğuna İlişkin Metin

Doktora tezi olarak sunduğum, *Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye’de Orta Sınfa Etkisi* başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda aftta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu niversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim. 20/12/2011

Cengizhan YILDIRIM

İçindekiler

Abstract	iii
Özet	iv
Kısaltmalar	v
Teşekkür	vi
İçindekiler	viii
Tablolar Listesi	xi
Şekiller Listesi	xii

BÖLÜM I

1. Giriş	1

BÖLÜM II

2. Orta Sınıf Analizleri	5
2.1 Sanayi Devrimi'ne Kadar Olan Dönemde Sınıf Anlayışı.....	7
2.2 Klasik Orta Sınıf Anlayışları: Marx ve Weber	12
2.2.1 Marx'a Göre Orta Sınıf.....	12
2.2.2 Weber'e Göre Orta Sınıf.....	17
2.2.3 Marx ve Weber'in Karşılaştırılması	21
2.3 Yeni (Neo) Orta Sınıf Analizleri.....	23
2.3.1 Wright'ın Neo-Marksist Sınıf Şeması	23
2.3.2 Wright'a Yönelik Eleştiriler ve Wright'ın Sınıf Şemasının Değerlendirilmesi.....	34
2.3.3 Goldthorpe'un Weberci Sınıf Şeması	37
2.3.4 Goldthorpe'a Yönelik Eleştiriler ve Goldthorpe'un Sınıf Şemasının Değerlendirilmesi.....	43
2.3.5 Goldthorpe ve Wright'ın Karşılaştırılması	45

BÖLÜM III

3. Orta Sınıfa İktisadi Yaklaşım	47
3.1 Girişimci Orta Sınıf.....	48
3.2 Beşeri Sermaye Yatırımları ve Maaşlı Orta Sınıf	50
3.3 Orta Sınıfın Nitelikli Talebi	56
3.4 Gelire Göre Orta Sınıf Tanımlamaları	59
3.5 Orta Sınıfın İktisadi Büyümeye ve Toplumsal Refaha Etkisi.....	62

BÖLÜM IV

4. Neoliberal İktisat Politikalarının Orta Sınıf ve Gelir Dağılımına Etkisi	69
4.1 Neoliberal İktisat Politikalarının Tarihsel Arka Planı.....	69
4.2 Neoliberal İktisat Politikaları	72
4.3 Washington Uzlaşması.....	75
4.4 Neoliberal İktisat Politikalarına Yapılan Eleştiriler.....	80
4.5 İkinci Nesil Neoliberal İktisat Politikaları	89
4.6 Neoliberal İktisat Politikalarının Orta Sınıfa ve Gelir Dağılımına Etkisi.....	95
4.6.1 Neoliberal İktisat Politikalarının Gelir Dağılımına Olumlu Etkileri	96
4.6.2 Neoliberal İktisat Politikalarının Gelir Dağılımına Olumsuz Etkileri	101

BÖLÜM V

5. Türkiye’de Neoliberal İktisat Politikalarının Uygulanması ve Bu Politikaların Orta Sınıfa Etkisi.....	106
5.1 Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye’de Uygulanması ve Sonuçları.....	107
5.1.1 Özal’lı Yıllar: 1980-1989 Dönemi.....	111
5.1.2 Kriz Dönemi: 1989-2002	115
5.1.3 AK Parti Dönemi: 2003 ve Sonrası	123
5.1.4. Neoliberal Dönemin Orta Sınıf Açısından Genel Değerlendirilmesi.....	126
5.2 Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye’de Orta Sınıfa Etkisi	135
5.2.1 Mesleklere Dayalı Analiz	137
5.2.2 Gelir Dağılımına Dayalı Analiz.....	144

BÖLÜM VI

6. Sonuç	148
Ekler	156
Kaynakça	175
Dizin	193

Tablolar Listesi

Tablo 1: Weber’de Sınıf Kavramının Teorik Yerleri	20
Tablo 2: Değer, Sömürü ve Sınıflar	27
Tablo 3: Çelişkili Sınıf konumları kavramının gelişmesinde ilk sınıf yapısı	30
Tablo 4: Wright’ın Temel Sınıflar Şeması	32
Tablo 5: Sınıf Yapısının Gelişmiş Şekli	32
Tablo 6: Kapitalist Toplumda Sınıf Konumları	33
Tablo 7: Goldthorpe’un Sınıf Şeması	38
Tablo 8: Goldthorpe’un Geniş Sınıf Şeması	40
Tablo 9 : Genişletilmiş Washington Uzlaşması	92
Tablo 10: 1980 yılında Türkiye ekonomisinde başlıca sorunlar ve çözüm önerileri....	108
Tablo 11: Fertlerin yoksulluk oranları (Nüfus içindeki oran).....	124
Tablo 12: Neoliberal Döneme Dair Türkiye Ekonomisinde Bazı Göstergeler.....	128
Tablo 13: Goldthorpe'un Sınıf Şemasına Göre Türkiye'de Sınıfların Dağılımı	138
Tablo 14: 2004-2010 Döneminde ISCO-88 Meslek Sınıflaması.....	141
Tablo 15: İşteki duruma göre istihdam edilenler (Bin, 15+ Yaş)	143
Tablo 16: Hane halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gelir Dağılımı.....	146

Şekiller Listesi

Şekil 1: Wright'a Göre Temel Sınıf Analizi Modelleri.....	26

BÖLÜM I

1. Giriş

Bir ülkenin iktisadi kalkınmasında orta sınıfın rolünün ne olduğu sorusu, iktisatçıları ve sosyologları meşgul etmektedir. Hem güçlü talebi hem de vasıflı çalışan olması nedeniyle, orta sınıf bir ekonomiyi hem toplam arz hem de toplam talep açısından etkilemektedir. Bu etkilerin ortaya konması için, öncelikle, orta sınıfın mevcut durumu ve gelişiminin ne yönde olduğunun analiz edilmesi gerekir.

Gelişmiş ekonomilerin hemen hepsinin ortak özelliği, geniş ve güçlü bir orta sınıfa sahip olmalarıdır. Yeni kıtaların keşfi sonucu, ilk olarak burjuva sınıfı veya küçük girişimci olarak ortaya çıkan orta sınıf, daha sonraları üretim ölçeğinin büyümesiyle beraber, çoğunlukla ücretli-maaşlı çalışanlar arasında görülmeye başlamıştır.

Orta sınıf, işçi sınıfı ve üst sınıf arasında yer alan veya her ikisine de dahil olmayan sınıftır. Ancak, bu tanımdaki “orta” görece bir kavram olduğundan çok farklı orta sınıf tanımlamaları yapılmaktadır. Orta sınıfı, alt ve üst sınıflardan ayıran çizgilerin nereden çekileceği tartışmaları bir tarafa, bu çizgilerin varlığı bile tartışılmaktadır. Orta sınıf, işçi sınıfından ve üst sınıftan gelir, eğitim ya da mesleğe göre ayrılabilir.

Piyasayı ön plana çıkaran, ekonomide devletin küçültülmesini ve serbest ticareti savunan neoliberal iktisat politikaları, 1980 sonrası hakim iktisat politikası haline gelmiştir. Bu politikalarla orta sınıf arasındaki ilişkinin ortaya konması, bu politikaların başarısını ya da başarısızlığını anlamada önemli bir kriterdir; çünkü milli gelirin sosyal sınıflar arasında nasıl bölüşüldüğünü de gösterir.

Her ne kadar bazı çalışmalarda kavram olarak geçse de Türkiye’de doğrudan

orta sınıfı konu alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, 1980 sonrası neoliberal dönemde orta sınıfın hem mesleklere hem de gelire göre Türkiye'ye özgü olarak tanımlanacak olması, çalışmanın özgün yanını oluşturmaktadır. Orta sınıfın durumu neoliberal iktisat politikaları çerçevesinde değerlendirilecektir.

Neoliberal politikaların uygulanmasında önemli rol oynayan Özal, orta sınıf (orta direk) kavramını da Türkiye'deki literatüre kazandıran kişidir. Özal'ın uygulamaya koyduğu neoliberal politikaları ve yine Özal'ın çok kullandığı hatta seçim stratejisini büyük ölçüde üzerine kurduğu orta sınıf arasındaki ilişkinin araştırılması gerekir.

Bu çalışmada, neoliberal iktisat politikalarının uygulandığı dönemde Türkiye'deki orta sınıfın güçlendiği iddia edilmektedir. Bu amaçla 1980-2000 dönemi için Goldthorpe'un sınıf şemasındaki bazı meslekler, 2004-2010 dönemi için de ISCO-88 meslek sınıflamasına göre toplanmış meslek gruplarındaki bazı meslekler orta sınıf olarak tanımlanmış ve bu mesleklerin bu dönemdeki seyri incelenmiştir. İddiyayı desteklemek için gelir dağılımı ve yoksulluk oranları verileri de kullanılmıştır. Tüm bu veriler TÜİK'ten sağlanmıştır.

Türkiye'de uzun yıllar uygulanan devletçilik anlayışının bir sonucu olarak, neoliberal iktisat politikalarının uygulanmasında sorunlar ortaya çıkmıştır. Bir taraftan hem ülke içinde hem diğer ülkelerle olan mal, hizmet ve sermaye akımları süratle serbestleştirilirken diğer taraftan neoliberal iktisat politikaları doğrultusunda uygulanması gereken özelleştirme gerçekleşmemiş ve devletin ekonomideki belirleyiciliği azalmamıştır. Böylece Türkiye'de serbest piyasaya dayalı; ancak serbest piyasanın koşullarını devletin belirlediği bir iktisat anlayışı ortaya çıkmıştır.

Bu tez beş ana kısımdan oluşmaktadır. Girişten sonra yazılan ilk üç kısım, Türkiye'deki orta sınıfı analiz etmek amacıyla, kuramsal bir çerçeve oluşturmak için yazılmıştır. İkinci kısımda, sanayi devrimine kadar olan dönem kısaca değerlendirildikten sonra, klasik sınıf anlayışları olarak Marx ve Weber analiz edilmiştir. Burjuva ve proletarya olmak üzere iki sınıflı bir toplum yapısı öngören

Marx'tan çok, orta sınıf analizleri bir toplumda daha fazla sınıfın varlığını tahlil eden Weber üzerine kurulmuştur. Daha sonra, Neo-Marksist bir düşünür olan ve çalışmalarının çoğunluğu orta sınıfı anlamaya yönelik olan Wright değerlendirilmiştir. Wright bir taraftan Marx'ın yaptığı gibi sosyal sınıfları üretim araçlarının mülkiyetine dayalı olarak iki sınıflı bir düzeyde ele alırken bir taraftan da ücretli veya maaşlı çalışanlar arasındaki farklılaşmayı görebilmiştir. Neo-Weberci bir düşünür olan Goldthorpe, sınıfları mesleklerin konumlandırılmasıyla elde etmektedir ve üretim araçlarının mülkiyetini merkeze almamaktadır.

Üçüncü bölümde, orta sınıfın iktisadi önemi ve iktisadi tanımları ele alınmıştır. Orta sınıf sağlıklı bir ekonomik yapı için kaçınılmaz görülmektedir. Eğitimli işgücü olması nedeniyle üretimde önemli rol oynaması ve nitelikli talebi sayesinde toplam talebi etkilemesinin yanında, girişimcilik yönü de iktisadi açıdan önemli unsurlardır. Bu bölümde, yeni kıtaların keşfiyle oluşan eski orta sınıf ve üretim ölçeğinin büyümesiyle meydana gelen yeni orta sınıf ayrımı anlatıldıktan sonra, orta sınıfla eğitim arasındaki ilişki ifade edilmeye çalışılmıştır. Orta sınıfın varlığı ve devamlılığı açısından bir beşeri sermaye unsuru olarak eğitim elzem bir konumdadır. Bu bölümün sonraki alt kısımlarında, gelire göre orta sınıf tanımlamaları yapıldıktan sonra, orta sınıf ve iktisadi büyüme arasındaki karşılıklı ilişki incelenmiştir. Orta sınıfın gelirinin ne olması gerektiği ve iktisadi büyümenin orta sınıfı nasıl etkilediği konularında bir fikir birliği yoktur. Bu konular, literatürde en çok tartışılan konulardandır.

Dördüncü bölümde, neoliberal iktisat politikalarının 1980 sonrası tarihi, Washington Uzlaşması çerçevesinde ele alınmıştır. Devletin ekonomi içinde küçültülmesini, özelleştirmeyi, mal, hizmet ve sermaye piyasalarının serbestleştirilmesini ve dış ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasını savunan neoliberal iktisat politikalarının, daha adil bir gelir dağılımına yönelik veya orta sınıfa yönelik doğrudan bir politikası yoktur. Neoliberal iktisat politikalarını savunanlara göre, bu politikaların uygulanmasıyla ortaya çıkacak iktisadi büyümeden, toplumun her kesimi faydalanacaktır. Karşı çıkanlara göre ise, neoliberal gündemde yoksulluğun azaltılması veya orta sınıfın gelişmesi diye bir gündem olmadığından, bu politikalar yoksulluğu artırmakta ve orta sınıfı olumsuz etkilemektedir.

Çalışmanın son kısmında, 1980 sonrası neoliberal dönemde orta sınıfın güçlendiği iddiası doğrultusunda, ilk olarak, 1980 sonrası genel ekonomik görünüm ve neoliberal iktisat politikalarının Türkiye ekonomisine etkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Orta sınıfın güçlenmesi için kalkınma göstergelerinde bir düzelme olması gerekli olmakla birlikte yeterli değildir. Aynı zamanda, orta sınıf mesleklerinin toplam yüzde içindeki payının artması, gelir dağılımının düzelmesi ve yoksulluk oranlarının azalması gerekir ki daha sonra bu verilerin 1980-2010 dönemindeki seyri incelenmiştir.

BÖLÜM II

2. Orta Sınıf Analizleri

Sosyoloji biliminde çok az konu orta sınıf kadar ilgi çekmiştir. Her sosyal bilim kuşağı, Amerika'yı yeniden keşfedercesine, orta sınıfı yeniden ve en baştan yorumlamakta ve açıklamaya çalıştığı herhangi bir konuyu bu sınıfla ilişkilendirmektedir (Burris, 1995: 15). Bu durumun bir sebebi, orta sınıf tanımı üzerinde bir fikir birliğine henüz varılamamış olması ve birbirine alternatif çok sayıda tanımın olmasıdır. Orta sınıf tanımlamaları, bakış açısına göre değişmektedir. En çok tanımlama, yaşanan çevre ve yere, gelire ve yapılan işe göre olmaktadır. Ancak aynı kriterlere göre yapılan tanımlamalar arasında da örneğin gelire göre tanımlarda orta sınıf gelirinin alt ve üst sınırı konusunda, bir fikir birliği yoktur. Bu sınır elbette zamana ve ülkeye göre değişecektir; ancak aynı ülke için aynı zaman diliminde de farklı sınırlar ortaya koyan çalışmalar vardır.

Sosyoloji biliminin genelinde olduğu gibi yeni orta sınıf hakkındaki farklı görüşler farklı politik bakış açılarına hizmet etmektedir. Weimer Almanya'sındaki sosyal demokratlar, kendi reformlarını haklı çıkarmak için beyaz yakalı çalışanlar arasındaki proletarya bilinçsizliğini kullanmışlardır. Aynı tarihlerde Birleşik Devletler'de Veblen gibi düşünürler maaşlı teknisyenleri, büyük şirketleri eleştirmek amacıyla kullanmıştır. 1930'lardan sonra Marksistler, alt-orta sınıf kavramını işçi partilerinin başarısızlığını açıklamak için ele almıştır. Ana akım sosyologları için [orta sınıf], kapitalistleri faşizmin sorumluluğundan kurtarmak için kullandıkları bir araçtır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında geliştirilen "Yönetim Devrimi" teorileri, [maaşlı orta sınıfı] şirket bürokrasisine ve geniş ölçekli devlete yapılan farklı

açıklamaları ifade etmek için kullanmışlardır. Muhafazakarlara göre yeni yönetici sınıf, kapitalizmin korunması gereken totaliter bir tehdittir; liberaller için [maaşlı orta sınıf] sınıflar arası ahenge ve [sınıflardan bağımsız] ortak sorumluluğa geçiş için bir başlangıçtır. 1950’lerden itibaren, Amerikan sosyolojisi için yeni orta sınıf “ideolojilerin sonu” için bir işarettir ve kapitalist kurumların devamlılığı için bir sigortadır. Yeni Sol teorisyenler, radikal siyasi hareketlerin beklenmeyen çıkışını açıklamak için orta katmanları “yeni işçi sınıfı” olarak yeniden yorumlamışlardır [Yeni Sol maaşlı orta sınıfı her ne kadar “yeni” nitelemesiyle olsa da işçi sınıfı olarak görmeye devam etmiştir]. 1970’lerden itibaren Avrupalı sosyalist ve komünist partilerin siyasi ittifakın yeni biçimlerini kurmak amacıyla gösterdikleri çabaları, Marksistler arasında orta sınıflarla ittifak kurulup kurulmayacağına dair eski bir tartışmayı yeniden alevlendirmiştir (Burris, 1995: 16-17).

Orta sınıf tam olarak kavramsallaştırılmadığı için bakış açılarını haklı çıkarır bir tarafı vardır. Hem fikirleri destek noktasında hem de karşı fikirleri çürütmek noktasında yeterince malzeme sunar. Sihirli bir ayna gibi ne görünmek isteniyorsa, onu bulmak mümkündür.

Bu konuyu ele alan yazarların siyasi düşünce farklılıklarına ilave olarak, çok heterojen bir yapıya sahip olması, orta sınıf hakkında çok fazla fikir ayrılığı olmasının bir diğer nedenidir (Burris, 1995: 16). Üst düzey yöneticiler, doktorlar, yargıçlar, avukatlar, öğretmenler, öğretim üyeleri bu sınıfta yer almaktadır. Bu zorluğu aşmak için orta sınıf bazen, üst-orta ve alt-orta olmak şeklinde alt gruplara ayrılır. Goldthorpe üst-orta sınıf yerine “hizmet sınıfı” kavramını kullanmaktadır. Bu grupta profesyoneller,¹ “prestijli” işler yer almaktadır. Alt-orta sınıfta, büro elemanları, öğretmenler, hemşireler, satış temsilcileri vb. meslekler yer almaktadır (Giddens, 2000: 270).

---

¹ Bu kavram gerek Türkçede gerek İngilizcede birçok manada kullanılmaktadır. Bu çalışmada profesyonel ile anlatılmak istenen, akademik anlamda doktora gibi bir unvanı olan, çok spesifik bir alanda bilgi sahibi olan, yüksek vasıf gerektiren işlerde çalışmakta olan veya serbest meslek erbabı kişilerdir.

Dahrendorf'a göre daha çok sermaye ve emeğin birbirinden tamamen ayrılmasıyla sayısı çoğalan orta sınıf, zaten sorunlu doğmuştur. Bu kadar büyük ve heterojen bir topluluk ne sınıf, ne katman, ne de gruptur; modern terminolojide bu topluluğu ifade edecek bir kelime yoktur. Başbakan, daktilocu, satış danışmanı, doktor gibi birbirinden çok farklı birçok meslek bu grupta yer almaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalar bir ilerleme göstermez; tekrar niteliğindedir (Dahrendorf, 1957: 49-50).

“Ortadaki gruplar”ın yükselmesi ilk olarak 19. yüzyıldaki gözlemcilerin dikkatini çekmiştir. Heterojenliği ifade etmek için çoğul olarak “orta sınıflar” kavramı kullanılmıştır. Ancak daha sonra orta sınıfı ifade etmek için yeni kavramlar icat edilmiştir: yeni küçük burjuva, yeni işçi sınıfı, hizmet sınıfı, profesyonel sınıf, yeni orta sınıf, maaşlı orta sınıf ve yönetici sınıf.

Orta sınıf, sınıf kavramından bağımsız olarak düşünülemez. Bu alt kısmın geri kalan kısmında, genel sınıf kavramı konusunda belirtilen görüşler, daha çok orta sınıfı anlamak amacıyla yazılmıştır.

2.1 Sanayi Devrimi'ne Kadar Olan Dönemde Sınıf Anlayışı

Sosyal tabakalaşma ve sınıf, eşitsizlik sonucu ortaya çıkan kavramlardır. Eşitsizlik, bütün toplumlarda rastlanan bir olgudur. Yaş, cinsiyet, din, dil, ırk, etnik köken, meslek, gelir, servet, eğitim düzeyi vb. olgular eşitsizliğin belirleyicilerindedir. Bu olgulara dayanarak bazı insanlar, aynı toplumdaki bazı insanlara göre farklı statüler elde edebilirler. “Farklı insan grupları arasında meydana gelmiş eşitsizlikler” olarak tanımlanan sosyal tabakalaşma, bu eşitsizlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Eşitsizlik ve sosyal tabakalaşma birçok toplum tarafından doğal olarak algılanmıştır. Örneğin toplumsal işbölümü ve sosyal tabakalaşmanın olmadığı toplumların “Barbar” olarak isimlendirildiği Eski Yunan'da yaşayan Aristo'ya göre toplumda kölelerin ve özgür insanların olması ve toplumun bazı üyelerinin daha baskın olması son derece doğaldı. Eğer eşitsizlik doğal ise daha ötesini araştırmanın da bir

anlamı yoktu (Crompton, 1994: 1).

Kast sisteminde de eşitsizlik doğal algılanmaktadır. Bu sistem, aralarında kesinlikle geçiş olmayan farklı tabakalardan oluşur ve en önemli meşruiyet kaynağı yeniden doğuşa inanılan Hindu inancıdır. Kendi kastında üzerine düşen görevleri yapmayanlar sonraki hayatında daha aşağı bir kastta yaşayacaktır, üzerine düşenleri yapanlar ise daha üst bir kastta yaşama imkanına kavuşacaktır (Ergil, 1994: 97-98). Kast sistemi Hint toplumu ile özdeşleşmiştir; ancak değişik toplumlarda değişik uygulama biçimleri de görülmüştür.

Feodal Sistem’de de tıpkı Hindu inancında olduğu gibi katmanlaşma, din ve ahlaki değerler tarafından desteklenmiştir. Bu sistemde hiyerarşiyi belirleyen toprak sahipliğiydi. Aristokrasi, toprağa sahip olan asil sınıftı; köylüler ise onların toprağını işleyen ve doğal olarak geliri onlarla bölüşen kesimdi. Din adamları bu sisteme meşruiyet kazandıran en önemli sınıftı; çünkü toprak sahipliğine dayalı bu düzenin Tanrı tarafından ortaya konulduğunu savunuyorlardı (Crompton, 1994: 1). Ayrıca bu toplumda zenaatkarlar ve tüccarlar da bulunmaktaydı.

Aydınlanma Çağı filozofları da eşitsizliği toplumsal işleyiş açısından doğal ve kaçınılmaz olarak gördüler. “Çiftçiler” ve “zenaatkarlar” üretmeli, tüccarlar piyasaya sürmeli ve bir katman da “yönetim” işini üstlenmeliydi. Hobbes’a göre doğal yaşam iğrenç, uygarlıktan uzak (brutish) ve kısaydı; her insanın diğerine karşı savaşma isteği duyması sınıfların varlığını gerekli kılıyordu. Bu sorunun çözümü devletlerin varlığında, devletler olmazsa kaos kaçınılmazdı. Locke, varlığı kaçınılmaz olan devletle yaşamak için doğal haklar olan özgürlük ve mülkiyet haklarını korumayı insanlık adına en önemli görev olarak belirlemekteydi; özel mülkiyet varsa eşitsizlik de vardı. Rousseau’ya göre, insanoğlu özgür doğmakta; ancak daha sonra her yerini prangalar kaplamaktaydı. Mutlak eşitliğe ulaşılamayacağını söylemese de doğrudan demokrasiye vurgu yaparak vatandaşlara siyaset yoluyla bireysel haklarına sahip çıkmalarını tavsiye etmekteydi; yani devlet yine kaçınılmaz olarak var olacaktı (Crompton, 1994: 3). Bir başka önemli düşünür John Stuart Mill, sınıfların kalıtsal olarak belirlendiği dönemin hızla geride kaldığını belirterek, hiyerarşinin performans

göre belirlenmeye başladığını söylüyordu (Erikson ve Goldthorpe, 1993: 29).

Yılların birikimiyle oluşmuş ve eşitsizliği haklı çıkararak, hatta gerekli gösteren bu anlayış, Sanayi Devrimi'nden sonra da kullanışlı olduğundan reddedilmemiştir. Eşitsizlik doğal ise, tekel, düşük ücret, serbest piyasa, serbest ticaret gibi kapitalizm için elzem olan olgular da doğaldı. Klasik Okul iktisatçıları, yoksulluğun insanı çalışmaya sevk ettiğini söylemişler ve yoksulluk yasaları, asgari ücret gibi düzenlemelere amansız karşı çıkmışlardır. Ancak Klasik Okul'dan hemen sonra hem eylemsel hem de düşünsel olarak bu doğallık (Marx tarafından) sorgulanmaya başlanacak ve bütün insanların iktisadi ve siyasi olarak eşit doğduğu dillendirilmeye başlanacaktı.

Türk toplumlarında da, Oğuzlardan itibaren, en tepede padişahın daha sonra da toplumu yönetenlerin olduğu bir sosyal tabakalaşma görülmüştür; ancak bu katmanlar arası geçiş özellikle savaşlarda gösterilen başarılarla bağlı olarak köleleri de kapsayacak şekilde mümkündür (Mardin, 1967: 113-115). Ulaşılamayacak olan tek makam padişahlıktır. Bu tip sosyal tabakalaşma Türkler İslam'a girdikten sonra devam etmiştir; ancak bu aşamadan sonra bürokrasi mevcut tabakalara eklenmiş ve bazı önemli değişikliklere beraber Aristo'nun üç katmanlı sınıf yapısına² doğru geçilmiştir. Farabi, Tusi, Diwani gibi İslam düşünürleri, Aristo'nun oluşturduğu sınıf yapısını kendi toplumlarına uyarlamışlardır.³

İslam dini "Asıl onlar arasında, bu dünya hayatındaki geçimlerini paylaştıran ve bir kısmı diğer bir kısmını istihdam etsin diye birbirlerine farklı oran ve alanlarda üstün kılan Biziz"⁴ ayetinde de belirtildiği gibi "mutlak" eşitlikçi bir amaç gütmemiştir; ancak farklılıkların insanların kendilerinden kaynaklanmadığını ve özellikle zenginler açısından bir imtihan vesilesi olduğunu da belirtmiştir. İlk dönem İslam tarihinden itibaren, gerek mesleklere dayalı gerekse de mülkiyet ve gelire bağlı bir sosyal tabakalaşma görülmüştür. İslam dini mutlak eşitlikçi değildir; ancak sosyal devlet, zekat

² Bu modele göre toplumda üst (idareciler ve siyasi güç sahipleri), orta (tacirler ve zenaatkarlar) ve alt (köylüler, esirler ve üreticiler) olmak üzere üç katman vardır.

³ Karpata, K. (15 Mart 2010). Osmanlı'dan Günümüze Orta Sınıflar, Siyaset ve Demokrasi. *Zaman Gazetesi*.

⁴ Kur'an, Zuhur Suresi, 43/32.

gibi uygulamalarla gelir dağılımının aşırı derecede bozulmasına karşı çıkmıştır. Bu doğrultuda çok sayıda ayet ve hadis bulunmaktadır.⁵ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere tüm İslam devletlerinde Aristo'nunkine benzer bir sosyal tabakalaşma görülmüş; ancak "sosyal adalet" kavramına da büyük önem verilmiştir.

İslam bilgini İbn-i Haldun (1332-1406) *Mukaddime* adlı eserinde dört toplumsal kesimden bahseder. Bu sıralama aynı zamanda bir hiyerarşi de ortaya koyar (s, 889-892; aktaran: Eliaçık, 2009):

1. İmaret: Burada ülkeyi yöneten kesim ve kişiler ifade edilmektedir. İbn-i Haldun devlet yönetmeyi bir geçim kaynağı olarak görmemiştir.
2. Ticaret: Alım-satım işleriyle uğraşan kesim kastedilmektedir. İslam'ın ilk ortaya çıktığı yerler olan Mekke ve Medine, kendi kendine yeterli olmayan birer ticaret üstleriydi. O yüzden bu dönemde kendisi de bir tüccar olan Hz. Peygamber ticarete çok önem vermiştir.
3. Zenaat: Mimar, marangoz, dokumacı ve dikişçi, ebe, tıpçı, sahaf, müzisyen (musiki) gibi ilim, kültür, el sanatları ve sınai üretim meslekleri bu grupta yer almaktadır.
4. Ziraat: Tarım ve çiftçilikle uğraşan kesim bu grupta yer alır.

Zainuddin (2003), İslam toplumlarında sosyal "farklılaşmayı" kabul etmekle beraber, sosyal tabakalaşma olduğunu kesinlikle reddeder. Ancak bu duruma kanıt olarak öne sürdüğü "Elbet Allah katında en üstünüz, O'na karşı sorumluluk bilinci en güçlü olanınızdır"⁶ ayeti, "Allah katında" bir durumdan bahsetmektedir ve dünyevi manada tabakalaşmanın olmayacağını söylememektedir.

Osmanlı'da padişah ve ailesini bir tarafa ayırırsak, toplum yapısı yönetenler ve yönetilenler (reaya) olmak üzere iki katmandan meydana gelmekteydi. Yönetici sınıf;

⁵ Bununla ilgili bir ayet şu şekildedir: "... gerçek erdem kişinin Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, İlahi kelama, peygamberlere inanması, malı- ona sevgi duymasına rağmen- yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, isteyenlere ve özgürlüğü elinden alınanlara vermesi, namazı istikametle kılması, zekatı gönlünden geçerek vermesidir..." Bakara Suresi, 2/177.

⁶ Kur'an, Hucurat Suresi, 49/13.

askerler, ilimle uğraşanlar ve bürokratlardan oluşurken yönetilenler ise, tüccar, (küçük) üreticiler, köylüler ve gayri Müslimlerden oluşmaktaydı. Yönetici sınıf kendi arasında homojen olmadığı gibi aralarında iktidar mücadelesi de her zaman olagelmıştır. Yönetilenler de kendi arasında, esnaf daha üst düzeyde olmak üzere hiyerarşik bir yapı içinde bulunmaktaydı (Mardin, 1967).

Osmanlı'da yukarıda belirtilen sosyal yapının birtakım istisnaları olmuştur. Öncelikle, özellikle savaşlarda üstün başarı göstermiş bazı aileler, kısmen bağımsız hareket edebilme hakkına sahiptiler. İkinci olarak, Zülkadiroğulları gibi bazı beylikler kısmen özerk bir yapı içindeydi. Son olarak, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bazı yönetici sınıfların aristokratik bir yapıya bürünmeleridir (Mardin, 1967: 120-122). Bu yönetici sınıfla beraber, 18. ve 19. yüzyıldan itibaren tüccar sınıfının da güçlenmesi, imparatorluğun çökmesinde (Göçek, 1999: 78-82) ve cumhuriyete geçildikten sonraki sosyal yapının meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır.

“Sınıf” kavramı, daha çok sanayi toplumlarındaki tabakalaşmaya verilen isimdir ve bu manada modern bir kavramdır. Sanayi toplumlarında görülen en yaygın sosyal tabakalaşma türü olarak sınıf sistemi, dört özelliği ile diğer tabakalaşma türlerinden ayrılır. Birincisi, sınıflar dini ya da yasal buyruklarla oluşmazlar. İkincisi, sınıf sistemindeki mevki “tamamen” doğuştan kazanılmaz. Üyelik kesin kurallarla belirlenmediğinden tabakalar arası geçiş imkanı, yani mobilite vardır; ancak bu geçişin “sıklığı”⁷ ve “mesafesi”⁸ çok tartışılmaktadır. Üçüncüsü, sınıf sisteminde en önemli belirleyici, ekonomik düzeydir; ancak mutlak belirleyici değildir. Çoğu zaman bir tabakadan diğerine geçen insanların yeni tabakaya kabulü birkaç nesil sürebilir. Dördüncüsü, sınıfların birbirine karşı bir diğer tabakalaşma türlerinde olduğu kadar tahakküm gücü yoktur (Giddens, 2000: 259); ancak bu tahakküm gücünün hiç olmadığı

⁷ Mobilitenin sıklığı ile bir sınıfta yer alanların ne kadarının babasının veya çocuğunun aynı sınıfta yer aldığı tartışılmaktadır. Sınıf nesiller arasında çoğunlukla aynı kalırsa bu mobilitenin sık olmadığı, sınıflar nesiller arasında çoğunlukla aynı kalmazsa bu mobilitenin sık olduğu anlamına gelir.

⁸ Mesafe ile tüm sınıfların tüm sınıflara geçme imkanı kastedilmiştir. Örneğin işçi sınıfına mensup bir insanın en zengin sınıfa, kapitalist sınıfa geçme ihtimali ne kadardır? Mobilitenin genellikle “yakın” sınıflarda olduğunu savunanlar olmakla beraber, “uzak” sınıflar arasında da mobilitenin olduğunu savunanların sayısı az değildir.

anlamına gelmez. Örneğin işsiz kalma korkusu işveren-işçi arasında her zaman bir tahakküme yol açar. Bu dört madde, sınıf sisteminin diğer tabakalaşma sistemlerinden farkı olduğu kadar, aynı zamanda bu sistemin özelliğidir.

2.2 Klasik Orta Sınıf Anlayışları: Marx ve Weber

Marx'a kadar olan dönem hızlıca anlatıldıktan sonra bölümün geri kalanında sınıf kavramının iki temel kuramcısı Marx ve Weber ele alınacaktır. Daha sonra, bu temel kuramcılarının oluşturduğu akımların günümüz temsilcileri olarak Wright ve Goldthorpe değerlendirilecektir. Günümüzde sınıf analizleri Marx ve Weber arasında bir yerde bulunduğundan, sınıf çalışmalarında bu iki düşünürü anlamak daha sonraki çalışmaları anlamada kolaylık sağlar.

2.2.1 Marx'a göre orta sınıf

Sınıf analizinin piri Karl Marx'tır; analizleri Weber'i ve birçok sosyal bilimciyi etkilemiş, günümüzde de etkilemeye devam etmektedir (Howe, 1992: 1). Marx'a göre eski orta sınıf (Marx'ın tabiriyle küçük burjuva)⁹, büyük burjuvalarla olan rekabete dayanamayarak yok olacak ve toplum burjuva ve proletarya olmak üzere iki sınıfa ayrılacaktı (Howe, 1992: 1; Burris, 1995: 18). İki sınıflı toplum yapısı, Marx'ın en çok bilinen görüşlerinden bir tanesidir.

Marx'ın çalışmalarının büyük bölümü sosyal tabakalaşma ve sınıf üzerinedir; ancak Marx ömrü vefa etmediğinden sistematik bir sınıf analizi meydana getirememiştir. El yazmaları tam da "bir sınıfı oluşturan nedir" sorusunu sorduktan sonra biter. Dolayısıyla Marx'ın sınıf analizi yazdıklarının analiz edilmesiyle sonraki yazarlar tarafından oluşturulmaya çalışılmıştır; doğaldır ki bu durumda bir fikir birliği yoktur (Giddens, 2000: 260; Burris, 1995: 20-21).

---

⁹ Bu kavramlar ileriki kısımlarda açıklanacaktır; ancak yeri gelmişken kısaca açıklayalım: Eski orta sınıf ile küçük burjuva, zenaatkar ve kendi işinde çalışanlar kast edilmektedir. Yeni orta sınıf ile beyaz yakalılar gibi başkasının işinde çalışan; ancak belli bir seviyede yetki ve sorumluluk sahibi çalışanlar ifade edilmektedir.

Marx'a göre, sınıflı toplumun temelinde üretim araçlarının mülkiyeti yatar: üretim araçlarına sahip olanlar (sanayiciler ve kapitalistler) ve olmayanlar (proletarya). Bu iki sınıf arasında sürekli bir mücadele vardır; çünkü üretim araçları sahipleri proletaryanın ürettiği değere el koyar. Marx, sınıf çatışmasını Komünist Manifesto'nun giriş cümlesinde tüm tarihe geneller: “Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir. Özgür ve köle, asil sınıf ve alt tabaka, efendi ve köylü, loca başkanı ve usta, iki kelimeyle ezen ve ezilen” (Marx, Engels, 1967: 79). Ancak Marx bazen işçi sınıfı, sermayedar ve toprak sahipleri diye üç sınıftan söz eder. Bazen geniş bir sınıf tanımı yapar, bazen de sınıfın tanımını daraltır. Görüldüğü gibi Marx'ın sınıf kavramı sanıldığı gibi açık ve basit değildir (Burke, 2005: 58).

Marx sınıfları analiz ederken sınıf bilincine çok önem verir. Bu sınıf bilinci sınıfların kendilerini konumlandırmasıyla ve karşılıklı durumlarını anlamasıyla ilgilidir. Benzer durumda olanların sınıf olması için ortak bir sınıf bilincine sahip olmaları gerekir. Aksi takdirde “bir patates çuvalı gibi, birbirine benzeyen ama ayrı ayrı olan bireyler veya aileler yığınının ibaret” olurlar (Burke, 2005: 58). Bu sınıf bilinci kavramı, Marx'ın ardılları tarafından da sık sık vurgulanmıştır.

Callinicos'a göre Marksist sınıf anlayışının ayırt edici özellikleri vardır. Birincisi, Marksist sınıf anlayışı, sınıfı bir ilişki olarak değerlendirir. İkincisi, sınıflar arasındaki bu ilişki, uzlaşmaz ve mücadeleye dayanan (antagonistik) bir ilişkidir, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında her zaman bir mücadele vardır. Üçüncüsü, sınıf nesnel bir ilişkidir. Kişinin sınıfsal konumu, üretim ilişkileri içindeki fiili yere bağlıdır. Sınıfları, üretim araçlarına sahip olmak ya da olmamak belirler (Callinicos, 2006a: 17).

Marksist sınıf anlayışının diğer akımlardan ayırıcı özelliği “sömürü” kavramıdır. Sömürü merkezli analiz aynı zamanda Marksist anlayışın günümüz toplumlarına uyarlanmasında bir dizi güçlük de doğurur (Wright, 2010). Sömürü kavramı, söz konusu orta sınıf olduğunda, kapitalist-proletarya arasında olduğu kadar net değildir.

Marx'ın orta sınıf analizine gelince; Gilbert, Marx ve ardıllarının orta sınıfa bakış açısını şu başlıklar altında toplamıştır. Birincisi, orta sınıf yoktur veya en azından bu sınıf genişlemiyordur. Marx'a göre proletarya ve burjuva olmak üzere iki temel sınıfın var olduğunu daha önce belirtmiştik. Kapitalist toplumlarda orta sınıf tamamen yok olacaktır. İkincisi, orta katmanlar bir "sınıf" meydana getirmez; çünkü sınıf için bir sınıf bilinci gereklidir. Sosyal sınıfların esası, üretim araçlarının mülkiyeti ve karşılıklılık üzerine kuruludur. Üretim araçlarının sahipleri ve onlara emeklerini satan işçiler arasında sürekli bir mücadele vardır. Bir sınıfın kazancı, diğerinin kaybı anlamına gelir. Fakat bağımsız profesyoneller, memurlar, işyeri sahipleri, öğretmenler gibi meslek gruplarının bu sınıf mücadelesinde hangi safta olduğu belirli değildir. Üçüncüsü, orta sınıf bir sınıf bilincine sahip değildir. Orta sınıfın bazen işçi sınıfıyla bazen de üretim araçlarının sahipleri ile çıkar birliği içinde olması, bir sınıf bilincine kavuşmasını engeller (Gilbert, 2007: 10).

Her ne kadar orta sınıfın varlığını Marksist tahlilin yetersizliği ile eş tutanlar ve bu sınıfı görememekle suçlayanlar olsa da Marx birçok yerde orta sınıftan bahsetmekte, hatta Ricardo'yu bu sınıfı göremediği için eleştirmektedir (Marx, 1968: 573'den aktaran; Burris, 1995: 19-20)

Marx, eski orta sınıfın kapitalist rekabete dayanamayarak ortadan kalkacağını söylemekle beraber, üretimin büyümesiyle bazı orta sınıf mesleklerinin ortaya çıkacağını belirtmiş ve bunları şu şekilde saymıştır: uşaklar, askerler, denizciler, polisler, alt düzeydeki memurlar, seyisler, şaklabanlar, hokkabazlar, ücretsiz sanatçılar, müzisyenler, avukatlar, doktorlar, âlimler, öğretmenler, mucitler vb. (Marx, 1963: 218'den aktaran; Burris, 1995: 20). Dikkat edilirse bu mesleklerin hepsi kendi işinde çalışmaktadır ve üretim sürecine kol güçlerini değil de yeteneklerini ya da zihinlerini katmaktadırlar. Üretim ölçeğinin büyümesi ya da küçülmesi bu mesleklerin yapısında herhangi bir değişiklik yapmaz. Marx bu meslekleri "orta sınıf" kabul etmekle beraber, burjuva ve proletarya söz konusu olduğu zaman vurgu yaptığı "sınıf" vurgusunu bu meslekler söz konusu olduğunda yapmaz. Başka bir deyişle, orta sınıfa burjuva ve proletarya kadar politik önem vermez. Orta tabakada heterojen gruplaşmalar vardır; ancak bunlar "sınıf" niteliği taşımaz. Orta sınıflar, orta burjuvazi, orta katman

(*intermediate strata*) gibi birçok kelimeyi orta sınıf anlamına gelecek şekilde kullanır. (Burris, 1995: 20; Gilbert, 2007: 6). Marx, kimi zaman bu sınıfları geçici sınıflar olarak da isimlendirir.

Marx, üretim ölçeğinin büyümesiyle meydana gelen yöneticilerden oluşan orta sınıfı, kapitalistlerin yardımcısı olarak düşünmüştür ve onlarla aynı pozisyonda değerlendirmiştir. Bu sınıf, kendisi artık değer üretmez ve üretimine katkıda bulunmaz; işçi sınıfının ürettiği artık değerden beslenir. Diğer taraftan yine kapitalist sınıfın yardımcısı olan büro çalışanları (*clerical worker*), artık değerın üretimine yardımcı olur. Ancak bu sınıfın görevleri zamanla sıradanlaşacak ve teknolojinin de ilerlemesiyle büro çalışanları konumunu kaybederek proletaryaya katılacaktır (Hamilton ve Hirszowicz, 1993: 135).

Marx'ın orta katman hakkında yazdıkları hem çok azdır hem de açık değildir. Ancak mevcut yazdıklarından Marx'ın maaşlı orta sınıf üyelerini küçük burjuvaya benzettiği anlaşılmaktadır. Mülksüz olduklarından ekonomik bağımlılık içindedirler. Bu sebeple proletarya kavramıyla açıklanabilirler. Burjuvanın uşakları (*servants of the bourgeoisie*), burada maaşlı orta sınıf kastedilmektedir, konum gereği kendilerini işçi sınıfından yukarıda görebilirler. Bu maaşlı üst kademe çalışanların ücretlerini kapitalist gelirden almaları onları burjuva tarafına itebilir (Burris, 1986: 324). Konumları çelişkilidir; kısmen maaşlı çalışan kısmen de kapitalisttirler. Mühendisler, bilim adamları gibi yönetici ve denetmen olarak çalışanlar, kendileri de bir tür işçi olmalarına rağmen, sömürünün artmasına neden olurlar (Burris, 1986: 323).

Toplumun sınıfsal olarak proletarya ve burjuva şeklinde iki kutba ayrılmaması devrime yönelik ilerlemeyi engelleyecek zorluklardan bir tanesidir. Toplumlar bu şekilde keskin olarak ikiye ayrılmaz; küçük burjuva, köylü sınıfı, ordu mensupları, din adamları, bilim çevreleri gibi insanlar çatışmaya girecek olan iki sınıfta da yer almazlar. Marx, işçiler ile kapitalistler-arazi sahipleri arasında yer alan mülksüz orta sınıfların da genişlediğinin farkına varmıştır. Orta sınıfların varlığı, toplumsal çatışmanın önünde bir engel teşkil edecektir. Toplumsal çatışmayı engelleyecek ikinci önemli unsur, egemen güçlerin sadece maddi üretim araçlarını değil, aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını

da kontrol etmesidir (Edgell, 1998: 18-19).

Eski orta sınıfın azalacağı beklentisi tarihsel olarak doğrulanmıştır, gelişmiş ülkelerde küçük kapitalistlerin oranı özellikle 19. yüzyıldan itibaren diğer sınıflara göre azalmaktadır. Ancak bu azalış Marx ve Marksistlerin beklentilerini gerçekleştirmemiştir. Eski orta sınıfın yerini yeni orta sınıf almıştır. Bu sınıf üretim araçlarına sahip olmamasına rağmen, devrimci bir potansiyel göstermemektedir. Bu durum birçok Marksist yazarın anlamlandırmaya çalıştığı bir sorundur. Bu yazarlar orta sınıfı, ikiye ya da üçe bölerek bir kısmını burjuvaya bir kısmını da proletaryaya katarak, iki sınıflı toplum tahlilini devam ettirmek istemektedir (Giddens, 1981: 177-178).

Marx sonrası Marksistler, orta sınıf ile alakalı iki görüşe sahip olmuşlardır. Ortodoks Marksistler, mavi yakalı-beyaz yakalı fark etmeksizin bütün ücretli, yevmiyeli veya maaşlı çalışanları aynı ve bir bütün olarak düşünmüşlerdir. Tek kriter üretim araçlarının mülkiyetidir, üretim araçlarına sahip olmayanlar, proletarya sahip olanlar burjuvadır.

Bu durumun tipik bir örneği olarak Callinicos, beyaz yakalı çalışanları şu şekilde 3'e ayırmıştır (Callinicos, 2006a: 19): "i) Kapitalist sınıfın aylıklı mensupları olan, sermaye birikim süreci ile ilgili kararların alınmasına katılan küçük bir azınlık; ii) yüksek maaş alan beyaz yakalı çalışanların oluşturduğu, çoğu emekle sermaye arasındaki ara kademelerde yönetici ve denetleyici görevlerini yürüten, birinci gruptan daha geniş grup, 'yeni orta sınıf'; iii) yaptıkları iş üzerinde kol işçilerinden de düşük maaş alan, sıradan beyaz yakalı çalışanların oluşturduğu çoğunluk". Bu çözümlemeden çıkardığımız temel sonuç, beyaz yakalıların çoğunluğunu oluşturan üçüncü grubun aslında işçi sınıfına dahil edilmesi gerektiğidir. Böylece orta sınıfın değil de işçi sınıfının arttığı görülecektir.

Loren'e (1977) göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde çalışanların yaklaşık olarak %90'ı işçi sınıfı, %8'i küçük burjuva ve sadece %2'si kapitalisttir. Orta sınıfın genişlemesi gibi bir şey söz konusu değildir. Aksine kapitalistler ile proletarya olmak üzere iki sınıflı toplum yapısı devam etmektedir.

Ortodoks Marksistlerin aksine Revizyonist Marksistler, orta sınıfın varlığını kabul ederek orta sınıfla alakalı daha karmaşık teoriler geliştirmişlerdir. Beyaz yakalı¹⁰ çalışanlar, üretim araçlarından yoksundur; ancak burjuva sınıfına daha yakındır. Ayrıca statü farkından dolayı beyaz yakalılar proletarya ile hareket etmez. Revizyonist Marksistlerden Lederer, maaşlı çalışanları (salaried¹¹ employees), proletarya ve kapitalistler arasında, ortada bir sınıf olarak tanımlamıştır (Burris, 1986: 327).

Orta sınıfın varlığını kabul eden bir başka Marksist kuramcı Poulantzas'tır. Poulantzas'a göre (1975), maaşlı orta sınıflar "Yeni Küçük Burjuva" olarak isimlendirilmelidir; çünkü sınıflar, sadece iktisadi ilişkilere göre, üretim araçlarının mülkiyetine bakılarak oluşturulamaz. Sınıfların oluşmasında siyasi ve ideolojik duruş da önemlidir. Yeni küçük burjuva, üretim araçlarına sahip olmadığından ne burjuva sınıfıyla, artık değer ortaya koymadıklarından dolayı, ne de işçi sınıfıyla bir tutulabilir. Eski küçük burjuva ile bir tutulmalarının nedeni, bu sınıfla benzer ideolojik yapıda olmalarındandır.

2.2.2 Weber'e göre orta sınıf

Weber, sınıf hakkında en çok tartışmayı *İktisat ve Toplum* adlı eserinin IX. kısmının içinde yer alan "Politik Toplumdaki Güç Dağılımı: Sınıf, Statü, Parti" adlı 6. alt bölümünde yapar (926-940).¹² Weber'in güç dağılımı kavramıyla anlatmak istediği toplumsal tabakalaşmadır; güç dağılımını belirleyen ise sınıf, statü ve parti kavramlarıdır. "Bir toplumdaki her türlü [iktisadi veya başka] yapı, güç dağılımını

¹⁰ Burada Burris'in yaptığı gibi birçok çalışmada, beyaz yakalı ve maaşlı (salaried) çalışanlar, tüm orta sınıfı kapsayacak şekilde şekilde kullanılmaktadır. Bu durum eski orta sınıf olarak ifade edilen, kendi işinde çalışanları ihmal etmektedir.

¹¹ Her ne kadar İngilizcede "wage" ve "salary" kavramları birbirinin yerine de kullanılsa da "wage" daha çok haftalık ücreti ifade eder ve sadece çalışılan saatin karşılığıdır. Diğer yandan "salary" daha çok aylık olarak ödenir ve çalışılan ücretten daha fazla olarak birtakım sosyal güvenceleri de içinde barındırır. Daha Türkçe ifade edilirse "salary" ücrete ek olarak sağlık sigortası, iş güvencesi, emeklilik hakkını barındıran bir ücret iken "wage" de bunlar yoktur. Lederer'in orijinal eserini 1912'de yayınladığı düşünülürse neden "salary"li insanları orta sınıf kabul ettiği anlaşılır.

¹² Weber'in sınıf anlayışının ortaya konması açısından, eserinin sınıfla ilgili alt başlıkları şu şekildedir: A) İktisadi olarak belirlenmiş güç ve statü düzeni. B) Sınıf durumunun piyasa durumu tarafından belirlenmesi. C) Sınıf çıkarından sosyal harekete. D) Sınıf mücadelesinin türleri. E) Statü itibarı. F) Etnik ayrımcılık ve Kast. G) Statü öncelikleri. H) İktisadi durumlar ve statü katmanlaşmasının etkileri. I) Partiler.

etkiler” (Weber, 1978: 926).

Weber’in terminolojisinde “[basit] topluluklar ‘sınıf’ değildir”. Sınıftan söz edebilmek için bir grup insanın “*ortak yaşam şansı*”na sahip olması gerekir. Ortak yaşam şansını büyük ölçüde iktisadi çıkarlar ve mal ve emek piyasaları belirler. Bu ‘sınıf durumu’dur. Sınıf durumunda, bireylerin sahip oldukları kaynaklara (resources) göre yaşam şansını belirleyen piyasa çok önemli bir yere sahiptir. (Weber, 1978: 927-928); çünkü yaşam şansının belirleyicileri olan mülkiyet sahipliği (gayrimenkul değerler), özel yetenekler ve kıymetli varlıkların (menkul değerler-assets) değerini piyasa belirler.¹³ “sınıf durumu en sonunda bir piyasa durumudur” (Weber, 1978: 928)

Weber’in sınıfın belirleyicisi olarak birden fazla faktörü ortaya koymasının bir sonucu, kendisinin ‘iktisadi sınıflar’ dediği sınıf sayısının artmasıdır, iktisadi sınıflar birleşerek sosyal sınıfları oluşturur. Sosyal sınıflar artık piyasadaki iş durumuna göre belirlenmez, kısmen üretim araçlarının mülkiyeti kısmen de piyasa olanakları dört sınıflı bir toplumu meydana getirir.¹⁴

1. Büyük girişimciler ve büyük mülk sahipleri,
2. Küçük burjuva [eski orta sınıf],
3. Yetkili çalışanlar [yeni orta sınıf],
4. İşçi sınıfı.

Böylece Weber, eleştirdiği Marx’ın iki kutuplu sınıf yapısına karşı dört sınıflı toplum yapısına ulaşır. Bunlardan birisi, Marx’ın kapitalist rekabete dayanamayarak ortadan kaybolacağını söylediği küçük burjuva ikendiği maaşlı orta sınıftır. Bu anlayıştan ötürü günümüz orta sınıf analizlerinin çoğunluğu Weber’e dayalıdır.

Weber’e göre en önemlisi olmakla beraber, piyasa olanakları sınıf yapısını tek başına belirlemez, statü grupları ve partiler de sınıf oluşumuna etki eder. Sınıfların içinde ortak hareket edilmesinde “ortak kökenleri, çıkarları ve hedefleri olduğu için bir

¹³ Breen, “Foundation of Neo-Weberian Class Analysis”, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 1, Erişim Tarihi: 04.04.2010.

¹⁴ Breen, “Foundation of Neo-Weberian Class Analysis”, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 2, Erişim Tarihi: 04.04.2010.

arada olan bir grup birey” (Giddens, 2000: 263) olarak tanımlanan partiler, bir sınıf bilincinin oluşmasında da statü grupları çok önemlidir. Bir sınıfın üyelerinin sınıf bilinci gösterip göstermeyeceği birtakım şartlara bağlıdır: “sınıf bilinci genel kültürel durum ve özellikle sınıf konumunun nedenleri ve sonuçları arasındaki bağıntılar ile ilişkilidir” (Weber, 1978: 928-932). Değişik yaşam şansları, bireylerin ortak bir sınıf bilinci ile hareket etmesine yetmez, burada devreye partiler ve statü grupları girer.¹⁵

Sınıfların aksine statü grupları normal gruplardır. Tamamen iktisadi koşulların belirlediği “sınıf durumlarının” aksine, *statü durumu* pozitif veya negatif olsun belirli bir *itibarın* sosyal tahmini tarafından belirlenen insanların bütün tipik hayat bileşenleri tarafından oluşturulur. Bu itibar çoğunluk tarafından kabul edilen bütün niteliklerle ilişkilidir, tabi ki sınıf durumuyla iç içe geçmiştir. Statü açısından mülk sahipliği her zaman kabul edilmez; fakat uzun dönemde ve sıra dışı düzenlerde (regularity) kabul edilir. Komşuluk ilişkilerinde çoğu zaman daha zengin olan “reistir (chieftain)”; ancak bu sıklık sadece onursal bir tercihtir. Örneğin sözde modern demokrasilerde, birileri her zaman öncelikli statülerden mahrumdur (Weber, 1978: 932, vurgular metinde var).

Tabakalaşma, sadece üretim araçlarının sahipliğine göre belirlenmez; din, dil, ırk gibi etkenler de insanların sosyal tabakalaşmasında önemli rol oynarlar (Weber, 1978: 932-933). Beyaz insanların arasında azınlıkta kalan zenciler, İngiltere’deki Müslümanlar, Almanya’da yaşayan Türkler, kanarya sevenler gibi “spesifik bir yaşam tarzını benimseyen” insanlar, geliri ve yaşam koşulları ne olursa olsun kendi aralarında statü grubu oluşturabilirler. Çoğunlukla iktisadi durum tarafından belirlenen sınıfın aksine; toplumdaki pozisyonu gösteren statü; sosyal onur, prestij ve din gibi iktisadi olmayan unsurlar tarafından farklılaşmayı ifade eder. Weber’in statü grupları ile

¹⁵Breen, “Foundation of Neo-Weberian Class Analysis”, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 1, Erişim Tarihi: 04.04.2010.

Weber (1978), eserinde statü ve sınıf kavramlarını daha uzun anlatmakla beraber, parti kavramını sadece bir sayfa anlatmıştır. Buna dayanarak Wright (2002: 2 nolu dipnot), Weber’in bu kısmı bitiremediğini söylemiştir.

anlatmak istediği budur.

Weber, statü kavramını “toplumsal gruplara başkaları tarafından yüklenen toplumsal itibar ve saygınlık arasındaki farklılıkları” açıklamak için kullanır (Giddens, 2000: 263; Burke, 2005: 60). Statü, insanların kendi toplumsal konumlarını nasıl algıladıklarıyla ve bu konumun başkaları tarafından nasıl algılandığıyla ilgilidir. İngiltere’de sınıflara bölünmüş bir toplumdan statü anlaşılır. Statü, insanların birbirlerine ve topluma karşı tutumlarına bağlı olarak öznel bir kavramdır (Callinicos, 2006a: 10-12).

“Sınıflar ve statü grupları başka bir meşru düzenden etkilenirler ve onu etkilerler. “*Partiler*, güç dağılımına bağlıdır. Partilerin hareketleri sosyal gücün kabulüyle yönlendirilmektedir... Partiler bir sosyal kulüpte de devlette de ortaya çıkabilir. Sınıflar ve statü gruplarının aksine, parti merkezli hareketler her zaman bir kuruluşu (association) gerekli kılar. Belirlenen bir amaca ulaşmak için her zaman birlikte hareket etmek önemlidir” (Weber, 1978: 938, vurgular metinde var).

Tablo 1: Weber’de Sınıf Kavramının Teorik Yerleri

Toplumsal Etkileşim Alanı	Güç Dağılımı Boyunca Bireylerin Kategorileri	Güç Dağılımı Kategorilerinde Tutumlar		
		Nesnel Özellikler	Öznel Kimlikler	Toplu Davranışlar
<i>İktisadi</i>	<i>Sınıf</i>	Evet	Hayır	Hayır
<i>Komünal</i>	<i>Statü Grupları</i>	Evet	Evet	Hayır
<i>Siyasi</i>	<i>Parti</i>	Evet	Evet	Evet

Kaynak: Weber, 1978: 938; aktaran: Wright, 2002: 835.¹⁶

Weber’in sınıf anlayışını anlatan tablo 1’de iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım toplumsal kategorileri (grupları) etkileşim küreleriyle beraber ifade ederken; ikinci kısım bu gruplar arasındaki sosyal ilişkinin boyutlarını ifade etmektedir. Bir sınıfın üyeleri ortak bir bilinci paylaştıklarında statü grubu olurlar ve statü grupları ortak bir kimlik inşa ettiklerinde parti olurlar. Partiler bir statü grubunu, statü grupları da bir sınıfı meydana getirir (Wright, 2002: 835).

¹⁶ Weber’in orijinal eserinde bu veya buna benzer herhangi bir tablo bulunmamaktadır. Wright, bu tabloyu Weber’in yazdıklarından meydana getirmiştir.

Özetle, Weber'in sınıf anlayışının anlaşılması için “güç dağılımı”, “yaşam şansı”, “sınıf”, “statü” ve “parti” kavramları çok önemlidir. Güç dağılımı ile toplumsal tabakalaşma aynı kavramlardır. Yaşam şansı, bireylerin yaşam kalitesini ifade eder. Weber'in anlayışında sınıflar homojen gruplar değildir. Ortak yaşam tarzına sahip insanlar statü gruplarını, “ortak kökenleri, çıkarları ve hedefleri olduğu için bir arada çalışan bir grup birey” de partileri meydana getirmektedir. Bu sosyal yapıya etki eden en önemli unsurlar iktisadi unsurlardır; ancak etki eden başka unsurlar da bulunur.

Bazen burjuva kavramını orta sınıf anlamına gelecek şekilde kullansa da orta sınıf kavramını doğrudan hiç kullanmamasına rağmen orta sınıf analizlerinin çoğunluğu Weber'e dayalıdır. Weber, sınıfların belirleyicisi olarak üretim araçlarının mülkiyetinden başka para sermaye, sosyal itibar, entellektüel bilgi ve fiziksel güç gibi başka faktörler de sayarak dikotomik sınıf algılayışının değişmesine yol açmış ve orta sınıf analizlerinin önünü açmıştır.

2.2.3 Marx ve Weber'in karşılaştırılması

Weber'in temel sorusu, iktisadi ilişkiler sonucu bireyler arasındaki *yaşam şansı* farklılıklarının nasıl meydana geldiğidir. Weber, statü ve partiyi grupların sınıf yapısına dayanarak açıklama eğiliminde olmuştur. Marx'ın açıklamaya çalıştığı ise *sömürü* kavramıdır. Bu ayrışma Weber ve Marx'ın takipçileri tarafından günümüze kadar devam ettirilmiştir (Wright, 2002: 843).

Weber, sınıf yapısının dikotomik algısından ve sınıf bilinci hakkında varsayımlar yapmaktan uzak durarak, Marx'ın düştüğü teorik tuzaklardan kaçınmıştır. Bununla beraber, Weber'de de Marx gibi sınıf, iktisadi farklılıklara göre oluşur; ancak bu farklılıkların temeli üretim araçlarının mülkiyetine göre değil, bireylerin piyasa olanağına göre oluşur. Piyasa olanağı ise büyük ölçüde mesleğe ve gelire göre belirlenir (Gilbert, 2007: 11).

Marx sınıfları tamamen üretim terimleriyle tanımlarken Weber hem piyasaya vurgu yapmış hem de “yaşam tarzı” kavramıyla tüketim biçimlerinin de sınıfların

oluşmasında önemli olacağını söylemiştir (Burke, 2005: 60). Başka bir deyişle; Weber sınıfları, “hiyerarşik düzende benzer pozisyonları olan veya dağıtım sisteminden benzer karşılığı alan ve tüketimleri benzer bireyler topluluğu” olarak tanımlarken; Marx sınıfları, “üretim sistemi boyunca insan grupları arasındaki ilişki” olarak tanımlamaktadır (Howe, 1992: 6).

Sosyal tabakalaşmayı anlamada Marx üretim araçlarının mülkiyetini ön plana çıkarırken Weber piyasayı ön plana çıkarır. Marx’ın sınıf modelinde “çatışma” ön plana çıkarken Weber’in tabakalar modelinde çatışma kaçınılmaz bir son değildir. Her iki model de sosyal tabakalaşmayı anlamada önemlidir; ancak her ikisinin de eksiklikleri vardır.

Marksist analizin orta sınıfı açıklarken yaşadığı sorun daha önce anlatılmıştı. Weberci analiz, piyasa gücü modeliyle orta sınıfı açıklamada daha başarılıdır; çünkü sınıf belirleyicisi olarak tek bir kriter yoktur ve sömürü kavramı etrafında iki sınıflı bir toplum yapısı öngörülmez.

Weber’e göre orta sınıf, modern toplumda bürokrasinin büyümesi ve kapitalist üretimin rasyonalizasyonu ile var olur. Beyaz yakalı çalışanlar ve yöneticilerden oluşan (*managers*) maaşlı orta sınıf, öteki çalışanlara (işçi sınıfına) göre avantajlara sahiptir. Bu avantajlar iş güvencesi, daha yüksek ücret, sosyal olanaklar vb. ile alakalıdır. Böylece orta sınıf, kapitalist üretimin genişleme eğilimiyle büyür, ayrıca buna ilave olarak bürokratik yapı bu kontrol gücü sayesinde kapitalistlerle ortak çıkarlara sahip olur. Orta sınıf hem kapitalistlerle hem de maaşlı çalışan sınıflarla ilişki içindedir. Kapitalistlerin iktidarının bir kısmına, işçi sınıfı üzerindeki kontrol gücü sayesinde sahip olur; çünkü kapitalistler fazla işgücünü kendi başlarına kontrol edemezler (Howe, 1992: 6).

Weber ve Marx arasında önemli farklılıklar olduğu gibi benzerlikler de vardır (Wright, 2002: 843):

1. Sınıf oluşumlarında mülkiyet sahipliği belirleyicidir; ancak bu Marx’ta tek belirleyici iken Weber’de sınıf belirleyicilerinin önemlilerindedir.

2. Sınıf hareketlerini açıklamada iktisadi çıkarlar (material interest) her ikisinde de çok önemli bir yere sahiptir.
3. Sınıf yapısı ve sınıf mücadelesi farklı kavramlardır, mücadele için sınıf bilincine ihtiyaç vardır.
4. Sınıfların ortak hareket etmesinde sınıf kutuplaşması çok önemlidir.
5. Kapitalizm ve piyasa, tabakalaşmada çok önemli bir yere sahiptir; çünkü çalışanların ücreti de dahil olmak üzere üretim ve tüketim mallarının fiyatını belirleyen piyasadır.
6. Her iki düşünür de dereceli sınıf anlayışından çok ilişkisel sınıf anlayışı benimsemiştir (bu kavramlar yeri geldiğinde tanımlanacak).

2.3 Yeni (Neo) Orta Sınıf Analizleri

Bu bölümde, 1970’li yıllardan itibaren ortaya konulan sınıf anlayışları ifade edilecektir. Günümüz toplumlarını anlamak için Wright ve Goldthorpe’un sınıf çalışmaları ve şemaları çok önemlidir.¹⁷ Wright’ın Marksist temelde, Goldthorpe’un da Weberci temelde oluşturdukları sınıf çalışmaları ve şemaları, hem birçok ampirik çalışmada kullanılmış hem de daha sonra oluşturulan sınıf şemalarına ilham kaynağı olmuştur. Ancak, Carchedi ve Poulantzas gibi Marksist temelde, Giddens ve Parkin gibi Weberci temelde başka teorisyenlerin de olduğu unutulmamalıdır.

2.3.1 Wright’ın neo-marksist sınıf şeması

Bu çalışmada fikirleri değerlendiren yazarlar arasında, orta sınıf konusunda en çok düşünenlerden bir tanesi Eric Olin Wright’dır. Eserlerinin çoğunda “doğrudan” orta sınıfı ele almasının nedeni, Marksist anlayışa dayalı olarak orta sınıfı açıklama çabasıdır; çünkü orta sınıfın “varlığı” Marksizm için önemli bir sorundur.

Wright’a göre, sınıf kavramıyla ilgili olarak ilk önce yapılması gereken *sınıf*

---

¹⁷ Breen, “Foundation of Neo-Weberian Class Analysis”, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 1, Erişim Tarihi: 04.04.2010.

yapısı'nı ortaya çıkarmaktır. Daha sonra *sınıf oluşumu*, *sınıf mücadelesi* ve *sınıf bilinci* ifade edilmelidir. Burada en önemli ve ilk sırada olan sınıf yapısını ifade etmektir; çünkü bir kere sınıf yapısı tanımlanırsa diğer kavramları açıklamak daha kolay olur. Bununla beraber sınıf yapısı ancak sınıf oluşumu, sınıf bilinci ve sınıf mücadelesi ile beraber açıklanabilir (Wright, 1997: 3).

Wright, sınıf mücadelesi ve toplumsal değişimi tam olarak anlamamanın, sınıfları kavramsallaştırmanın ve hangi sınıfın hangi toplumsal pozisyona yerleştirileceğini belirlemenin çok zor olduğunu belirtmiştir (Wright 1976: 3-4). Bu sonuç orta sınıfı anlamaya çalışan Marksist bir düşünür için normaldir.

Wright'a göre Marksist sınıf anlayışı dört temel özellik üzerine inşa edilmiştir: i) sınıflar, dereceli (*gradational*)¹⁸ kavramlardan çok ilişkisel (*relational*) kavramlarla açıklanabilir, ii) sınıflar arası bu ilişkiler antagonistiktir, yani sınıflar arasında bir çıkar zıtlığı vardır, iii) bu antagonistik durumun nedeni sömürüdür ve iv) sömürü de üretimin toplumsal ilişkilerine dayanmaktadır (Wright 1989: 34). Wright, böylece konuyu eninde sonunda üretim araçlarının mülkiyetine getirir.

Wright sınıf ilişkilerinin, üretimin sosyal ilişkilerinin bir formu olduğunu söylemiştir. Üretim ilişkileri, iktisadi manada üretim fonksiyonu olarak *teknik* terimlerle

---

¹⁸ Genel olarak sosyal sınıflara bakışlar dereceli (*gradational*) ve ilişkisel (*relational*) olmak üzere ikiye ayrılır. Dereceli analizde sınıf, bir kritere göre hiyerarşik formda sıralanır. Sınıflar sosyal katmanlaşma sistemi içinde üst ya da alt sınıfta yer alabilir; ancak bu özellikler doğuştan gelmez. Sınıflar vardır; ancak sosyal bir güç değildir. Dereceli analizden kimi zaman da dağıtımsal (*distributional*) olarak bahsedilir. İlişkisel analizde ise sınıflar doğuştan kazanılmıştır ve diğer sınıflarla olan ilişkilerinde doğar. Wright'ın ifadesiyle "ilişkisel sınıf analizi Marksist analizin ayırt edici özelliklerindedir". Buna göre diğer sınıflarla sosyal ilişkiler sonucu tanımlanan sınıflar diğerlerine göre "daha aşağıda" ya da "daha yukarıda" konumlara sahiptir. Sonuç olarak "üst", "orta" ya da "alt" olarak tanımlanmazlar; "kapitalist", "işçi", "feodal", "lord" ya da "serf" olarak tanımlanırlar. Bir sınıfın varlığı diğer sınıfların varlığına bağlıdır (Wright, 1980: 324-325). İlişkisel analizde, sınıflar arasında karşılıklı olarak bağımlılığın olması zorunludur ve sınıflar sosyal güç olarak da vardır. "Hiyerarşik" sınıf analizi de dereceli sınıf analizinin özel bir halidir. Dereceli sınıf analizinde sınıflar vardır; ancak aralarında kesin çizgiler yoktur, ilişkisel analizde sınıflar arasında kesin sınırlar vardır. Dereceli analizde sınıfın belirleyicileri gelir, zenginlik, mesleki prestij ve eğitim durumu iken; ilişkisel analizde kontrol, otorite, sömürü ve zulümdür (*oppression*). Her iki bakış açısı hem Weberci hem de Marksist teorisyenler tarafından kullanılmıştır; ancak Weber ve Marx'ın her ikisi de ilişkisel sınıf anlayışını benimsemiştir. Dereceli sınıf analizi fonksiyonel, ilişkisel sınıf analizi de çatışmacı olarak değerlendirilebilir. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bakın: Lucal, 1994.

ve *sosyal ilişki* terimleriyle tanımlanabilir. Bütün üretim sistemleri sermaye, hammadde ve işgücü gibi üretim faktörlerine ihtiyaç duyar. Bu üretim faktörlerinin bir çıktı elde etmek için üretim sürecine sokulması, üretim ilişkilerinin teknik olarak tanımlanmasıdır. Bu teknik boyutun ötesinde girdilerin üretim sürecine farklı seviyelerde haklarla ve güçlerle (different kinds of rights and powers) katılması da; üretimin sosyal ilişkilerini meydana getirir.¹⁹

Üretim kaynakları üzerindeki haklar ve güçler farklı dağıtıldığı zaman üretim sürecinde ortaya çıkan ilişkiler, sınıf ilişkileri olarak tanımlanabilir. Kapitalist toplumlarda temel zıtlık, üretim araçlarına sahip olanlarla işgücüne sahip olanlar arasındadır; “çünkü “sahiplik” üretim sürecindeki kaynaklar açısından hakların ve güçlerin bir tanımlamasıdır”. Üretim araçlarına sahip olan kapitalist ile işgücüne sahip olan işçi, üretim süreci üzerinde eşit söz hakkına sahip değildir.²⁰

Wright’a göre sınıf analizinin merkezinde “yaşam şansı” ile birlikte eşitsizliği açıklayan “sömürü” vardır. Bu her iki kavram çıkar çatışmasını doğuran faktörlerdir. Çıkar çatışması sadece insanların neye sahip olduğunu değil, bu sahip olduklarıyla ne yaptıklarını da açıklar. Bu yüzden sadece üretim ilişkilerindeki çatışmadan değil, piyasa ilişkilerindeki çatışmalardan da bahsetmek gerekir (Wright, 1997: 33).

Marksist bir sosyolog olan Wright, “iktisadi olarak bir sınıfın diğer bir sınıfın emeğinin ürünlerine el koyması” olarak tanımladığı sömürüyü (Wright, 1989: 77) 3 ilke ile tanımlar (1997: 10-11, vurgular metinde var):

- a) *Bir grubun maddi zenginliği diğer bir grubun maddi yoksunluğundan ileri gelir.*
- b) *(a) maddesindeki antagonistik ilişki, sömürülenlerin kesin (certain) verimli kaynaklara ulaşımını engelleyerek asimetric dışlamaya (exclusion) yol açar. Bu dışlama kısmen özel mülkiyetten kaynaklanmaktadır; ancak bazı özel durumlarda kaynaklanmayabilir de.*

¹⁹ Wright, “Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis” <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 5, 04.04.2010 tarihinde erişildi.

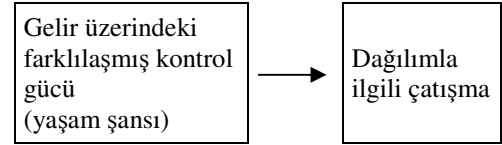
²⁰ Wright, “Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis” <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 5-6, 04.04.2010 tarihinde erişildi.

c) (b) maddesindeki dışlamayı ortaya koyan nedensel işleyiş ve (a) maddesindeki farklı refah seviyeleri, verimli kaynakları kontrol edenlerin işgücünün ürettiğine el koyarak sömürülmesini gerektirir.

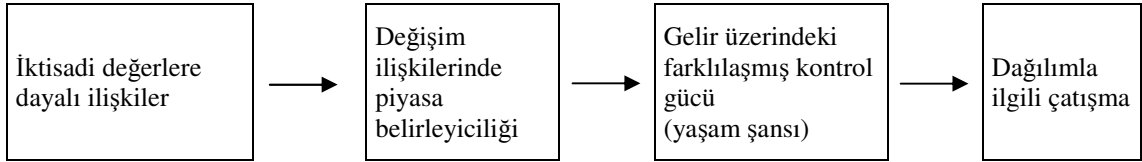
Burada (a) maddesi maddi çıkarların zıtlığını (antagonism), (b) maddesi insanların üretimin sosyal organizasyonu boyunca yer almasından kaynaklanan zıtlığı ve (c) maddesi karşılıklı bağımlı ve zıt maddi ilişkilerin karmaşık mekanizmasını ortaya koyar. Buradaki “asimetrik” ifadesi sömürü alanlarındaki “adil rekabetten” dışlanmayı ifade etmektedir. (Wright, 1997: 10-11, vurgular metinde var).

Şekil 1: Wright'a Göre Temel Sınıf Analizi Modelleri

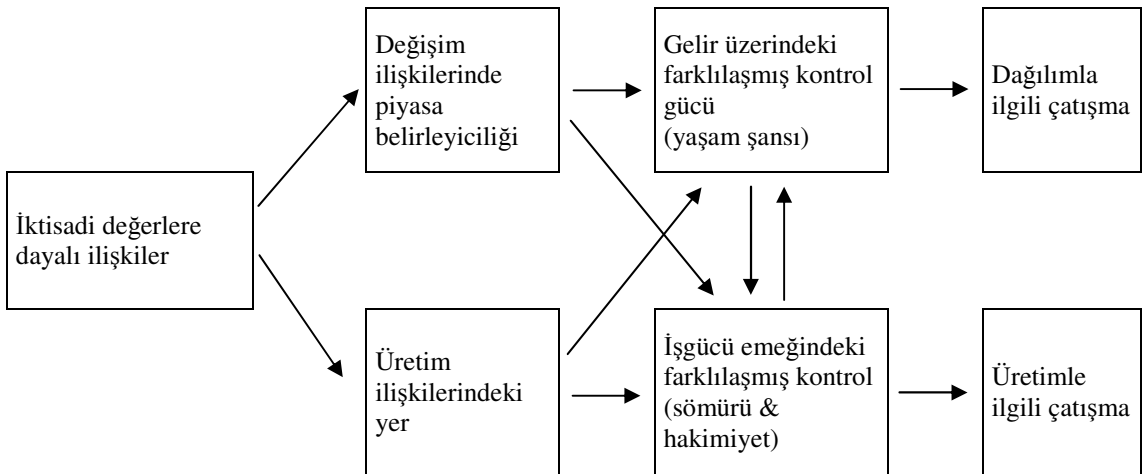
I. Basit, dereceli (gradational) sınıf analizi

II. Weberci Sınıf Analizi

II. Marksist Sınıf Analizi

Kaynak: Wright, “Foundations of a Neo-Marksist Class Analysis” <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 23, 04.04.2010 tarihinde erişildi.

Wright, şekil 1’de sömürü kavramını, Marksist analizin diğer sınıf

analizlerinden farkını ortaya koyarak açıklamıştır. Weberci sınıf analizi sadece piyasa ilişkilerini değerlendirirken Marksist analiz bunun yanında üretim ilişkilerini de ele alır. Wright'a göre sınıf yapısının hem yaşam şansı (tüketim ilişkilerine dayalı olarak) hem de sömürü kavramlarına dayalı olarak açıklaması Marksist sınıf anlayışının üstünlüğüdür.

Sınıf ilişkilerinden doğan sömürü sadece kapitalizme has değil, tarihsel bir olgudur. Feodalizmde lordlar ve serfler arasında, devletçilikte yönetici/bürokratlar ve yönetici olmayanlar arasında, sosyalizmde de uzmanlar ve çalışanlar arasında sömürü vardır. Kapitalizmde de kapitalistler ve ücret karşılığı çalışanlar arasında bu sömürü devam etmektedir (bakınız tablo 2).

Tablo 2: Değer, Sömürü ve Sınıflar

Sınıf yapısının türü	Eşitsizliğin temel nedeni	Sömürü mekanizması	Sınıflar
Feodalizm	İş gücü	İşçinin artık değerine zorla el koyma	Lordlar ve Serfler
Kapitalizm	Üretim araçlarının mülkiyeti	Malların ve işgücünün piyasada alınıp satılması	Kapitalistler ve çalışanlar
Devletçilik	Organizasyon	Bölüşümü planlama ve artığın dağılımını hiyerarşiye göre belirleme	Yöneticiler/ Bürokratlar ve yönetici olmayanlar
Sosyalizm	Yetenek	Artığın işçiler ile uzmanlar arasında anlaşmaya dayalı olarak yeniden dağıtımı	Uzmanlar ve çalışanlar

Kaynak: Wright, 1989: 83.

Wright'ın temel amacının orta sınıf sorununu çözmek olduğunu daha önce belirlemiştik. Wright'a kadar, Marksist gelenekte orta sınıf sorununa yaklaşımda dört çözüm önerisi getirilmiştir. Birinci çözüm, "iki kutuplu" toplum yapısını devam ettirmek uğruna, orta sınıfı hiç kabul etmemektir. Buna göre orta sınıflar bir yanılısamadır ve esas olan iki sınıflı toplum yapısıdır. Orta sınıf olarak görülenler aslında (hepsi olmasa da en azından çoğunluğu) işçi sınıfıdır; çünkü bu sınıf üretim araçlarına sahip değildir. Wright, bu kadar büyük bir işçi sınıfının homojen bir yapıda olamayacağını, üst sınıf yöneticilerin çoğu zaman işçi sınıfından çok burjuvadan yana

olduklarını belirterek bu açıklamaya karşı çıkar (Wright, 1989: 38-39).

İkinci çözüm, orta sınıfı küçük burjuva ile aynı kefeye koyarak “yeni orta sınıf” olarak değerlendirmektir. Buna göre, bu orta sınıfların sahip oldukları bilgi, beceri ve yetenekler de beşeri sermaye olarak sermayenin bir türüdür. Bu meziyetler yeni orta sınıfta, eski orta sınıftaki mülkiyet sahipliği ile aynı işlevi görür. Hatta bazı yazarlara göre üretken olmayan alanlarda istihdam edilen tüm maaşlı çalışanlar bu kategoride yer almaktadır. Üstelik üretken olmayan alanlarda çalışanlar, kapitalistlerin bekçiliğini yaparak sömürüye hem ortak olmakta hem de derecesini artırmaktadır. Wright bu çözüme de karşı çıkar. Bir kere orta sınıfları bu kadar homojen bir yapıda düşünmek yanlıştır. Daha sonra üretken olmayan emeğin çıkarları burjuva ile değil de çoğu zaman üretken emeğin çıkarları ile uyumaktadır. Üretken olmayan alanda çalışan bir bankacı, kendi işince çalışan bir fırıncı ve bir kapitalist aynı açıdan değerlendirilemez (Wright, 1989: 39-40).

İki sınıflı toplum analizlerinin ve yeni küçük burjuva fikirlerinin bazı Marksist düşünürleri tatmin etmemesinden dolayı orta sınıfla ilgili arayışlar devam etmektedir. Bu düşünürler orta sınıfı ne burjuva ve ne de proletarya olarak değerlendirmiştir, bu sınıf bir “yeni sınıf”tır. Bu yeni sınıf anlayışını kabullendirmek için en çok “kültürel sermaye” kavramına atıf yapılarak bu yeni sınıf “kültürel burjuva”²¹ olarak isimlendirilmiştir; çünkü gelirlerini bu kültürel öğelerden elde ederler. Bu kültürel öğeler sayesinde ya kapitalistlerle birlikte yönetimin en tepesinde yer almakta, ya da daha alt yönetim basamaklarına yer alarak kapitalistlerin buyruklarını yerini getirmektedirler. Wright, eğitim ve uzmanlık bilgisinin önemini kabul etmekle beraber, bu kültürel öğelerin yeni bir sınıf oluşturmaya yetmeyeceğini söylemiştir (Wright, 1989: 40-42).

İkinci ve üçüncü çözüm önerilerini birbirine yakınlığı görülmektedir. İkinci çözümde orta sınıf açık açık burjuva olmakla itham edilirken üçüncü çözümde burjuvanın emrinde ya da yanında maaşlı çalışan yeni bir sınıf olarak düşünülmektedir. Ancak, aslında her iki öneride de orta sınıfı, burjuva sınıfı ile aynı varsaymaktadır.

---

²¹ Bourdieu'nun kullandığı bu kavram, bölüm 3.2'de tanımlanmıştır.

Wright, bu önerilerin Marksist sınıf teorisine ters olan yanlarını ifade ettikten sonra orta sınıfı ifade etme ve anlama çabasına girer. Sınıf şemasındaki her konumu sabit ve belirli bir sınıfla tanımlamak yerine, bazı konumların çoklu sınıf karakterine sahip olduğu gösterilebilir; yani bazı konumlar aynı anda birden çok sınıfta yer alabilir. Wright bu konumları “sınıf ilişkileri içinde çelişkili konumlar (*contradictory locations*)” olarak ifade etmektedir. Kapitalizmin sınıf ilişkilerinin kendisi çelişkilidir. Bu yüzden maaşlı çalışanların bir kısmı, kapitalistlerle olan ilişkilerinde çelişkili konumda olanlar olarak değerlendirilmelidir. Kapitalizmin temel sınıf ilişkileri, nesnel olarak ücret karşılığı çalışanlar ve kapitalistler için çelişkili çıkarlar üretir. Bu çıkarlar özünde birbirine karşıdır. Çelişkili konumlar, bir anlamda çelişkili çıkarların her iki tarafında yer aldıklarından tam olarak çelişkilidir. Bu yüzden bu tür konumların çelişkili olarak tanımlanması kapitalist sınıf ilişkilerinin çelişkisini inkar etmez. Çelişkili konumlar kapitalizmin temel çelişkisinden türemektedir (Wright, 1989: 42-44).

Wright’a göre, kapitalizmde üretim araçlarının mülkiyetine göre bir sınıflandırma yapılsaydı, sadece kapitalist sınıf, işçi sınıfı ve küçük burjuva (üretim araçlarına sahip olan ancak işçi kiralamayan) olurdu. Ancak sınıf yapısını; sınıf bilinci, sınıf oluşumu ve sınıf çatışması kavramlarını anlamak istiyorsak, ücret veya maaş karşılığı çalışanlar arasındaki katmanlaşmayı da anlamamız gerekir. İşte tam bu noktada orta sınıf problemi ortaya çıkar. “Orta sınıf, üretim araçlarına sahip olmayan ve geçimini işgücünü satarak sağlayan; ancak buna rağmen tam olarak işçi sınıfının bir parçası olarak görünmeyen sınıf” olarak tanımlanabilir. Wright, ücretli veya maaşlı çalışanlar arasındaki katmanlaşmayı anlamak için Marksist sınıf anlayışına üretim araçlarının mülkiyetine ilave olarak iki yeni kriter ekler: i) otorite ve ii) vasıf ve deneyim (Wright, 1997: 19, vurgular metinde var).

Belli bir ücret karşılığı çalışanlar arasındaki dikey hiyerarşiyi belirleyen “otorite” (*domination*)²² ve artık değerden alınan pay (*appropriation of surplus*) olarak iki boyuta dayanmaktadır. Kapitalistler, sadece üretim araçlarının sahipleri değildir,

²² “Domination” sözcüğünün karşılığı olarak “tahakküm” ve “otorite” sözcükleri arasında çok düşündük. Türk Dil Kurumu’nun sözlüğüne bağlı kalarak “1. Yaptırma, yasak etme, emretme, itaat ettirme hakkı veya gücü, yetke, sulta, velayet” ve “2. Siyasi veya idari güç” anlamlarını ihtiva eden otorite sözcüğünü kullandık.

aynı zamanda işgücü kiralayarak onun artığına el koyarlar ve üretimde işgücünü buyrukları altına alırlar. Bu süreçte bazı otorite sahibi maaşlı çalışanlar, kendileri de işçi olmalarına rağmen kapitalist sınıfın yanında yer alarak “çelişkili” konumda bulunurlar. Ayrıca bazı kritik pozisyonları işgal eden yöneticiler önemli pozisyonlarından dolayı artık değer üzerinde hak iddia etmesi çelişkili konumun bir diğer açıklayıcısıdır (Wright, 1997: 20-21). Başka bir deyişle, ücretli veya maaşlı çalışanlar, otorite ilişkileri bakımından homojen değildir.

Wright’ın tablosunda yatay işgücü farklılaşmasının belirleyicileri de “vasıf ve tecrübedir”. İşgücü piyasasında hem vasıf hem de tecrübe, işgücünün kıtlık derecesini artırmaktadır. Bu kıtlıktan ötürü vasıflı ve tecrübeli çalışanlar hem diğer işçilerden daha çok kazanırlar hem de işgücü piyasasında daha kolay yer değiştirme imkanına kavuşurlar. Bu durum onları yöneticilerle aynı konuma sokar (Wright, 1997: 22-23).

Yöneticiler gibi, çelişkili konumda olan küçük işverenlerin de açıklanması gerekir. Bu sınıf üretim sürecine kendisi de katıldığından küçük burjuvanın, öte yandan ücretli işçi istihdam ettiğiinden kapitalistin yanında yer alır.

“Çelişkili konum” kavramı, Wright’ın sınıf analizinde sınıflara anlam kazandırmak için kullanılmaktadır. Wright’ın ilk sınıf şeması olan tablo 3’te, “kendi işinde çalışıyor olmak” ve “denetleme”, iki sınıf belirleyicisi olmaktadır. Böylece kapitalistler, küçük burjuvalar, yöneticiler ve maaşlı-ücretli çalışanlardan oluşan dört sınıflı bir yapı elde edilir. Bu sınıflardan yöneticiler haricindeki sınıflar Marksist analize uygundur. Yönetici sınıfı ise belirsiz (*ambiguous*) olmaktan çok çelişkilidir (Wright, 1989: 44).

Tablo 3: Çelişkili Sınıf konumları kavramının gelişmesinde ilk sınıf yapısı

	Kendi işinde çalışması	
	<i>Evet</i>	<i>Hayır</i>
Diğer işçileri denetleme	<i>Evet</i>	Kapitalistler
	<i>Hayır</i>	Küçük Burjuvalar
		Yöneticiler
		Çalışanlar

Kaynak: Wright, 1989: 44

Belirsizlik kavramı yerine çelişkili kavramını kullanmak, yeni durumun anlaşılmasında çok önemli bir yere sahiptir. Belirsizlik kavramı olarak bir sınıflandırma sorunudur, bazı insanlar tam olarak hücrelere yerleştirilmez; ancak çelişkililik kavramı tablodaki hücrelerin kompleks olduğunu anlatır. Belirsizlik yerine çelişkililik kavramını kullanmak sınıfları anlamak açısından daha olumludur. Çelişkili konumda olan bir yönetici hem burjuva hem de maaşlı çalışan olarak tanımlanabilir (Wright, 1989: 44-45); ancak bu yönetici belirsizlik kavramına göre tanımlansaydı ne işçi ne de burjuva olabilecekti.

Sınıfsal çıkarları tam bir taraf ile örtüşmediğinden, (eski ve yeni) orta sınıfların çelişkili konumları tarihsel olarak hep devam etmiştir. Buna göre Feodalizmde burjuvazi, kapitalizmde yöneticiler ve bürokratlar ve devletçilik ile sosyalizmde entellektüeller ve uzmanlar çelişkili sınıflardır (Wright, 1989: 89).

Wright sömürü ve otorite kavramlarını birbirinden ayırmış ve ikisinin de ayrı ayrı sınıfların belirleyicisi olduğunu söylemiştir. Wright'a göre sınıf yapısında yer alan konumlar, farklı derecede kontrol gücüne ve yetkiye (otoriteye) sahiptir. Otoritenin tam olarak sağlanması için para, üretim araçları ve emek olmak üzere, bu üç unsurun üzerinde bir egemenlik kurulması gerekir. Öte yandan bu kontrol güçlerinin hiçbirisine sahip olmayan çalışanların hiç kontrol gücü yoktur. Kapitalistler ise üç kontrol gücüne de sahipken hiçbir vasfı olmayan çalışanların hiç kontrol gücü yoktur. Bu manada kapitalistler ve vasıfsız çalışanlar (proletarya) tam olarak kutuplaşmıştır (Wright, 1989: 45-46).

Wright, 1997'deki çalışmasında, yukarıdaki tablo 3'ü tablo 4'e dönüştürmekle beraber, sınıflara yaklaşımı konusunda temel mantık aynıdır. Bu tabloda sütunlardan çok satırların durumu önemlidir. Burada yöneticiler ve çalışanlar vasıflarına göre iki gruba ayrılmıştır. Mal sahipleri, işçi çalıştırma-çalıştırmama; ücretli veya maaşlı çalışanlar da otorite ilişkilerine göre ve vasıf durumuna göre sınıflara ayrılmıştır. Böylece altı sınıflı bir toplum yapısına ulaşılır. Wright'a göre bir toplumda esas olarak kapitalistler, küçük burjuva, uzman yöneticiler, uzmanlar, vasıfsız yöneticiler ve işçiler olmak üzere altı sınıf vardır; ancak daha sonra da ifade edileceği gibi, ampirik amaçlar

doğrultusunda bu sınıflara yenileri eklenebilir.

Tablo 4: Wright'ın Temel Sınıflar Şeması					
Üretim araçlarının mülkiyeti					
Mal sahibi		Çalışanlar			
İşçi çalıştıran	Kapitalistler	Uzman yöneticiler	Vasıfsız yöneticiler	Otorite sahibi	Otoriteye göre
İşçi çalıştırmayan	Küçük burjuva	Uzmanlar	İşçiler	Otorite sahibi olmayan	
		Vasıf sahibi olanlar	Vasıfsızlar		
		Vasfa göre sınıflandırma			

Kaynak: Wright, 1997: 24.

Wright temel sınıfları ve çelişkili sınıfları, sömürü ve otorite ilişkileri bakımından konumlandırmıştır. Otorite, kendi emek gücü üzerinde kontrole sahip olmak şeklinde daha önce tanımlanmıştı. Sömürü ise kişilerin ürettikleri malların değerinin tamamını elde edememeleridir. Tablo 5'te göze çarpan bir başka nokta, küçük burjuva için herhangi bir değerlendirme olmamasıdır; çünkü Wright, bu sınıfa basit üretim şeklinde değerlendirmektedir. Küçük burjuva üretim araçlarına sahiptir; ancak işçi çalıştırmaz. Yarı bağımsız çalışanların da basit üretim şeklinde bir değerlendirmeleri söz konusudur. Basit üretim şeklinde sömürü ve otorite ilişkileri, başka şekilde tezahür etmektedir (bakınız tablo 5).

Tablo 5: Sınıf Yapısının Gelişmiş Şekli

	Kapitalist Üretim Biçimi			
	Otorite (Domination)		Sömürü (Appropriation)	
	Egemen	Bağımlı	Sömüren	Sömürülen
<i>Burjuva</i>	+	-	+	-
Üst düzey yöneticiler	+	+	+	+
Alt düzey yöneticiler	+	+	-	+
<i>Çalışanlar</i>	-	+	-	+
Yarı bağımsız çalışanlar	-	+	-	+
<i>Küçük burjuva</i>				
Küçük işverenler	+	-	+	-

Kaynak: Wright, 1989: 50.

NOT: İtalik yazılanlar temel sınıfları, normal yazılanlar ilse çelişkili sınıfları göstermektedir.

Wright'a göre özerklik tek başına bir sınıf belirleme ölçütü olamaz, en azından zayıf bir ölçüttür. Kapitalist sınıf tam bağımsız olarak, işçi sınıfı da tam bağımlı olarak konumlarını belli etseler de diğer sınıfların özerklikleri tartışmalıdır ve şartlara bağlıdır.

Küçük burjuvalar ve küçük işverenler neyi nasıl üretecekleri konusunda kısmi olarak özerk olmalarına rağmen, uzun dönemli kontratlar, kredi kurumları ve piyasalar tarafından sınırlandırılmaktadırlar (Wright, 1989: 53-54).

Daha önce Wright'ın altı sınıflı toplum yapısını ifade etmiştik. Şimdi on iki sınıflı toplumu analiz edeceğiz. Bu on iki sınıflı toplum tablosu, kapitalizmi anlamada daha kullanışlıdır. Temel sınıflar konumunu korumakla beraber, çelişkili sınıfların sayısı artmıştır. Böylece çelişkili sınıflar daha iyi analiz edilebilecektir.

Tablo 6'da sınıfların temel belirleyicisi, üretim araçlarına sahip olmak ya da olmamaktır; üretim araçlarına sahip olanlar ve olmayanlar kendi arasında kesin olarak kutuplaşmıştır. Üretim araçlarına sahip olanlar çalıştıkları işçi sayısına, üretim araçlarına sahip olmayanlar ise vasıf/yetenek durumuna ve otorite ilişkilerine (rütbe) göre daha alt sınıflara ayrılmaktadır. Otorite ilişkileri, çalışanlar arasında konumlar dikey olarak belirlediğinden daha önemlidir.

Tablo 6: Kapitalist Toplumda Sınıf Konumları							
Üretim araçlarının mülkiyeti							
Üretim Araçlarına Sahip Olanlar			Üretim Araçlarına Sahip Olmayanlar			Otorite ilişkilerine göre	
Çalıştırdığı işçi sayısına göre	Çok	Kapitalistler	Uzman yöneticiler	Vasıflı yöneticiler	Vasıfsız yöneticiler		Yöneticiler
	Az	Küçük İşverenler	Uzman denetimciler	Vasıflı denetimciler	Vasıfsız denetimciler		Danışmanlar
	Hiç	Küçük Burjuva	Uzmanlar	Vasıflı işçiler	Vasıfsız işçiler		Yönetici olmayanlar
			Uzmanlar	Vasıflılar	Vasıfsızlar		
Vasıf/Yetenek durumuna göre							

Kaynak: Wright, 1997: 25.

Tablo 6'da dikkat çekici hususlar şunlardır: Birincisi, küçük işverenler ve

küçük burjuva²³ olmak üzere ne sömüren ne de sömürülen sınıflar vardır. Bu sınıflar “geleneksel” ya da “eski” orta sınıf olarak ifade edilmektedir. İkincisi, bazı konumlar hem sömüren hem de sömürülen konumdadır. Yüksek vasıflı yöneticiler buna örnektir. Bu konum üretim araçlarına sahip olmadığı için kapitalistler tarafından sömürülürken kendi yetenekleri ve eğitimi sayesinde işçi sınıfını sömürmektedir (Wright, 1989: 86-87).

2.3.2 Wright’a yönelik eleştiriler ve Wright’ın sınıf şemasının değerlendirilmesi

Wright’ın Marksist bir kuramcı olarak iki amacı vardır: birincisi, orta sınıfları teorik bir temele oturtmak; ancak bunu yaparken de ikinci olarak, sömürü kavramına bağlı kalmak. Sömüren (tam egemen) kapitalist sınıfın ve sömürülen (hiç otorite sahibi olmayan) işçi sınıfının yeri tam olarak bellidir. Bu sıralamada üretim araçlarına sahip olarak küçük burjuva ne sömüren ne de sömürülen (ne otorite sahibi olan ne de başkasının otoritesine boğun eğen) ve otoritesi ve sömürüsü sınırlı olan küçük mülkiyet sahiplerine ilave üretim araçlarına sahip olmayan, hem sömüren hem de sömürülen (hem otorite sahibi olan, hem de başkasının otoritesine boyun eğen) ve emeğini satarak geçinen yeni orta sınıflar yer almaktadır. Kavramsallaştırma sorunu da en çok bu orta sınıflarla ilgili olmaktadır. Wright, bu sorunun üstesinden gelebilmek için sınıf şemasındaki ücretli veya maaşlı çalışanları, vasıf ve yetenek kriterine göre yatay; otorite ilişkilerine göre dikey olarak farklılaştırır. Böylece şemasına “çelişkili sınıflar” olarak isimlendirdiği yeni sınıflar ekler.

Wright’a göre “yöneticiler”, üretim araçlarına sahip olmamasına rağmen, üretim sürecindeki otoritesine dayanarak sömüren sınıf arasında yer almaktadır; ancak yine aynı sebepten kendisi de sömürülmektedir. Bu mantık, üretim araçlarının belli bir sınıfın elinde tutulduğu tekeli kapitalist toplumlar için geçerlidir; ancak daha çok eski sosyalist Sovyetler Birliği için geçerlidir (Wright’ın sınıf çalışmalarının 1980’den önce

²³ Kapitalist, küçük işveren ve küçük burjuva arasındaki temel fark çalıştırdıkları işçi sayısı ve üretime katılıp katılmadıklarıdır. Kapitalistler çok sayıda işçi çalıştırmakta ve üretim sürecine katılmamaktadır. Küçük işverenler az sayıda işçi çalıştırmakta ve üretim sürecine katılmakta, küçük burjuva ise hiç işçi çalıştırmamakta ve üretimi kendisi gerçekleştirmektedir. Ampirik çalışmalarında Wright, 10’dan fazla işçi çalıştıranları kapitalist, 1-9 işçi çalıştıranları küçük işveren ve hiç işçi çalıştırmayanları da küçük burjuva olarak ifade etmiştir.

başladığını hatırlatalım). Özel mülkiyetin ve piyasa ilişkilerinin olmadığı bu ülkede, devlet bürokratları otorite ilişkilerine dayanarak yeni sömürücü sınıf olarak ortaya çıkmıştır (bakınız tablo 2). Wright'a göre kapitalist toplumdaki yöneticiler de benzer konuma sahiptir ve otoritelerine dayanarak sömürü ilişkilerine katılırlar (Scott, 1996: 183-184).

Wright bu görüşlerinden ötürü hem kendisini eleştirmiş hem de başkaları tarafından eleştirilmiştir. Zamanla düşüncelerinde değişiklikler de olmuştur. Örneğin ilk sınıf şemalarında ücretli çalışanlardan “proletarya” olarak bahsederken daha sonra “vasıfsız işçi” diye bahsetmeye başlamıştır.

Wright kendi analizinin eksikliklerini şu şekilde ifade etmiştir: Bu sorunların birincisi, ücretli veya maaşlı çalışanların kendi arasındaki hiyerarşik düzeniyle ilgilidir. Yöneticilerin, örgüt şemasında kendilerinden daha aşağıda yer alanları sömürdükleri, daha önceden söylenmişti; ancak bu sömürüyü ampirik olarak ortaya koymak çok zordur (Wright, 1989: 92-93).

İkinci sorun, sınıf ve vasıf (*skill*) arasındaki ilişkidir. Marksist analizde sınıfları belirleyen üretim araçlarına sahip olmak ya da olmamak iken vasfın veya yeteneğin farklı sınıf oluşumlarına neden olduğu tartışmalıdır. Kapitalizmde vasıf ve yetenek orta sınıfları anlamada çok önemlidir (Wright, 1989: 95).

Üçüncü sorun, sömürü biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkidir. Yöneticiler ve uzmanlar, sermaye varlıklarına (*capital assets*) sahip değildir; ancak sermaye varlıkları bir toplumda eşit dağılsaydı, uzmanlar ve yöneticiler mevcut düzene kıyasla hasıladan daha az pay alabilirdi. Hasıladan daha fazla pay alabilmeleri, işçilerin daha az pay alabilmelerini gerektirir. Böylece, kapitalist olmayanlar da işçinin ürettiğinden pay aldıklarından sömürünün derecesi artar. Hem kapitalistler hem de uzmanlar ve yöneticiler “daha iyi” durumlarını devam ettirmek için karşılıklı olarak birbirlerine destek olur (Wright, 1989: 96-97). Böylece üretim araçlarına sahip olmamalarına rağmen kapitalist sınıfla işbirliği içinde olmaları, sosyal sınıfları anlamak açısından sorun oluşturur.

Dördüncü sorun, sömürünün servete dayanmayan kısmıyla ilgilidir. Sınıfları anlamada sömürü ve otorite ilişkileri daha önce anlatılmıştı; ancak sömürü sadece mülkiyet sahipliğine ya da kontrol gücüne dayanmaz. Papazlık, devlet memurluğu, beyaz veya erkek olmak sömürünün başka şekilleridir (Wright, 1989: 97-98).

Wright'ın görüşlerinin zaman içindeki değişimini orta sınıf üzerine yazdıklarında da görmek mümkündür. 1978'deki çalışmasında orta sınıfları Ortodoks Marksist geleneğe bağlı kalarak, sermaye ve emek arasında çelişkili bir konumda açıklamaya çalışır. Daha sonraki çalışmalarında, sınıf oluşumunda vasıf ve yetkileri ön plana çıkarınca orta sınıflara olan yaklaşımı da bu doğrultuda değişmiştir (Butler, 1995: 33).

Yönetici sınıf kavramsallaştırılması, Wright'ın en çok eleştiri aldığı analizlerinden bir tanesidir; çünkü bu analiz “üretim araçlarının sahipliğine dayalı olarak oluşan ikili sınıf yapısına” uymamaktadır. Bu şekilde Wright, Marksist analizden uzaklaşmaktadır. Ayrıca bu yaklaşım kamu sektöründe çalışanların sınıflandırılmasında da sorun çıkarmaktadır. Bu çalışanlar ne üretim araçlarına sahiptir ne de üretim araçlarını başkalarının adına kullanma hakkına (Scott, 1996: 183-184).

Wright'ın sınıf şemasına yöneltilen eleştirilerden bir diğeri, üretim araçlarına sahip olanlar ve olmayanların “ilişkisel” prensibe göre analiz edilirken yeni orta sınıfların kendi arasında “derecelendirme” prensibine göre analiz edilmesidir. Yeni orta sınıfların ortaya çıkması kendi aralarındaki ilişkiye göre değil, derecelerine göre olmaktadır. Böylece Wright, iddia ettiğinin aksine Marksist analizden uzaklaşmakta ve Weberci analize yaklaşmaktadır; çünkü Marx'a göre sınıfların temel belirleyicisi üretim araçlarının mülkiyeti iken Weber'de yetenek gibi unsurlar sınıf belirleyicisi olmaktadır. Ayrıca daha önce de belirtildiği gibi Wright'ın kendisi, Marksist analizin ilişkisel olduğunu ifade etmiştir.

Wright, Marksist bir kuramcı olarak sınıf bilincine²⁴ çok önem verir. İlk çalışmalarında hem ABD hem de İsveç'te oluşturduğu 12 sınıfın her biri için “bilinç skalası” oluşturmuştur. Daha sonra bu çalışmasına Japonya'yı da dahil etmiştir. Üç ülkedeki sınıf yapısındaki farkları görmüş; fakat bir konunun oldukça tutarlı olduğunu ifade etmiştir: sınıf bilinci. Her durumda, işçi sınıfı kapitalizm karşıtı, burjuva sınıfı kapitalizm yanlıdır; diğer sınıflar da aralarda bir yerlerde yer almaktadır. Fakat bilinç derecesi de ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir, İsveç'te daha yüksektir. Japonya analizinde, kapitalistler bile işçi taraftarı olarak değerlendirilmiştir (Wright, 1997: 417-419).

2.3.3 Goldthorpe'un Weberci sınıf şeması

Goldthorpe, 1960'li yılların başından beri Britanya'nın sınıf yapısını analiz etmektedir. Lockwood ile birlikte yaptıkları erken dönem çalışmalar, kol gücüyle çalışan işçi sınıfıyla kafa gücüyle çalışan orta sınıfı birbirinden ayırt etmeye yöneliktir. Goldthorpe'un sınıf şemasında “sınıflar mesleki statülere göre belirlenmiştir” (Edgell, 1995: 27).

Her ne kadar Edgell'e (1995) bağlı kalınarak çalışmamızda sınıf şemaları sadece Goldthorpe'la beraber anılsa da Goldthorpe çoğu kez ortak çalışmalara girmiştir ve sınıf literatürüne yaptığı katkılarda bu yazarların da katkıları vardır. Dolayısıyla bu çalışmalar analiz edilirken farkı başlıklar altında olabilmektedir. Örneğin Kaya (2008) bu çalışmaları analiz ederken “Erikson, Goldthorpe, Portocarero-ERP” kavramını kullanmaktadır.

Neo-Weberci sosyologların en bilinenlerinden olan Goldthorpe da Wright gibi orta sınıfları ve beyaz yakalı çalışanları analizinin merkezine almaktadır. Goldthorpe'un sınıf şeması, “sınıfların mesleklere göre konumlandırılması” ile elde edilir. Hangi mesleğin hangi sınıfa ait olduğunu gösteren ise “piyasa” ve “iş durumu” olanaklarıdır. Sınıf üyeleri, hem iktisadi durum (gelir kaynakları, gelir düzeyi, iş güvencesi vs.)

²⁴ Bu kavram sınıf tartışmalarında önemli bir yer tutar. Sınıf bilinci, sosyal tabakalar içindeki bir sınıfın bu durumun farkında olması olarak tanımlanır. Marksist analizde hayati bir öneme sahiptir. Sınıf bilinci alt sınıflarda daha yüksektir.

bakımından hem de üretim süreçleri içinde otorite ve kontrol biçimleri bakımından karşılaştırılır. (Goldthorpe, 1987: 40; aktaran: Şengönül, 2008a: 83).

Goldthorpe'un 1974 yılında Hope ile birlikte yaptığı çalışmasından doğan sınıf şemasında yedi sınıf yer almaktadır. Ayrıca Erikson ve Portocarero ile beraber yaptığı çalışmada da benzer bir sınıf şeması vardır (Erikson, Goldthorpe ve Portocarero, 1979: 420). Bu şemanın ayırt edici özelliği, meslekteki görevinin (occupational function) ve istihdam statüsünün (employment status) görece yüksek düzeyde farklılaşmasıdır. Aslında birleştirilmiş istihdam statüleri, mesleki tanımlamanın bir kısmı gibi muamele görmüştür. Burada katmanlar, bir taraftan gelir seviyesi ve istihdam durumu gibi iktisadi duruma göre öte yandan üretim sürecindeki otorite ve kontrol gücüne göre belirlenmiştir (Goldthorpe, 1987: 40).

Tablo 7'de ifade edilen Goldthorpe'un sınıf şemasında, I ve II numaralı sınıflar Dahrendorf'un "hizmet sınıfı" diye isimlendirdiği sınıflardır. Gelirleri yüksek olan ve işyerinde önemli bir otoritesi olan tüm maaşlı çalışanlarla büyük işverenler bu başlık altında toplanmıştır. II numaralı sınıf, I numaralı sınıfın maaşlı çalışanlara uyarlanmış halidir (Goldthorpe, 1987: 41).

Tablo 7: Goldthorpe'un Sınıf Şeması

I Yüksek dereceli profesyoneller, kendi hesabına çalışanlar veya maaşlılar; yüksek dereceli idareciler (administrator) ve memurlar (officials); büyük ölçekli endüstriyel kuruluşlardaki yöneticiler (managers); büyük mal sahipleri
II Düşük dereceli profesyoneller ve yüksek dereceli teknisyenler; düşük dereceli idareciler (administrator) ve memurlar; küçük ölçekli işlerde, endüstriyel kuruluşlarda ve hizmet sektöründe yöneticiler (managers); kafa işçilerinin denetçileri (supervisors)
III Yönetimde ve alım-satım işlerinde rutin işleri yapan non-manüel çalışanlar; satış personeli; hizmet sektöründe faaliyet gösteren tüm diğer çalışanlar
IV Küçük mal sahipleri; kendi işinde çalışan zenaatçılar; profesyonellerden başka diğer kendi hesabına çalışanlar. Bu gruba küçük burjuva da denebilir.
V Düşük dereceli teknisyenler; denetçiler ve kol işçileri
VI Bütün endüstri kollarında vasıflı, kol işçileri ve ücretli çalışanlar
VII Yarı vasıflı ve vasıfsız kol işçileri; tarım işçileri
Kaynak: Goldthorpe, 1987: 40-43'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

III numaralı sınıf, hizmet sınıfının hemen altında yer almakla beraber, hizmet sınıfına oldukça yakındır. I, II ve III numaralı sınıfların hepsi beyaz yakalı çalışanlar olmakla beraber, I ve II numaralı sınıflar üst sınıf iken III numaralı sınıf orta

(intermediate) katmanda yer almaktadır (Goldthorpe, 1987: 41-42).

IV numaralı sınıf, tipik “küçük burjuva” özellikleri gösterirken V numaralı sınıfta yer alan çalışanlar, “işçi aristokrasisi” veya “elit” mavi yakalı çalışanlardır. Beyaz yakalı çalışanlarla kol işçileri arasında bir hiyerarşiye sahiptirler. VI ve VII numaralı çalışanlar ise işçi sınıfıdır (Goldthorpe, 1987: 42).

Erikson ve Goldthorpe (1992: 40), Marksist analizde olduğu gibi iki kutuplu sınıf yapısının terk edilmesinin, yedi katmanlı bir sınıf yapısı oluşmasının nedenini 20. yüzyılda meydana gelen iki gelişmeye bağlamaktadır. Birincisi, sermayenin dönüşümüyle alakalıdır. Sermayenin anonim şirket olarak dönüşümü şirketleri bireysel olmaktan çıkarmış daha çok organizasyona dönüştürmüştür. İkincisi, ücretli veya maaşlı çalışanların genel nüfus içindeki payının artması ve bu çalışanların dikey olarak farklılaşması, işçi-işveren ilişkilerinin dönüşmesine yol açmıştır. Ücretli veya maaşlı çalışanların oluşturduğu piramidin en altındaki ve en tepesindeki işçilerin, işverenle olan ilişkileri farklı olmaktadır.

Goldthorpe, son sınıf şemasını 1992 yılında Erikson ile birlikte yaptığı çalışmada ortaya koymuştur (bakınız tablo 8). Ancak şu da belirtilmelidir ki 1987 ile 1992 çalışmaları arasında mantık yönünden; yani sınıfların mesleklere göre oluşturulma mantığı yönünden hiç bir fark yoktur, sınıflar sadece biraz daha ayrıntılı olarak ifade edilmiştir. Bu sınıflandırmaların tamamen aynı olması nedeniyle, değerlendirme kısmında 1992 yılından önce yayınlanan eserlere de yer verilecektir.

Tablonun birinci sütununda en geniş versiyon yer almaktadır. İkinci sütunda oluşturulan yedi sınıf, daha çok ampirik çalışmalar için oluşturulmuştur; çünkü özellikle ülke karşılaştırmalı çalışmalarda birinci sütundaki gibi veri bulmak zor olmaktadır (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 35-37). Ampirik çalışmalarda en çok kullanılan ve kullanışlı olanı tablonun yedi sınıflı versiyonudur. Bu tabloda, hammadde üretimi (primary production) ile anlatılmak istenen tarım, tarım işletmeleri, balıkçılık bütün madencilik ve avcılık endüstrileridir.

Tablo 7'deki açıklamalara ilave olarak, tablo 8'de I numaralı sınıfta yer alan profesyoneller, idareciler ve yönetici bürokratlar karar alma sürecinde en fazla yetki ve sorumluluğa sahip katmandır. II numaralı sınıf, en tepedeki sınıfın yetkileri biraz daha azaltılmış halidir. Ampirik çalışmalarda bu iki sınıfın bir arada değerlendirilmesinde bir sakınca yoktur (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 43).

Tablo 8: Goldthorpe'un Geniş Sınıf Şeması

Bütün sınıflar		Daraltılmış hali				
Onbir sınıf		Yedi sınıf		Beş sınıf		Üç sınıf
I	Yüksek dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar; büyük kuruluşlardaki yöneticiler; büyük mülk sahipleri	I+II	Hizmet Sınıfı: profesyoneller, idareci ve yöneticiler; yüksek dereceli teknisyenler; kafa işçilerinin denetçileri	I-III	Beyaz yakalı çalışanlar	Kafa işçileri
II	Düşük dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar; yüksek dereceli teknisyenler; küçük kuruluşlardaki yöneticiler; kafa işçilerinin denetçileri					
IIIa	Yüksek dereceli (idare ve alım-satım) işlerde çalışan sıradan (routine) kafa işçileri denetçileri,	III	Sıradan kafa işçileri: sıradan idari ve alım-satım işlerini yapanlar; satış personeli; hizmet sektöründe diğer çalışanlar			
IIIb	Hizmet ve satış alanındaki sıradan kafa işçileri,					
IVa	İşçi istihdam eden küçük mal sahipleri, zenaatçılar	IVa+b	Küçük burjuva: küçük mal sahipleri ve zenaatkarlar vb. ile onların çalışanları	IVa+b	Küçük burjuva	
IVb	İşçi istihdam etmeyen küçük mal sahipleri, zenaatçılar					
IVc	Çiftçiler ve küçük çiftlik sahipleri ve hammadde üretiminde yer alan kendi işinin sahipleri	IVc	Çiftçiler: çiftçiler, küçük çiftlik sahipleri ve hammadde üretiminde kendi işinde çalışanlar	IVc+VIIIb	Çiftlik çalışanları	Çiftlik çalışanları
V	Düşük dereceli teknisyenler; kol işçilerinin denetçileri	V+VI	Vasıflı işçiler: düşük dereceli teknisyenler; kol işçilerinin denetçileri; vasıflı kol işçileri	V+VI	Vasıflı çalışanlar	Kol işçileri
VI	Vasıflı kol işçileri					
VIIa	Vasıflı ve vasıfsız çalışanlar (tarım vb. işlerde çalışmayan)	VIIa	Vasıfsız çalışanlar: yarı vasıflı ve vasıfsız kol işçileri (tarım vb. dışındakiler)	VII	Vasıfsız çalışanlar	
VIIIb	Tarımda ve hammadde üretiminde çalışanlar	VIIIb	Tarım çalışanları: tarım ve hammadde üretimindeki diğer çalışanlar			

Kaynak: Erikson ve Goldthorpe, 1992: 38-39

III numaralı sınıf büro, satış ve personel hizmetlerinde çalışan rutin kafa

işçilerini kapsamaktadır. Hizmet sınıfının hemen altında yer alan bu grup, daha çok profesyonellerin, idarecilerin ve yöneticilerin yardımcılığı görevini yapmaktadır. III numaralı sınıfın IIIa ve IIIb diye ayrılmasının nedeni ampirik çalışmalarda kadınların mobilitesini daha kolay ortaya koymak içindir; çünkü IIIa daha çok erkekler tarafından, çok düşük seviyede kafa işçilerinin yer aldığı IIIb ise daha çok kadınlar tarafından oluşturulmaktadır. Ancak sınıf yapısının anlaşılmasında bu ayrım zorunlu değildir; yani IIIa+IIIb olarak da ifade edilebilir (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 43-44).

Sınıf IV, kendi işinde çalışanlar ve küçük işverenlere ayrılmıştır. Bu kategori kendi içinde ilk önce sektörel temelde ayrılır; IVc'de çiftçiler ve diğer hammadde üretiminde kendi işinde çalışanlar yer almaktadır. İkinci olarak, IVa'da tarım dışı işverenler ve kendi işinde çalışanlar yer alırken bunlardan yanında işçi çalıştırmayanlar IVb'de ifade edilmiştir. IVa ve IVb kendi içinde bir bütünlük arz ederken (ampirik çalışmalarda IVa+IVb olarak birleştirilmesinde bir sakınca yoktur) IVc daha çok VIIb ile bütünlük arz etmektedir; çünkü her ikisi de kırsal kesimle alakalıdır. VII numaralı kısım sektörel olarak ayrılmıştır; VIIb vasıflı olmayan tarım işçilerini ve VIIa tarım dışı vasıfsız çalışanları ifade etmiştir (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 43-44).

Çalışmamızın Türkiye kısmında tekrar belirtilecek olmakla beraber, yeri gelmişken bir açıklama yapmak gereklidir. Türkiye'deki sınıf yapısı analiz edilirken Goldthorpe'un bu anlayışından, Türkiye şartlarını düşünerek, bazı farklılıklar olacaktır. Türkiye kısmında I numaralı grup üst sınıf, II, III, IVa, IVb, V ve VI numaralı gruplar orta sınıf, VIIa, VIIb ve IVc numaralı gruplar alt sınıf olarak düşünülmüştür.

Tablo 8'in en ilginç yanlarından bir tanesi, üretim araçları mülkiyetine bakılmaksızın çalışanlarla işverenlerin aynı sınıfta yer almasıdır. I ve II numaralı gruplarda, ağırlıklı olarak üretim araçlarına sahip işveren sınıf yer alsa da üretim araçlarına sahip olmayan maaşlı çalışanlar da yer almıştır. Yazarlar bu durumu, bu grupta yer alan çalışanların bağımsız hareket edebilme yeteneğini ön plana çıkararak ve bu toplulaştırmaya rağmen bu sınıfın yine de nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturduğunu söyleyerek savunmuşlardır (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 41).

Erikson ve Goldthorpe (1992: 37 ve 40), analizlerini Marx ve Weber'e dayandırarak; işvereni başkalarının iş gücünü satın alan ve bu işgücü üzerinde bir dereceye kadar otorite ve kontrol gücüne sahip olan kimse; kendi işinde çalışanı ne emeğini satan ne de başkasını çalıştıran kimse; işçiyi de emeğini satan ve bu yüzden bir dereceye kadar otorite ve kontrol altına giren kimse olarak tanımlar.

Goldthorpe, analizini her ne kadar hem Marx'a hem de Weber'e dayandırsa da hizmet sınıfı ve işçi sınıfı kategorilerine yer vermesi, "iş" ve "piyasa durumu" kavramlarını kullanması ve piyasa durumunu doğrudan Weber'in çalışmalarından alması çoğunlukla Neo-Weberci olarak anılmasına neden olmuştur (Şengönül, 2008a: 86).

Tablo 8'de ikinci önemli nokta, ücretli veya maaşlı çalışanların birbirinden oldukça farklılaşmasıdır. Marksist akımın sınıf analizlerinin en büyük eksiği bu farklılaşmayı görememektir. Bu yüzden "Marksist" akım, "liberal" akıma bir alternatif olmakta zorlanmaktadır (Erikson ve Goldthorpe, 1993: 9-10). Bu farklılaşma işçi-işveren ilişkilerinde de değişiklikler ortaya çıkarmaktadır (Erikson ve Goldthorpe, 1992: 41). Belli bir ücret veya maaş karşılığı çalışanların, aralarındaki farklılaşma sonucunda oluşan piramidin yukarılarına çıktıkça, işçinin işverene olan bağımlılığı azalmakta ve iş güvenliği, sosyal haklar gibi konularda iyileşmeler olmaktadır.

Her ne kadar daha önce Dahrendorf gibi bu kavramı kullananlar olsa da orta sınıfla ilgili olarak Goldthorpe'un en önemli katkılarından bir tanesi, bu sınıfı "hizmet sınıfı" olarak kavramsallaştırmasıdır. Buna göre orta sınıflar; kafa işçileri, profesyoneller ve yöneticilerden oluşan hizmet sınıfı ve kendi işinde çalışan küçük burjuva olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Goldthorpe, 1982). Başka bir deyişle rutin işlerde kol kuvvetine dayalı çalışanların dışındaki tüm çalışanlar hizmet sınıfı olarak isimlendirilmektedir. Goldthorpe'un sınıf şemasında I ve II numaralı meslekler hizmet sınıfı; III, IV, V ve VI numaralı meslekler ara sınıflar ve son olarak VII numaralı meslekler de işçi sınıfı olarak isimlendirilmektedir (Battero, 2005: 80).

Goldthorpe'a göre hizmet sınıfının, sınıf pozisyonunu belirlemede anahtar

kavramlardan bir tanesi güvendir. Hizmet sınıfı, işverenle aralarındaki ilişkiyi düzenleyen bir sözleşme yapar ve işverenin çıkarları doğrultusunda, ondan aldığı yetkiler çerçevesinde yönetim görevini ifa eder. Bunun sonucunda, sıradan işçilerle karşılaştırıldığında daha sağlam bir iş güvencesini ve daha iyi bir kariyeri ödül olarak elde eder. Hizmet sınıfı ile işvereni arasında diğer işçilere göre daha iyi bir ilişki vardır. Hizmet sınıfı yaptıklarının karşılığını maddi ve manevi olarak alır. Maddi karşılığı yukarıda sayılanlardır. Manevi karşılığı ise işverenin duyduğu güven ve verdiği itibardır (Goldthorpe, 1982: 169). Tabii bu manevi değerlerin de bir maddi karşılığı vardır.

Goldthorpe'a göre hizmet sınıfı iş bölümü olarak, bir tarafta profesyoneller ve bir tarafta yöneticiler ve idareciler olmak üzere, iki kısma ayrılrsa da farklı gruplardan oluşmaz. Bu kısımlar, farklı görevleri ifa etseler de işverenin yetkilerini paylaşma ve ona sadık kalma noktasında bütün bir sınıftırlar (Goldthorpe, 1982: 170). Hizmet sınıfının mülksüz oluşu, onları kapitalistlerden ayırır. İşyerinde daha üst mevkilere yükselme ümidi (prospect) ise onları daha aşağıdakilerden ayıran unsurdur (Butler, 1995: 29).

2.3.4 Goldthorpe'a yönelik eleştiriler ve Goldthorpe'un sınıf şemasının değerlendirilmesi

Goldthorpe'un sınıf şeması, Avrupa'nın sosyal sınıflarını ortaya koymada hiç şüphesiz en etkili çalışma olmasına (Evans, 1992: 211) rağmen eleştirilerden kurtulamamıştır. En sık eleştirilerden bir tanesi hizmet sınıfı kavramının kullanımıyla alakalıdır. Kapitalist sınıf, profesyoneller ve yönetim kademesinde çalışanlar gibi meslekler; hizmet sınıfı başlığı altında ifade edilerek bu kavramın kapsama alanı çok geniş tutulmuştur (Egdell, 1995: 31-32). Ancak Weberci sınıf anlayışını benimseyen ve sınıfları üretim araçlarının mülkiyetine göre değil de mesleklere göre konumlandıran Goldthorpe'a göre, bir toplumun sınıf yapısını anlamak için en uygun olan budur (Goldthorpe, 1987: 41).

Goldthorpe, sınıf şemasının *hiyerarşik* formda olmadığını ve sınıf *ilişkilerinin* yapısını ifade ettiğini söylese de (Goldthorpe, 1987: 43), bu durum eleştirilmiş ve

Goldthorpe'un sınıf şemasının aslında hiyerarşik yapıya dayandığı ifade edilmiştir (Crompton, 1994: 59).

Goldthorpe'un çeşitli meslekleri göz önüne alarak yaptığı, kol gücüne dayalı işlerde çalışanlar ve kol gücüne dayalı işlerde çalışmayan ayrımı da eleştirilmiştir. Bu eleştiri en çok Marksist yazarlar tarafından dillendirilmiştir; çünkü böyle bir ayrım işçi sınıfını kendi içinde farklılaştırmaktadır (Crompton, 1994: 59-60; Edgell, 1995: 32-33).

Goldthorpe'un en çok eleştiri aldığı konulardan bir tanesi de maaşlı çalışanlar (yüksek dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar büyük kuruluşlardaki yöneticiler) ile kapitalistlerin (büyük mülk sahipleri) I numaralı kategoride aynı yere konmasıdır (Şengönül, 2008b: 8). Her ne kadar bu kısımda yer alan maaşlı çalışanların, kapitalistlerle çıkar birliği içinde olduğunu söyleyerek bu duruma destek verenler olsa da maaşlı çalışanlarla kapitalistlerin aynı sınıfta yer alamayacağını söyleyenler de vardır. Daha önce incelenen Wright'ın sınıf analizindeki temel ayrımın, üretim araçlarına sahip olmayanlar ve üretim araçlarına sahip olanlar diye olduğu belirtilmişti. Abercrombie ve Urry'ye (1983: 32) göre hizmet sınıfı sınıf düzeninde ortada bir sınıf değildir, tepededir; ancak kapitalist sınıfla birleşik de değildir. Scott (1991: 65), hizmet sınıfının yükselmesinin kapitalist sınıfın gücünü azalttığını söylemiştir. Hizmet sınıfıyla ilgili tartışmaların bu çalışmanın doğrudan konusu olmadığını belirterek konuyu burada sonlandıralım.

Goldthorpe'un sınıf şeması hakkında bir başka tartışmalı konu, V ve VI numaralı sınıflarda yer alan vasıflı işçilerin (düşük dereceli teknisyenler, kol işçilerinin denetçileri, vasıflı kol işçileri) durumudur. Bu sınıflar, bir taraftan otorite ve yetkilerinin olması nedeniyle orta sınıfta yer alırken bir taraftan da terfi olanakları ve kol gücüne dayalı işlerde çalışmaları nedeniyle işçi sınıfında yer almaktadır. Bu durum kol-kafa işçileri ayrımının sorgulanmasına neden olmaktadır (Şengönül 2008a: 90).

Evans'ın (1992) İngiltere için ampirik değerlendirme sonuçlarına göre Goldthorpe'un sınıf şeması, temel prensipler çerçevesinde geçerlidir. Sınıf ve mesleki durum arasında güçlü bir bağ olduğu saptanmıştır. Ayrıca şemadaki hizmet sınıfı, orta

sınıf ve işçi sınıfı hiyerarşisi de datalar tarafından desteklenmektedir. Sadece vasıflı çalışanlar (VI numaralı sınıf) ve yarı ve vasıfsız çalışanlar arasındaki (VII numaralı sınıf) fark ile I ve II numaralı sınıflar arasındaki farkı ortaya koymada, modelde küçük sapmalar meydana gelmiştir.

Goldthorpe'un bir diğer eleştirisi aldığı konu üretim ve iş sürecindeki konumlarına bağlı olarak çalışanlara verilen "kafa" ve "kol" kavramlarıdır. Kafa işçileri kavram olarak bu grubun sadece bilgilerine dayalı olarak beyinsel aktivitelerle geçimlerini sağladıklarını ifade ederken kol işçileri de kavram olarak bu grubun sadece el becerilerine dayalı olarak bedensel aktivitelerle geçimlerini sağladıklarını ifade eder. Bu ayrıma göre kafa işçilerinin çalışma esnasında bedenlerini, kol işçilerinin de beyinlerini kullanmamaları gerekir. Oysa kafa işçileri en azından klavyeye dokunurken ellerini yani bedenini kullanmaktadır. Öte yandan kol işçileri de üretim sürecinde "akılsız" bir makine gibi davranmaz ve illaki beynini kullanır, en azından daha önce edindiği bilgileri üretim sürecinde kullanır. Bu sorunla beraber, kafa işçileri-kol işçileri ayrımı daha çok "teorik" isimlerdir ve gerçek hayatta tam karşılıklarını her zaman bulmak zordur.

2.3.5 Goldthorpe ve Wright'ın karşılaştırılması

Goldthorpe'da iş ve piyasa durumunun, Wright'da ise üretim araçlarının mülkiyetinin bir sınıf belirleyicisi olarak ön plana çıktığı daha önce ifade edilmişti. Zamanla, tarihsel seyirleri göz önüne alındığında, her iki şemanın birbirine yaklaştıkları görülmektedir. Örneğin Wright'ın proletaryası zaman içinde işçi sınıfına, burjuvası da kapitaliste dönüşmüştür. Zaten her iki sınıf yaklaşımı da iş ve meslek boyutları içermektedir.

Neo-Weberci ve Neo-Marksist sınıf analizlerinin giderek birbirine yaklaşmalarının iki nedeni vardır: Birincisi, her iki akım da ampirik çalışmalara çok önem vermektedir ve bu çalışmaların sosyolojik verilere dayalı sonuçları bu yakınlaşmayı gerektirmektedir. İkinci olarak bu verilere göre oluşturulan ve daha etkili çağdaş toplum teorileri, genellikle her iki akıma da tam olarak uymamaktadır. (Milner,

1999: 104).

Wright kapitalist sınıfın varlığı belirgin bir şekilde vurgularken Goldthorpe kafa-kol işçiler ayrımını vurgulayarak kapitalist sınıfın varlığını dikkate almama eğilimindedir. Wright, kapitalist olan-kapitalist olmayan ayrımına vurgu yapmada daha başarılıyken Goldthorpe'da kapitalist olmayanlar; yani ücretli veya maaşlı çalışanlar daha çeşitli yer almıştır (Şengönül, 2008a: 91).

Her iki sınıf şeması da gelişmiş ülkeler için geçerlidir, bu şemaların gelişmekte olan ülkelere uygulanmasında sıkıntılar olmaktadır. Bir kere bu ülkelerde toplumların temel sektörler itibariyle hareketlikleri daha sona ermemiştir ve hala tarımdaki istihdam oranları çok yüksektir. Bu manada, uluslararası işbölümü de analizlerde yer almamaktadır. Özellikle 1980'li yıllardan sonra tüm dünya uluslararası işbölümü sürecine katılmak zorunda kalmıştır.

BÖLÜM III

3. Orta Sınıfa İktisadi Yaklaşım

Buraya kadar olan bölümlerde genel olarak, orta sınıf anlayışı ortaya konulmaya çalışıldı. Orta sınıf konusu, iktisadi, sosyolojik ve siyasi boyutları olan bir konudur. Bu bölümde konu biraz daha daraltılarak orta sınıfın iktisadi boyutu ele alınmaya çalışılacaktır.

Sosyoloji alanındaki orta sınıf tanımı konusundaki tartışmalar, orta sınıfın iktisadi olarak tanımı, önemi ve makro iktisadi değişkenlere etkisi gibi iktisadi konularda da devam eder. Zengin ülkelerin çoğu, geniş ve istikrarlı bir orta sınıfa sahip olmasına rağmen, iktisadi gelişme için gerekli olan orta sınıfın varlığı geleneksel iktisadi analizlerin unutulmuş yönüdür (Salimeno, 2006: 8).

Orta sınıflar elektronlara benzer. Mikro dünyada elektronların davranışları durumdan duruma değişir ve tam olarak belirlenemez (konum ve hızını aynı andan belirlemek mümkün değildir); ancak etkileri net olarak tecrübe edilebilir. Bu tecrübe sayesinde transistörler ve mikroçipler yapılır. Orta sınıfın da ortak bir tanımının olmaması (görülmemesi), iktisadi öneminin olmadığı veya iktisadi olarak ele alınamayacağı anlamına gelmez.

Gelişmiş ülkelerdeki orta sınıflara ilave olarak, 1980'li yıllardan itibaren girilen iktisadi büyüme sürecinde, başta BRIC ülkeleri olmak üzere diğer ülkelerde de orta sınıfın genişlemesi ve büyümesi, sadece ülke ekonomilerini değil tüm dünya ekonomisini etkilemektedir.

Orta sınıfın en az üç yönden ekonomiye olumlu etkisi vardır. Birincisi orta

sınıf, verimliliği ve istihdamı artıracak tasarruf alışkanlıklarına ve girişimci ruha sahiptir. İkinci olarak, özellikle maaşlı orta sınıf açısından, beşeri sermaye yatırımları çok önemlidir. Son olarak orta sınıf, nitelikli talebi ile ekonominin talep cephesinde çok önemli bir rol üstlenir (Banerjee ve Duflo, 2008: 3).

İlerleyen alt bölümlerde öncelikli olarak girişimci ve maaşlı orta sınıfların, ekonomiyi hangi yönlerden ve nasıl etkilediği anlatılacaktır. Daha sonra orta sınıf, gelire göre tanımlandıktan sonra toplumsal refaha ve iktisadi büyümeye olan etkisi değerlendirilecektir.

3.1 Girişimci Orta Sınıf

Orta sınıf, yeni kıtaların keşfi ve yeni ticaret yollarının bulunmasına bağlı olarak gelişen ticaretin doğurduğu “girişimci” bir sınıftır. Bu sınıf yeni kıtalarla daha kısa yollardan yapılan karlı ticaret sayesinde gelişmiş ve aynı zamanda karlı ticarete ürün yetiştirme çabası Sanayi Devrimi’ne giden yolu açmıştır. Ayrıca Fransız Devrimi’ne finansal destek sağlamakla kalmamış, bilfiil devrimin gerçekleşmesine öncülük etmiştir. Günümüzde bu orta sınıfa “eski orta sınıf” denilmektedir.

Eski orta sınıfı ifade etmek için “küçük burjuva” ya da “burjuva” kavramları da kullanılmaktadır. Bu iki kavram tamamen aynı anlamı verir; çünkü o dönemde “büyük” burjuva bulunmamaktaydı; yani burjuvanın henüz küçüğü ya da büyüğü yoktu. Ancak Sanayi Devrimi ve sonrasında yaşanan fabrikalaşma, başta İngiltere olmak üzere eski orta sınıfı günümüzdeki orta sınıflara doğru değiştirmeye başlamıştır.

Eski orta sınıfın temel özelliği “üretim araçlarının hem sahibi olması hem de kendi üretken emeğini üretim yaparak kullanmasıdır”.²⁵ Bu tanım, günümüzde Türkiye’deki esnaf tanımına çok benzer: “...ekonomik faaliyetini sermayesi ile birlikte bedeni çalışmasına dayandıran ve kazancı tacir ve sanayici niteliğini kazandırmayacak

²⁵ Belek, İlker, “Orta sınıf”, <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/6042.html>, erişim tarihi: 12.02.2009

miktarda olan...”.²⁶ Her iki tanımda da “kendi üretim araçlarına sahip olmak ve üretim sürecine kendi emeğine katmak” ön plana çıkarılmıştır.

Gelişmiş ekonomilerde orta sınıf sadece küçük burjuvadan oluşmaz. Küçük burjuva, biçim değiştirerek, varlığını “küçük girişimci” veya “kendi işinde çalışan” olarak devam ettirmektedir. Ancak 19. asırdan itibaren, sermaye birikiminin artması ve üretim ölçeğinin büyümesi bazı kapitalistleri az sermayeli burjuvalardan ayrıştırarak bunların “büyük burjuva” olmasına neden olmuştur. Bu kesim artık üretime kendi emeğini katmamaktadır ve üst sınıf olarak değerlendirilmektedir.

Küçük işverenler, genellikle (örneğin Wright’ın sınıf şemasında) 10’dan az işçi çalıştıran girişimciler için kullanılmaktadır. Kendi işinde çalışanlar ise doktorluk, avukatlık, ressamlık, dişçilik gibi geçimini büyük ölçüde kendi işinde çalışarak elde eden meslek gruplarından oluşur. Bu grubun küçük burjuvadan ya da küçük işverenden farkı, yaptıkları işin yüksek bir eğitim düzeyine ya da yeteneğe ihtiyaç duymasındır. Burada söz konusu olan, herhangi bir iş organizasyonu değildir; yapılan iş, sermayeye değil uzmanlık alanına bağlıdır.

Kendi işinde çalışanların küçük işverenden önemli bir farkı da çalışma saatlerini ayarlamada önemli ölçüde bağımsız olmalarıdır. Bu grup yanında ya hiç işçi çalıştırmaz ya da çalıştırsa bile yapılan işin niteliği tamamen uzmanlık alanıyla örtüşür, çalışanlar sadece bu süreci kolaylaştırmakla yükümlüdür. Örneğin bir doktorun yanında çalışan sekreter, hastalara randevu vermek, ücret almak gibi işleri yapmaktadır; ancak yapılan iş tamamen doktora bağlıdır.

Orta sınıf, dinamik bir katman oluşturmaktadır. Üst sınıftaki insanlara mahsus olan zenginliğin rehaveti, bu insanların iktisadi davranışlarını da etkilemektedir. Alt sınıf insanların fakirliğin ümitsizliği vardır. Orta sınıfta ise ne çok fakirliğin ümitsizliği ne de aşırı zenginliğin rahatlığı vardır (Power, vd. 2003: 7).

Girişimci orta sınıfın bir diğer özelliği, sermaye ve kredi olanaklarına ulaşma

---

²⁶ Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanunu.

imkanıdır; hem kendi sermayesi vardır, hem de gerektiğinde kredi olanaklarına kavuşma imkanı. Alt gelir grubundaki insanların, sermaye biriktirme ve kredi olanaklarına ulaşma imkanı hemen hemen hiç yoktur.

3.2 Beşeri Sermaye Yatırımları ve Maaşlı Orta Sınıf

Hem beşeri sermaye yatırımlarının hem de orta sınıfın fazla olması, çoğunlukla gelişmiş ülkelere has bir durumdur. Bu yüzden bu kısımda yazılanlar, çoğunlukla gelişmiş ülkelerdeki durumu ifade etmektedir. Bundan maksat daha çok bir model ortaya koymaktır.

İktisadi aktörlerin (daha çok ücretli veya maaşlı çalışanların) deneyim ve eğitim yoluyla elde ettikleri bilgi ve deneyimler olarak tanımlanan beşeri sermaye, klasik iktisatçılardan itibaren çok önem verilen bir konudur. Beşeri sermaye edinmenin en önemli yolu eğitimidir; ancak “yaparak öğrenme” olarak ifade edilen, iş süresince elde edilen deneyimler de çok önemlidir.

Günümüzde sadece orta sınıfın değil, katmanlaşmanın tamamının en önemli belirleyicilerden bir tanesi de eğitimidir. Eğitim, günümüz endüstriyel toplumlarının şartı olan işbölümünü gerçekleştirerek toplumsal hiyerarşiyi belirler; çünkü eğitim işgücünün niteliğini oluşturmada çok önemli bir değişkendir.

Bourdieu'ya göre günümüz toplumlarında üç tür sermaye vardır. Bunlardan ilki, hemen ve doğrudan paraya çevrilebilen varlıklardan oluşan ve mülkiyet hakları çerçevesinde korunan iktisadi sermayedir (*economic capital*). İkincisi, eğitim yoluyla elde edilmiş ve paraya çevrilebilen nitelikler olarak ifade edilen kültürel sermayedir (*cultural capital*). Üçüncüsü ise, kişinin bir grubun (veya ailenin) içinde olmasından dolayı sermayeye ulaşım olanaklarını ifade eden sosyal sermayedir (*social capital*). Birey grubun üyesi ise iktisadi olanaklara daha kolay ulaşma imkanına sahiptir. Zorda kalan bir kişinin, babasından veya arkadaşından borç alması buna örnektir. İktisadi sermaye mülkiyet haklarıyla; kültürel sermaye nitelikli eğitimle ve sosyal sermaye

sağlam ilişkilerle (durable networks) var olur (Bourdieu 1997: 46-58). Böylece eğitim de sınıf belirleyici olarak nitelendirilmektedir. Sosyal ve kültürel sermaye en az iktisadi sermaye kadar sınıfların yeniden üretiminde etkilidir ve sosyal ve kültürel sermayenin de en önemli belirleyicisi eğitimidir (Crompton, 2008: 131).

Zengin çocukları özel okullarda okuduklarından ve her türlü imkana “zaten” sahip olduklarından dolayı, eğitime yeterince önem vermezler. Alt gelir grubundaki insanlar ise eğitimin önemini kavrasalar dahi kaliteli eğitime ulaşacak olanaklara sahip olamayabilirler. Orta sınıf çocukları, hem kaliteli bir eğitime ulaşacak kadar imkanlara sahiptir hem de zengin çocukları kadar geniş olanakları vardır, bu yüzden diğer sınıflara göre çok daha başarılı olmaktadır (Power vd, 2003: 7).

Eğitimdeki orta sınıf başarısı, birçok ülkede olumsuzluk olarak algılanmaya başlamıştır; çünkü eğitimde bir orta sınıf hakimiyeti, toplumsal hareketliliğe engel olur. İşgücü verimi yüksek gelire, yüksek gelir iyi eğitime, iyi eğitim de tekrar işgücü veriminde artışa neden olur. Power vd. (2003) çalışmalarında, İngiltere’de 20. yüzyıl boyunca orta sınıf çocuklarının nasıl kaliteli eğitim veren okulları ele geçirdiklerinden bahseder. Bu konu yakın zamanda basında da tartışılmıştır. Orta sınıfın hem yeterli maddi güce hem de bilgiye sahip olması, kaliteli ortaöğretim okullarının ve üniversitelerin orta sınıf tarafından ele geçirilmesine neden olmaktadır. Bu durum daha alt sınıfta olan; ancak daha yetenekli çocukların önünü kesmektedir. Bu durumun eşitlik ilkesine aykırı olduğu ifade edilmektedir.²⁷ Bu konuyu, İngiltere’de orta sınıf çocuklarının daha başarılı olduğunu söyleyerek Crompton (2008: 126) da gündeme getirmiştir.

Goldthorpe’a göre orta sınıf aileleri, yaşam şartlarını sürdürmek için eğitime önem vermekle kalmaz, eğitim orta sınıf için çok istenen bir tüketim malıdır; yani eğitim orta sınıf açısından diğer tüketim mallarından farklı değildir (aktaran Crompton,

²⁷Woolcock, N. (18 Şubat 2008). Middle class 'monopolise' the best schools. *The Times*. <http://www.thetimes.co.uk>. 26.11.2009 tarihinde erişildi.

Paton, G. (21 Eylül 2009). Middle-class university students 'should pay more'. *Telegraph*. <http://www.telegraph.co.uk>. 26.11.2009 tarihinde erişildi.

Ahmed, K. ve Gaby, H. (7 Aralık 2003), “Middle Class ‘Dominates’ Universities. *The Observer*. <http://www.guardian.co.uk>. 29.11.2011 tarihinde erişildi.

2008: 128). Eğitim, daha iyi iş, daha çok gelir, daha yüksek prestij için elde edilmesi gereken meslek için avantaj sağlamaktadır.

Orta sınıfı eğitim konusunda üstün yapan bir diğer özellik, eğitim sürecine aktif olarak katılmasıdır. Orta sınıf aileleri, izleyerek ve denetleyerek çocuklarının eğitim sürecine katılırlar ve gördükleri eksiklikleri ve yanlışlıkları öğretmenlerle paylaşırlar; çünkü orta sınıf ailelerinin kendileri de iyi eğitim almış durumdadır. Bu durum, orta sınıf ailelerinin eğitim konusunda işçi sınıfı ailelerinden en büyük farkıdır (Lareu 1997: 714).

Orta sınıf aileleri, eğitimleriyle sadece çocuklarının eğitimcileri ile diyaloga girmekle kalmaz, aynı zamanda çocuklarının eğitim seçimleri konusunda doğru karar almasına da yardımcı olurlar ki; eğitimle ilgili en önemli kararlar ya çocukluk döneminde ya da gençlik döneminde verilmektedir. Dolayısıyla böyle bir dönemde yapılan önemli katkı, geri kalan bütün bir yaşamı kolaylaştırabilir.

Orta sınıf tarafından eğitime verilen önem nereden kaynaklanmaktadır? Öncelikle, orta sınıf mensuplarının yaşam standartlarını bir sonraki nesle aktarmasının tek yolu eğitimidir. Çalışmadan geçinebilmek için herhangi bir varlığı olmayan bu insanlar, beşeri düzeyde gelişmişliğe önem vererek sürekli ve iyi yaşam standardı sağlayan geliri elde ederler. Bu manada “daha çok öğren daha çok kazan” hayat felsefeleri haline gelmiştir.

Bourdieu'nun sermaye çeşitlerine dönersek, iktisadi sermaye bir sonraki nesle bırakılması en kolay sermaye çeşididir. Bunun için sadece ölmek yeterlidir; ancak kültürel sermayeyi bir sonraki nesle aktarmanın tek yolu eğitimidir. Bu durumda eğitim, yeni orta sınıf üyeleri arasında daha önemli olmaktadır. Orta sınıfın eğitime olan düşkünlüğü ve yatkınlığı “diplomacılık (credentialism)” olarak ifade edilmektedir (Hamilton ve Hirszowicz, 1993: 155).

Eğitimin önemi, girişimci orta sınıf (eski orta sınıf) ve maaşlı orta sınıf söz konusu olduğunda farklılık göstermektedir. Girişimci orta sınıf, üretim sürecine

sermayesinin yanı sıra kendi emeğini de katmak zorunda olduğundan, eğitim bu sınıf açısından da önemlidir; ancak tek geçim kaynağı sahip olduğu bilgi ve deneyim olduğundan eğitim, en çok kendi işinde çalışmayan orta sınıf açısından belirleyicidir.

Maaşlı orta sınıf (yeni orta sınıf) ile eğitim arasındaki ilişkiyi ortaya koyduktan sonra, bu sınıfın diğer bir özelliğine geçelim. Girişimci sınıf söz konusu olduğunda şekilsel olsa bile en azından çalıştırdığı işçi sayısına göre kesin bir ayırım yapılabilmektedir; ancak maaşlı orta sınıfı üst sınıf ve işçi sınıfından ayırmak çok zor olduğu gibi kendi içinde de oldukça heterojen bir gruptur.

Günümüzde birçok çalışmada “orta sınıf” kavramı, “yeni orta sınıf-maaşlı orta sınıf” anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Girişimci orta sınıfın kavramsallaştırılmasında çok önemli sorunlar olmadığından özellikle gelişmiş ülkelerde bu anlam genellemesi yapılmaktadır.

Bir ülkenin gelişmişlik seviyesi arttıkça eski orta sınıftan yeni orta sınıfa doğru bir geçiş olur. Daha ileriki kısımlarda belirteceğimiz gibi Türkiye’de de böyle bir eğilim gözlenmiştir. Örneğin, Amerika’da 1800’lü yılların hemen başında bir işle meşgul olanların 4/5’i kendi işinde çalışmaktaydı. Bu rakam 1870 yılında 1/3, 1940’da da 1/5 olmuştur (Mill, 1995: 189). Bu rakamların Marx’ı doğruladığı düşünülebilir; ancak üretim organizasyonunun genişlemesi sonucu eski orta sınıftan (girişimcilerin eski orta sınıfın günümüzdeki temsilcisi oldukları daha önce söylenmişti) ayrılanların çoğunluğu proletaryaya değil de maaşlı orta sınıfa dahil olmuştur. Üretim organizasyonunun büyümesi eski orta sınıfı azaltırken yeni orta sınıfın artmasına neden olmuştur.

Maaşlı orta sınıf, literatürde birçok kavramla ifade edilmektedir: beyaz yakalı çalışanlar, yeni orta sınıf, kafa işçileri, yeni burjuva sınıfı, yeni işçi sınıfı, yeni sınıf, kültürel burjuva. Orta sınıf hakkında bir fikir birliği olmadığını ve çoğu yeni orta sınıf çalışmasının aslında başka bir açıklamaya hizmet ettiğini daha önce Burris (1995: 16-17)’den yaptığımız uzun alıntıda belirtmiştik. Burada, bu açıklamaya ilave olarak kullanılan aynı kavramın da farklı manaya gelebildiğini belirtelim. Örneğin “beyaz yakalı” kavramı farklı çalışmalarda farklı manalarda kullanılmaktadır. Ancak manalar

birbirinden çok da uzak değildir. Bu anlam kargaşasının nedeni belli bir orta sınıf tanımının olmayışıdır (Mill, 1995: 201).

Yeni orta sınıfı daha iyi anlamak için yeniden Goldthorpe ve Wright'a dönelim. Goldthorpe'a göre sıradan kafa işçileri ve vasıflı çalışanlar, maaşlı orta sınıfı oluşturmaktadır. Goldthorpe'un çalışmasında profesyonelleri, idareci ve yöneticileri, yüksek dereceli teknisyenleri ve kafa işçilerinin denetçilerini hizmet sınıfı olarak üst sınıfta değerlendirmesinin eleştiri aldığı yönlerden bir tanesi olduğu da söylenmişti. Wright da vasa/yeteneğe ve rütbesine göre maaşlı orta sınıflar arasında bir sıralama yapmıştı. Maaşlı orta sınıf üretim araçlarına sahip değildir; ancak gelir, yaşam tarzı, statü, eğitim düzeyi gibi kriterler bakımından da işçi sınıfından farklıdır.

Maaşlı orta sınıfta hangi grupların yer aldığı konusunda başka çalışmalar da bulunmaktadır. Gilbert (2002) yüksek eğitilmiş (çoğunlukla lisans diplomalı), çoğunlukla maaşlı (salary) ve bağımsız çalışabilen profesyonelleri ve orta düzey yöneticileri üst orta sınıf; yarı-profesyonelleri ve ön-lisans (college) diplomalı olan beyaz yakalıları alt orta sınıf kabul etmiştir.

Thompson ve Hickey (2005) ABD'de çalışan orta sınıfları hem gelir hem de yapılan işe göre ifade etmeye çalıştıkları çalışmalarında yıllık geliri 100,000-500,000 dolar arasında olan yüksek eğitilmiş (çoğunlukla lisans diplomalı) profesyonelleri ve yöneticileri üst orta sınıf; çoğunlukla geliri 35,000-75,000 dolar arasında olan yarı-profesyonel çalışanları alt orta sınıf olarak değerlendirmiştir.²⁸

Beeghley (2004), tek bir orta sınıf tanımı yapmıştır; ön-lisans eğitilmiş ve geliri ortalamasının üzerinde olanları orta sınıf saymıştır. Bu "tipik" gelir erkekler için 57,000 bin dolar, kadınlar için 40,000 dolardır.

Belli bir maaş karşılığında çalışan orta sınıf; beyaz yakalı çalışanlar, yeni orta sınıf, kafa işçileri gibi değişik isimlerle de anılır. Bu kavramlar bazen tamamen

---

²⁸ 75,000-100,000 dolar aralığı boş bırakılmasının nedeni "tipik" bir orta sınıf tanımı yapılmaya çalışılıyor olmasıdır.

örtüştüğü gibi bazen farklı manalara da gelebilmektedir. Bu kavramların hepsinin bir “karşılığı” vardır: beyaz yakalı-mavi yakalı, yeni-eski orta sınıf, kafa-kol işçileri.

“Beyaz yakalı-mavi yakalı” çalışan kavramsallaştırması bazen “kafa işçileri-kol işçileri” olarak da yapılmaktadır. Mavi yakalı çalışanlar veya kol işçileri, ücretini büyük ölçüde kol gücüne dayalı işlerde çalışarak elde eden “işçi sınıfı”dır. Üretim sürecinde yer alan mavi yakalı çalışanlar dışında kalan tüm maaşlı çalışanlar, beyaz yakalı veya kafa işçileri olarak anılmaktadır. Bu kesim de büyük ölçüde beyinsel faaliyetleri sonucunda geçimini sağlayan çalışanlardır.

Teorik olarak yapılan bu ayırım pratikte çok zordur; çünkü doğal olarak, bazen mavi yakalılar yönetim faaliyetine katılmaktadır (örneğin ustabaşı hem üretim sürecine katılmakta hem de yöneticilik yapmaktadır). Hatta bazen mavi yakalılar, lider olarak, işçiler nezdinde beyaz yakalılarından daha muteber olabilmektedir. Öte yandan beyaz yakalı çalışanlar da üretim sürecinde kol gücünü kullanmak zorunda kalmaktadır, en azından bilgisayar klavyesine dokunurken. Bilgiye dayalı bir ayırım yapılmaya çalışılırsa, günümüzde beyaz yakalılarından çok daha fazla teknik bilgi içeren mavi yakalı meslek grupları vardır.

Maaşlı orta sınıf söz konusu olduğunda, iç içe geçmiş bir başka kavram “beyaz yakalı çalışan” kavramıyla “yeni orta sınıf” kavramıdır. Analizde beyaz yakalıların küçük bir azınlığı üst sınıfta yer aldığından Goldthorpe’da bu iki kavram aynı anlama gelmemektedir. Böyle bir düşüncede bu iki kavram tam olarak örtüşmese de birbirine oldukça yakın anlamları vermektedir. Söz konusu Marksist analiz olduğunda, Wright’da olduğu gibi, beyaz yakalı çalışanlar ve yeni orta sınıf kavramları (neredeyse) tamamen örtüşür; çünkü bu yaklaşımda esas olan üretim araçlarının mülkiyetidir.

Maaşlı orta sınıf değerlendirilirken bu kesimin daha çok üst kısımlarını oluşturan profesyonellerin de tanımlanması gerekir. Profesyoneller; doktorluk, avukatlık, dişçilik gibi belirli bir alanda bilgi ve yetki sahibi kişidir. Bu bilgi ve yetki çoğunlukla eğitim yoluyla kazanılır; ancak doğuştan gelen bir yetenek sonucu da olabilir (futbolculuk gibi). Profesyoneller yüksek nitelik gerektiren alanlarda çalışırlar.

Profesyoneller, özel şirketlerde ve kamu sektöründe istihdam edilerek maaşlı orta sınıf olabileceği gibi (profesyonel-yönetici sınıf) kendi işinde çalışarak girişimci orta sınıf da (serbest profesyonel) olabilir. İkinci durumda önemli olan, yapılan işin, bir üretim organizasyonundan farklı olarak, tamamen profesyonelin bilgi ve beceri alanına göre oluşmasıdır. Yapılan iş tamamen buna göre kurgulanır. Tabii ki profesyoneller yanlarında yardımcı ya da yardımcılar çalıştırabilmektedir.

Profesyonel-yönetici sınıf 20. yüzyıl boyunca güç kazanmıştır. Bununla ilgili olarak 20. yüzyılda yaşanan önemli bir konu ilk defa, Burnham (1941) tarafından kavramsallaştırılan ve tartışmaya açılan Yönetim Devrimi'dir (*Managerial Revolution*). Anonim şirketlerin çoğalması, şirketlerde ortak sayısının artmasıyla kapitalizmde hakim sınıf yöneticiler olmuştur. Ortak sayısının fazla olması yöneticilere bağımsız hareket etmek için yeterli boş alan sağlamaktadır.

3.3 Orta Sınıfın Nitelikli Talebi

Klasik Okul'un temel bir öğretisi olan "Her arz kendi talebini yaratır" ilkesi Keynes'le beraber sorgulanmaya başlanmış ve 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "kitle tüketimi" kavramı tartışılmaya başlanmıştır. Tüketime sadece üst sınıfa has bir durum olmayıp tüm toplum katmanlarına yaygınlaşması anlamına gelen kitle tüketimi, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıktığından dolayı yeni bir kavram olarak ifade edilmektedir (Matsuyama, 2002: 1035-1036). Kitle tüketiminde bütün sosyal katmanlar talep oluşturma kabiliyetine sahiptir/sahip olmalıdır.

Hiç şüphesiz insanlar 20. yüzyıldan önce de tüketim faaliyetinin içinde olmuştur. Burada anlatılmak istenen, kendi kendine yeten bir üretim-tüketim şekline ziyade, doğrudan "piyasadan" tüketim şeklidir. Üstelik ihtiyaçlar da oldukça çeşitlenmiştir. Çamaşır makinesi, buzdolabı, araba, bilgisayar, cep telefonu gibi çağımızın "zorunlu" ihtiyaçlarından pek azının tarihi 50 yıl öncesine hatta 20 yıl öncesine gider.

Bütün sosyal katmanların tüketim oluşturma kabiliyetine sahip olduğu düşünülürse, hangi gelir dağılımı koşullarının toplam tüketimi maksimum yapacağı konusunda tartışmalar vardır. Biraz eşitsizlik, tüketim kalıplarının farklı olmasını sağlayarak iktisadi gelişmeyi olumlu etkileyecektir. Eşitsizliğin çok fazla olması durumunda ekonomi yoksulluk çıkmazı (poverty trap) nedeniyle durgunluğa düşer. Şöyle ki en azından gelişme sürecinde ekonomiler üst sınıfın mallar için ödeyebilecekleri yüksek harcamalara ihtiyaç duyarlar. Bu durum, yeniliklerin devamlılığı açısından özellikle yeni pazara sunulan mallar açısından çok önemlidir. Çok fazla eşitsizliğin olduğu ekonomilerde ise toplumlar çok zengin ya da çok fakir diye iki gruba ayrılacağından toplam talep hem çeşitlilik hem de miktar olarak yeterli seviyede olmayacaktır (Matsuyama, 2002: 1039).

Bu durumu anlatmak için domino taşları ile bir benzerlik kurulabilir. Domino taşlarının bir birini devirmesi için aralarında belli bir mesafenin olması gerekir. Domino taşları birbirine yapışık olarak dizildiğinde veya aralarında çok fazla mesafe olduğunda birbirlerini devirmeyecektir (Matsuyama, 2002: 1039-1040).

Elde edilen gelirin miktarı değiştikçe talep bileşimi de yani talep oluşturulan malların türü, çeşitliliği ve miktarı da değişir. Örneğin günlük geliri bir doların altında olan “mutlak yoksullar”, gelirlerinin çoğunluğunu gıda malları için gelirin hemen hemen tamamını da zorunlu ihtiyaçları için harcarlar (Engel Yasası). Gelir miktarı arttıkça, gıda malları harcamasının toplam harcama içindeki payı azalır. Örneğin Guatemala’da günlük geliri bir doların altında olanların gıda harcamalarının toplam harcama içindeki payı %65’tir. Günlük geliri 6-10 dolar arasında olanlar içinse aynı oran %13,5’e kadar düşer (Banerjee ve Duflo, 2008: 7-8). Ancak bu örnek oldukça uç bir örnektir ve diğer ülkelerde bu oranlar birbirine daha yakındır. Aynı şekilde gelir miktarı ile eğlence, sağlık, kültür, seyahat vs. harcamalarının, toplam harcama içindeki payı da değişecektir. İnsanların gelir miktarı arttıkça yaşadıkları ev büyüme, kişi başında düşen televizyon ve otomobil sayısı artmaktadır.²⁹

²⁹ Burada şu konu da belirtilmelidir. Talep yapısının tek belirleyicisi gelir değildir, talep yapısını eğitim düzeyi, yaş, cinsiyet, yaşanılan yer gibi birçok faktör etkiler. Çalışmaların çoğunda gelir dışındaki faktörler, çoğu zaman üstü kapalı olarak, sabit kabul edilir

Talebin yöneldiği mallar kadar miktarı da piyasa büyüklüğünü belirlemesi açısından önemlidir. Piyasa büyüklüğü ile verimlilik arasında karşılıklı bir nedensellik vardır. Piyasa büyüdükçe verimlilik artacak, verimlilik artışı fiyatların düşmesine yol açacak; bu durum daha çok insana ulaşılmasını sağlayacağından piyasanın yeniden büyümesine yol açacaktır.

Orta sınıfın talep açısından önemi burada ortaya çıkmaktadır. Bu sınıf, gelişmiş ekonomilerde otomotiv, inşaat, demir-çelik gibi kilit sektörlerle³⁰ “nitelikli talep” oluşturma yeteneğine sahiptir. Üst tabaka dediğimiz toplumun en zengin kesiminin sayısı çok az olduğundan toplam talepleri sınırlı düzeyde kalır. Bu sınıf, zengin olmasına rağmen, tek başına bir ülke ekonomisini büyütecek kadar talep seviyesi oluşturamaz. Öte yandan, sayıları fazla olsa bile gelirleri az olduğundan toplumun alt kesiminin de talebi kilit sektörler yerine, gıda gibi nihai tüketim mallarına yönelecektir. Dolayısıyla bu kilit sektörlerle yeterli talebi orta sınıf oluşturabilir. “Nitelikli talep” olarak ifade edilen bu durum orta sınıfın talep üzerindeki etkisidir.

Orta sınıf, bu özellikleri sayesinde, 2008 yılında yaşanan ekonomik krizi sona erdirmenin bir aracı olarak görülmüştür. Son yıllarda iktisatçıların gündemine orta sınıf konusunun artarak gelmesinin bir nedeni de budur. Dünya Bankası, hızla büyüyen orta sınıfı, güçlü talebi sayesinde, krizden çıkmanın önemli bir aracı olacağını ümit ediyordu.³¹

Buraya kadar orta sınıfın talep üzerindeki olumlu etkisi anlatıldı. Öte yandan Warren (2007), kitle tüketiminin boyutlarını ve aynı zamanda tehlikesini, Amerikan orta sınıfını analiz ettiği çalışmasında ortaya koyar. Warren çalışmasında, 1972-73 dönemindeki orta sınıfın gelir-harcama yapısıyla 2005-2006 yılındaki orta sınıfın gelir-harcama yapısını karşılaştırır. Buna göre 1972-73 döneminde orta sınıflar, gelirinin %11’ini tasarruf edip, %1,3’ünü kredilere harcıyorken (faiz ödemeleri de diyebiliriz); 2005-06 döneminde yıllık gelirin %12,1’ini kredilere harcamaya ve %-0,7’sini tasarruf etmeye başlamıştır; yani orta sınıflar, kazandığından daha fazlasını harcamaktadır

³⁰ Geri ve/ya ileri bağlantı etkisi yüksek sektörlerle kilit sektörler denir.

³¹ (12 Şubat 2009). Burgeoning Bourgeoisie. *The Economist*. www.economist.com. 20.03.2009 tarihinde erişildi.

(Warren, 2007: 4-5). Warren, sonuç olarak Amerikan orta sınıfının çökmek üzere olduğunu söyler.

Bu harcamaların nerelere yapıldığına gelince ortaya daha ilginç bir tablo çıkmaktadır. 1972 ve 2005 yılları karşılaştırıldığında, elbise harcamaları %32, yiyecek harcamaları %18, teçhizat harcamaları %52 ve araba başına düşen harcama %24 azalmışken; mortgage harcamaları %76, sağlık harcamaları %74, toplam araba harcamaları %52, çocuk bakımı ve eğitim harcamaları %100 ve vergiler %25 artmıştır (Warren, 2007: 6-8).

3.4 Gelire Göre Orta Sınıf Tanımlamaları

Sosyolojik orta sınıf tanımlamalarındaki fikir ayrılıkları, iktisadi tanımlarda da devam eder; ancak iktisadi tanımlar, sosyolojik tanımlara göre daha az karmaşıktır. İktisadi tanımlarda mesele “hangi gelire ait olanların” orta sınıfa ait olduğunu belirlemektir, fikir ayrılıkları da burada olmaktadır.

Mesleklere göre değil de gelire göre orta sınıf tanımı yapmanın birtakım üstünlükleri vardır. Birincisi, gelire göre orta sınıf tanımı, hem bir ülkede zamansal açıdan hem de ülkeler arasında daha kolay karşılaştırma imkanı sağlar. Mesleklere göre yapılan orta sınıf tanımlamalarında, zamanlar ve ülkeler arasında karşılaştırma yapmak daha zordur; çünkü meslekler zamana ve ülkeye göre farklıdır. İkincisi, gelir mesleklere göre daha az değişkenlik gösterir (Birdsall, vd., 2000: 3-4). Üçüncü olarak, çok sayıda meslek grubu yerine gelir gruplarıyla çalışma yapmak daha kolaydır. Öte yandan gelire göre orta sınıf tanımları, aynı gelir grubundaki herkesi aynı düşünmeye yol açar.

Gelir dağılımı yüzdelerle ifade edildiği zaman orta sınıfın sadece orta gelir grubundaki hane halklarına dönüşmesi ise gelire göre orta sınıf tanımı yapmanın olumsuz tarafını oluşturmaktadır. Bu çalışmada orta sınıf, orta gelir grubundaki hane halklarından öte bir kavram olarak düşünülmektedir.

Orta sınıf geliri konusunda genel olarak iki yaklaşım vardır. Birincisi, her ülke için ayrı bir orta sınıf gelirinin belirlendiği “*yerel yaklaşım*”dır. Bu çalışmalar daha çok belli bir ülkeyi analiz etmek için yapılır. Buna göre satın alma gücü farklı olacağından her ülkenin orta sınıf geliri farklıdır; gelişmiş ülkelerin orta sınıf geliri yüksek olurken gelişmekte olan ülkelerin daha düşük olacaktır.

İkincisi, “*evrensel yaklaşım*” olarak isimlendirilebilir. Bu yaklaşım, her ülke için aynı orta sınıf geliri belirler. Buna göre, gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkelerdeki orta sınıflar aynı gelire sahip olacaktır. Orta sınıf gelirine bu yaklaşım daha çok bir ülke için değil de küresel ölçekteki değerlendirmelerde kullanılmaktadır. Amaç dünya genelinde, bir orta sınıf ortaya koymaktır.

Evrensel yaklaşıma örnek olarak Milanovic ve Yitzaki'nin çalışması gösterilebilir. Bu yazarlar, Brezilya ve İtalya'nın ortalama gelirine sahip olanları orta sınıf olarak kabul etmektedir. Bu rakam, yaklaşık olarak, günlük 12-50 dolara denk gelmektedir.³²

Öncü çalışmasında Lester Thurow (1987), ülkenin ortalama gelirinin %75 ile %125'i arasında gelire sahip olan katmanı orta sınıf olarak kabul eder. Thurow'dan sonraki yazarların bazıları da bu tanımları benimser (örneğin; Pressman, 2009; Salimeno, 2006; Birdsall vd., 2000). Easterly de benzer şekilde, en zengin %20'lik kesimle en fakir %20'lik kesimin dışında kalan tüm katmanları orta sınıf olarak kabul etmiştir (Easterly, 2000).

Wilson ve Dragusa (2008) gelişmiş, gelişmekte olan çok sayıda ülkeyi karşılaştırdıkları çalışmada satın alma gücü paritesine göre yıllık olarak 6.000-30.000 dolar aralığını orta sınıf olarak kabul etmişlerdir. Warren (2007), Amerikan orta sınıfının gelir ve harcama durumunu incelediği çalışmasında, orta sınıf gelir aralığını yıllık 20.000-100.000 dolar olarak almıştır.

---

³² (12 Şubat 2009). Who's in the middle?. *The Economist*. www.economist.com. 20.03.2009 tarihinde erişildi.

Eisenhauer (2008), Amerikan toplumunu ele aldığı “Orta Sınıfın İktisadi Bir Tanımı” isimli çalışmasında orta sınıfı, anlayış olarak ne zengin ne de fakir sınıf olarak tanımlamıştır. Reel bir orta sınıf geliri tanımı yapmış ve bu reel gelirin geçmiş yıllara dönük cari karşılığını hesaplamıştır. Doğal olarak cari karşılıklar değişmiştir. 1989 yılında, orta sınıfın alt sınır geliri 12.674 dolar iken 2004 yılında 19.307 dolar olmuştur. Ancak üst sınıfın geliri yaklaşık bir milyon dolar civarında hemen hemen aynı kalır. Eisenhauer’ın bu kadar geniş tanımı, doğal olarak, Amerikan toplumunun çok yüksek bir oranının orta sınıfta yer almasına yol açmıştır (%80’den fazla).

Bazı çalışmalar, dünyada yoksulluk sınırı olan günlük 2 doları, orta sınıfın alt eşiği olarak kabul etmiştir. Örneğin Ravallion, 2-13 dolar geliri (yıllık olarak kabaca 800-4750 dolar) orta sınıf saymıştır. Bu çalışmaya göre 1990 yılında 1,43 milyar olan global orta sınıf sayısı, 2005 yılında neredeyse ikiye katlanarak 2,64 milyara ulaşmıştır. Aynı yıllar itibariyle orta sınıfın genel nüfus içindeki payı %32,7’den %48,5’e yükselmiştir (Ravallion, 2009: 27). Benzer olarak Banerjee ve Duflo (2008), günlük olarak 2-10 dolar aralığını (yıllık olarak kabaca 800-3600 dolar) orta sınıf olarak ele almıştır.

Bağlı kalınan gelir aralıklarına bağlı olarak global orta sınıf sayısı da büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin Hindistan’da 2005 yılında 12-50 dolar aralığına göre hesaplandığında nüfusun sadece %5’i orta sınıf olurken 6-12 dolar aralığına göre %41’i orta sınıf olmaktadır. Çin ve Hindistan, yüksek nüfusları nedeniyle orta sınıf tanımlamalarında önemli bir yer işgal eder. Üstelik bu iki ülke de son yıllarda yüksek oranlı büyüme oranını yakalamıştır. Bu yüksek büyüme oranı ile orta sınıfın gelişmesi arasındaki ilişki ortaya konmak istenmektedir.³³

Gelire göre orta sınıf tanımlamalarının en önemli sorunu, göz önüne alınan birimlerin haneler olmasıdır. Böylece beş kişilik bir hane ile tek kişilik bir hane aynı şekilde düşünülmektedir. Örneğin yıllık geliri 20.000 lira olan bir hanede, kişi başına 4.000 lira harcama düşerken; tek kişilik bir hanede 20.000 lira düşecektir. Bu durumu

³³ (12 Şubat 2009). Who’s in the middle?. *The Economist*. www.economist.com. 20.03.2009 tarihinde erişildi.

aşmak için kişi başına gelirler göz önüne alınırsa bu sefer de insanların bir arada çok daha ucuz yaşadıkları gerçeği atlanmış olacaktır (Pressman, 2009: 3).

Gelire göre yapılan orta sınıf çalışmalarında önemli bir konu, hane halklarının ne kadarının orta sınıfta yer aldığıyla, orta sınıfta yer alan hane halklarının toplam gelirden aldığı pay arasında yapılması gereken ayrımdır. Örneğin Pressman'a göre (2009: 23), Kanada'da bu rakamlar sırasıyla %34,9 ve %18,1 iken; İngiltere'de %34,8 ve %14,8'dir.

Bir diğer önemli konu, hane halkı gelirinin neleri kapsadığıdır. Hane halkları açısından şüphesiz en önemli gelir, emek faktörü gelidir; bununla beraber hane halkı geliri, eşlerin gelirini, faiz, kira gibi diğer gelirleri, son olarak kamudan elde edilen geliri de kapsamalıdır. Kısaca hane halkı geliri sadece hane halkı reisinin gelirini değil, tüm hanenin gelirini kapsamalıdır. Ancak bu kadar sağlıklı veriyi bulmak birçok ülke açısından imkansızdır.

3.5 Orta Sınıfın İktisadi Büyümeye ve Toplumsal Refaha Etkisi

Orta sınıf siyasi, sosyolojik ve iktisadi boyutları olan bir konudur. İktisadi boyutuyla ele alındığında da maliye politikası, vergi politikası gibi başka iktisadi konuları etkilemekle beraber, orta sınıfın etkilediği en önemli iktisadi değişken toplumsal refahın çok önemli bir belirleyicisi olarak iktisadi büyümedir. Bu alt bölümde iktisadi büyüme ile orta sınıf arasındaki karşılıklı ilişki ortaya konmaya çalışılacaktır.

Orta sınıf ve iktisadi büyüme konusunu ele alan çalışmaların bazılarında doğrudan orta sınıf ile büyüme arasındaki ilişki ifade edilirken çalışmaların çoğunda iktisadi büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişki incelenir. Ancak bu ikinci tür çalışmalarda da gelir dağılımı yüzdelerle ve Gini katsayısıyla ifade edildiğinden, her ne kadar doğrudan orta sınıf kavramı geçmese de bu çalışmalar da orta sınıf ile ilişkili olarak düşünülmüştür.

Liberal iktisadın ilk ortaya çıktığı ve toplumdaki diğer tüm kurumlardan bağımsız bir piyasa fikrinin yeni yeni oluştuğu dönemde yoksulluk, toplumun refahı için gerekli görülmiştir. Özellikle İngiltere’de, yüksek iktisadi büyümeye rağmen, yoksulluğun nedeni uzun uzun araştırıldıktan sonra bu sonuca ulaşılmıştı. İnsanları çalışmaya itecek önemli bir güdünün açlık ve yoksulluk olduğuna inanılıyordu. Bu yüzden Klasik Okul mensupları, yoksulluk yasaları ve asgari ücret gibi yasal düzenlemelere amansız karşı çıktılar (Polanyi, 2008: 175-176). İktisat biliminin yeni yeni oluştuğu bu dönemde hakim “iktisat bilimi” bunu söylüyor ve empoze ediyordu.

Yaklaşık iki buçuk asır sonra bugün, bu paradigma tamamen terk edilmiş ve yoksulluk, değil bir ülkenin kendi içinde, tüm dünyada mücadele edilen bir olgu haline gelmiştir; ancak yoksullukla mücadele etmek, çoğunlukla eşit bir gelir dağılımı için mücadele etmek anlamına gelmez. Modern ekonomilerde güçlü bir ekonomi için gerekli görülen yoksulluk değil, güçlü bir orta sınıftır. Bu güçlü orta sınıf, ekonomide talep oluşturarak ve ekonominin üretim gücünü artırarak kapitalist toplumun devamını sağlayacaktır. Bugün paradigma budur. Orta sınıf, hem girişimci yönüyle hem beşeri sermaye yönüyle hem de oluşturduğu nitelikli talep ile ekonomiler açısından önemli bir katmandır.

Easterly’e göre, Batı’lı ülkelerin sanayileşmesinde orta sınıf önemli bir rol üstlenmiştir. Orta sınıf, kişi başına düşen gelirdeki artışı, alt yapı ve eğitim harcamalarını, “modern” sektörel yapıyı, demokrasiyi ve kentleşmeyi olumlu yönde etkilemektedir. (Easterly, 2001: 330). James’e göre orta sınıf modern Britanya’yı yaratmıştır (James, 2006: 1). Landes, orta sınıfın ekonomik gelişme sürecinde çok önemli bir role sahip olduğunu ifade etmiştir. Orta sınıf analizini abartarak, sanayileşmenin ilk kez İngiltere’de ortaya çıkmasının bir nedenini, bu ülkedeki orta sınıfın varlığına bağlamıştır (Landes, 1998: 221). Adelman ve Morris’e göre Batı Avrupa’nın ekonomik gelişmesinde orta sınıflar yönlendirici güç olmuştur. (Adelman ve Morris, 1967: 30). Bu ifadeler, iktisadi kalkınma ve büyümede orta sınıfın rolünü ifade etmektedir.

Dünya Bankası, 2007 raporunda, OECD ülkelerindeki orta sınıfa işaret

etmektedir. Bu global orta sınıf, tüm dünyanın tüketim alışkanlıklarını değiştirecektir. Bu rapora göre dünya nüfusunun 2000 yılında %7,6'sını oluşturan orta sınıf, 2030 yılında %16,1'e ulaşacaktır. Böylece 2000 yılında 400 milyon olan sayı, 2030 yılında 1 milyarı aşacaktır. Bu geniş orta sınıf, uluslararası mal ve hizmetlerin hızlıca büyümesine yol açacak ve iç politikanın yeni bir belirleyicisi olacaktır (World Bank, 2007: 69). Bu raporda İtalya ve Brezilya'nın ortalama gelirine sahip olanlar, orta sınıf olarak kabul edilmiştir.

Desgoigts ve Jaramillo, yaptıkları çalışmada bu global orta sınıfa dikkat çekmişlerdir. Çok endüstrili-iki ülkeli genel denge analizi üzerinde kurdukları modelde, BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin) ülkelerinde oluşan orta sınıfın, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini talep yönünden etkilediklerini/etkileyeceklerini ortaya koymuşlardır. Bu ülkelerde güçlenen orta sınıf, sadece bu ülkeleri değil, tüm dünyayı etkileyecektir; çünkü bu ülkelerin nüfusu çok kalabalıktır (Desgoigts ve Jaramillo, 2006: 32-33).

Garfinkle'a göre orta sınıf, Amerikan rüyasının çok önemli bir parçasıdır; sadece demokratik toplumu desteklemez, aynı zamanda maksimum ekonomik büyüme için gerekli talebi de sağlar (Garfinkle, 2006: vii-viii). Orta sınıf, talep yanlı ekonomi anlayışında çok önemlidir, kendi evini ve arabasını satın alabilir, çocuğunu üniversiteye gönderebilir ve emekli olduğunda da alım gücü devam eder; çünkü iyi şartlarda çalışmıştır (Garfinkle, 2006: 6-7).

Solimano da aynı düşünceyi paylaşır; orta sınıf ve gelir eşitliği iktisadi büyümeyi etkiler. Latin Amerika ülkelerinin hızlı büyümemesinin nedeni, iktisat politikalarının orta sınıfı ve gelir eşitliğini göz önüne almamasıdır. Geniş ve istikrarlı orta sınıfın servet birikimi, hızlı ve istikrarlı iktisadi büyüme açısından çok önemlidir. Latin Amerika ülkelerinde uygulanan neo-liberal kalkınma programları, yoksullukla mücadeleyi ve orta sınıf oluşturmaya ihmal etmiştir (Solimano, 2006: 7-8).

Solimano bu çalışmasında, orta sınıfın ekonomiyi etkilemesinin önemli araçlarından bir tanesinin servet birikimi olduğunu vurgular. Orta sınıf, güçlü talebinin

yanında, servet birikimi gerçekleştirir ve bu servet birikimi kriz dönemlerinde talebin yüksek oranda azalmasını engeller (Solimano, 2006: 7-8). Bu sınıf alt sınıfa göre daha yüksek marjinal tasarruf eğilimine sahiptir, dolayısıyla sermaye yatırımlarını da etkiler.

Kapas ve Liang (2009), Brezilya, Çin, Hindistan, Meksika, Rusya ve Türkiye'deki orta sınıfın gelişmesini analiz etmeye çalışmışlardır. Bu ülkelerin toplam nüfusları 3 milyarı ve toplam ekonomik büyüklükleri 10 trilyon doları bulmaktadır. Gini katsayısının yardımıyla yaptıkları çalışmada anılan ülkelerde, 2008 yılında 329 milyon (nüfusun %11'i) olan orta sınıf sayısı, 2018 yılında 776 milyon (nüfusun %24'ü), 2028 yılında 1,39 milyar (nüfusun %40'ı) olacaktır. Bu orta sınıf artışı, tüm dünyadaki talep yapısını etkileyecektir.

Gelişmiş ülkelerle gelişmemiş ülkelerin sosyal yapısının birbirinden farklı olması bu durumun kanıtı olarak ortaya konabilir. Bir tarafta büyük şehirler, ücretli çalışanlar, geniş istihdam olanakları, yüksek eğitim düzeyi varken diğer tarafta kırsal nüfus, yüksek oranda işsizlik ve düşük eğitim düzeyi vardır (Bourguignon, 2004: 2-3).

Çok önemli bir makro iktisadi değişken olarak iktisadi büyüme ile doğrudan orta sınıf arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışmalar nadirken iktisadi büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi açıklayan geniş bir literatür bulunmaktadır. İktisadi büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişki karşılıklıdır; yani iktisadi büyüme gelir dağılımını etkilerken gelir dağılımı da iktisadi büyümeyi etkiler. Bu çalışmada, gelir dağılımının düzelmesi ile orta sınıfın gelişmesi (veya tersi) aynı anlama gelmektedir; çünkü bu çalışmalarda gelir dağılımı Gini katsayısına göre ölçülmektedir. Bu çalışmalarda her ne kadar doğrudan orta sınıf kavramı geçmese de; toplum yüzde 20'lik gelir gruplarına ayrılmakta ikinci, üçüncü, dördüncü gelir gruplarının, bunların hepsinin veya bir kaçının gelirden aldığı paya bağlı olarak gelir dağılımının düzeldiği veya kötüye gittiği söylenmektedir.

Hangi gelir dağılımı yapısının iktisadi büyümeyi maksimum yapacağı konusunda bir fikir birliği yoktur. Bazı iktisatçılar daha eşit gelir dağılımını savunurken bazıları daha eşitsiz gelir dağılımını savunmaktadır. Bu çalışmada, gelir dağılımının

nispi olarak daha “eşit” dağılmasının iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği düşünülmektedir.

Bu tartışmalar bizim çalışmamıza ışık tutmakla beraber, bu çalışmada orta sınıf gelir dağılımı dilimlerinde ortada yer alan gruplardan ötede bir mana ifade etmektedir. Yüzde 20’lik ya da yüzde 10’luk gelir gruplarıyla çalışıldığı zaman, zengin ya da fakir dilimler sadece gelir grubuna göre ayrılmaktadır. Oysa bizim çalışmamızda orta sınıf, eğitime verdiği önem, girişimci ruhu ve yeterli alım gücü sayesinde ikinci, üçüncü ve dördüncü dilim olmaktan öte bir kavram olarak kullanılmaktadır.

İktisadi büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi ilk inceleyen iktisatçılardan bir tanesi olan Kuznets (1963), bu iki değişken arasında U-şekilli bir ilişki tespit etmiştir. Buna göre büyümenin ilk aşamalarında düzgün gelir dağılımı ile büyüme arasında negatif bir ilişki varken daha sonra bu ilişki pozitif dönmektedir. Amerika’da 1770 yılında %50 olan en zengin yüzde 10’luk dilimin toplam gelirden aldığı pay, 1870 yılında %75’e yükselmiş, daha sonra tekrar 1970’de %50’ye gerilemiştir (aktaran: Aghion vd., 1999: 1616-1617).

Gelir dağılımı eşitliği ile iktisadi büyüme arasında negatif ilişki olması gerektiğini savunanların üç kanıtı vardır. Birincisi, varlıklı kesimin marjinal tasarruf eğilimi daha yüksektir. Fakirler gelirlerinin önemli bir kısmını tüketim harcamalarına ayırırken zenginler tasarruf ederler ve bu tasarruflar yatırımlara dönüşerek toplam çıktının artmasına neden olur. Sermaye birikimi iktisadi büyüme için en önemli faktörlerden bir tanesidir (Aghion vd., 1999: 1620).

Bu görüşü ileri sürenlerin ikinci kanıtı, özellikle yenilik içeren sektörlerde geçerli olan yatırımların bölünemezliği kuralıdır. Bu sektörlerde yatırımın büyük ölçekli olması gerekir (Aghion vd., 1999: 1620) ki bu yatırımlar ancak toplumda zengin bir sınıf varlığı ile mümkündür.

Gelir dağılımının kötü olması ile iktisadi büyüme arasında negatif ilişki olduğunu ileri sürenlerin üçüncü kanıtı, güdü faktörüne dayalı olarak ortaya çıkan

“retken etkinlik” konusudur; üretken etkinlikle gelir eşitliği arasında negatif bir değiş-tokuş söz konusudur. İştihad edilenler işsiz kalma riskiyle ve çalışmalarına bağlı olarak birtakım ödüllerle karşı karşıya olduklarından bu durum toplam çıktıyı olumlu etkiler (Aghion vd., 1999: 1620).

Daha sonraki çalışmalar, iktisadi büyüme ile adil gelir dağılımı arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu savunmuşlardır. Ancak nasıl iktisadi büyüme için eşitsiz gelir dağılımını savunanlar mutlak bir eşitsizlikten bahsetmiyorsa, gelir eşitliği ile büyüme arasındaki pozitif bir ilişki olduğunu savunlar da mutlak bir eşitlik yerine “düzgün gelir dağılımı”nı savunmaktadır. Düzgün gelir dağılımı ile ifade edilmek istenen gelir dilimlerinin toplam gelirden aldığı paydaki nispi iyilik veya Gini katsayısındaki düşüklüktür. Örneğin İşkandinav lkeleri düzgün gelir dağılımına sahipken Latin Amerika lkelerinde gelir dağılımı kötüdür. Gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere göre daha düzgün bir gelir dağılımına sahip olması bu durumun en önemli kanıtı olarak ifade edilmektedir.

Gelir dağılımının kötü olması her şeyden önce orta sınıfın güçlü olmaması anlamına gelir. Girişimci orta sınıfın olmayışının olumsuz etkileriyle beraber, uzun dönemde iktisadi büyümenin en önemli belirleyicilerinden olan beşeri sermaye yatırımları azalır ve ekonomi beşeri sermayeden mahrum kalır. Orta sınıfın nitelikli talebi de oluşmaz.

Fakirlik, kendi kendini besleyen bir süreçtir. Günlük ihtiyaçlarını bile karşılamayan insanlar yeterince eğitim elde edemediklerinden dolayı fakirlik nesiller boyu devam eder. Bu noktada sosyal devlet, artan oranlı gelir dağılımı ve fakirlere yapılan transfer harcamalarının önemi ortaya çıkmaktadır. Zenginlerden fakirlere doğru yapılan gelir transferinin uzun dönemde iktisadi büyümeye olumlu katkısı olacaktır.

İktisadi büyüme ile birlikte gelir dağılımında düzeleceği yönündeki öngörüyü desteklemek için Güney Kore ile Filipinler rnek olay olarak kullanılmaktadır. Buna göre bu iki ülke, kişi başına gelir ve yatırım, tasarruf oranları gibi makro iktisadi değişkenler bakımından eşit olmasına rağmen gelir dağılımı olarak oldukça farklı bir

durumdaydı. Yüzde 20'lik dilimlere göre bakıldığında, Filipinler'de en zengin yüzde 20 ile en fakir yüzde 40 arasındaki gelir farkı Güney Kore'ye göre iki kattan fazlaydı. Güney Kore iktisadi olarak beş kat büyürken Filipinler'in ancak iki kat büyüebilmesinin nedenlerinden bir tanesi gelir dağılımıdır (Aghion vd., 1999: 1615-1616).

BÖLÜM IV

4. Neoliberal İktisat Politikalarının Orta Sınıf ve Gelir Dağılımına Etkisi

1980'li yıllardan itibaren tüm dünyada başat iktisat politikası olarak uygulanan neoliberal iktisat politikalarının doğrudan amaçları arasında, gelir dağılımını daha eşit hale getirmek ve orta sınıfı güçlendirmek diye bir amaç yoktur. Neoliberal anlayışa göre, bu sorunu diğer tüm iktisadi sorunlarda olduğu gibi piyasa, iktisadi büyümeyi sağlayarak en adil şekilde çözer.

Öte yandan gelir dağılımı konusu, neoliberal iktisat politikalarının en çok eleştirildiği bir konudur. Genel kanaate göre, bu politikaların uygulanmaya başlamasıyla hem ülke düzeyinde hem de küresel düzeyde gelir dağılımı daha kötüye gitmiştir (örneğin; Baer ve Maloney, 1997: 319; Saad-Filho, 2007: 196; Johnston, 2007: 228-229).

Bu kısımda, önce neoliberal iktisat politikaları ve bu politikaların zaman içindeki dönüşümü ele alınacaktır. Daha sonra gelir dağılımıyla neoliberal iktisat politikaları arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır.

4.1 Neoliberal İktisat Politikalarının Tarihsel Arka Planı

Birçok ülkenin yüksek büyüme oranlarını yakaladıkları 1950-1973 dönemi kapitalizmin altın dönemi olarak bilinir. Bu dönemde ortalama olarak GSYİH artışı Fransa'da %5.05, Almanya'da %5.68, İngiltere'de %2.93, Amerika'da %3.93 ve Japonya'da %9.29 gerçekleşmiştir. Batı Avrupa'da kişi başına ortalama gelir artışı %4.08'i bulurken işsizlik oranları %5'in altında kalmıştır; hatta Almanya'da %1'den

bile düşüktür. Enflasyon oranları oldukça düşük seyretmiştir (Snowdon ve Vane, 2005: 18-20). Bu parlak dönemin en önemli belirleyicilerinden bir tanesi uygulanan iktisat politikalarıdır. Bu dönemde, gelişmiş ülkelerde Keynesçi iktisat politikaları, gelişmekte olan ülkelerde ise ithal ikameci iktisat politikalarına dayalı planlı ekonomi uygulanmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra klasik liberalizm itibar kaybına uğramıştı. İki savaş arası dönemde Polanyi, Schumpeter ve Beveridge gibi isimler, serbest piyasanın başarısız olduğunun artık kabul edilmesi gerektiğini, sonuç sosyalizm olmasa bile hükümet müdahalelerinin başat olduğu ve üretilen değer toplumsal olarak yeniden bölüştüğü bir yapı içinde uzlaşıldığını ifade ediyorlardı. Keynes de Klasik ve Neoklasik iktisat anlayışını eleştiren bu isimler arasında yer alıyordu (Radice, 2007: 157-158).

John Maynard Keynes, klasik ekonomi politikle karşılaştırabilecek yeni bir makro iktisat kuramı inşa etmiştir (Palley, 2007: 63). Keynes'e göre toplam talebin eksik olduğu durumlarda hükümet, toplam talebi artırmak ve işsizliği azaltmak için kamu harcamalarının artırılması, vergi oranlarının azaltılması ve faiz oranlarının düşürülmesi yoluyla ekonomiye müdahale edebilir.

Böylece Keynes, Klasik ve Neoklasik iktisadın iki temel önermesi olan Say Yasası ve Paranın Miktar Teorisi'ne karşı çıkmıştır. Say Yasası'na göre her arz üretim sürecinde üretim faktörleri kullanacağından kendi talebini de yaratır. Arz ve talep yetersizliği diye bir konu söz konusu olamaz. Keynes, kapitalist ekonomilerde toplam talebin sürekli olarak üretim kapasitesinin altında kalabileceğini, bunun da kitlesel işsizliğe sebep olarak mevcut durumu daha da kötüye götüreceğini söylemiştir (Lapavitsas, 2007: 62). Bu aşamada devlet devreye girmeli ve kamu harcamalarını artırarak arz talep eşitliğini sağlamalıdır.

Keynes, toplam talebin toplam arzın gerisinde kaldığı durumlarda Miktar Teorisi'nin geçersiz olduğunu söylemiştir. Miktar Teorisi'ne göre, enflasyon doğrudan ekonomideki para miktarıyla alakalıdır. Bol olan her şey nasıl ucuzluyorsa, para da

ekonomide bollaşırsa ucuzlayacak yani alım gücü azalacaktır (Lapavitsas, 2007: 62). Miktar Teorisi, sadece değişimi kolaylaştıran bir araç olarak görülen paranın bir politika aracı olarak kullanılamayacağını, kullanılırsa bunun sonucunun sadece enflasyon olacağını söyler. Keynes, talep düşüklüğü durumunda paranın bir politika aracı olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir. Keynes'in bu görüşleri, Altın Çağ'ın hakim iktisat anlayışını temsil ediyordu.

Kapitalizmin altın çağında gelişmekte olan ülkelerde, sanayileşmek için ithal ikameci iktisat politikalarına dayalı planlı ekonomi uygulanmıştır. Bu model, iç sanayiye korumayı; yerli ve yabancı sermayeyi özendirmek için spesifik teşvik politikalarını; doğal kaynakların işlenmesi için kamu girişimlerinin kurulmasını ve bu yolla daha çok katma değer elde edilmesini; kamusal faydayı ve demir-çelik ve petrokimya gibi ağır sanayi alanlarında doğrudan devlet yatırımlarını; kamu ve özel bankaların kurulmasını; kamu açıklarının çoğu zaman merkez bankası tarafından kapatılmasını; ihracata dayalı sektörlerle teşvik amacıyla ve kritik malların ucuz ithalinin mümkün olması için farklı döviz kuru uygulamalarını içerir (Baer ve Maloney, 1997: 322). Bunlara ilave olarak kamu kuruluşları için emredici, özel sektör için yol gösterici beş yıllık kalkınma planları hazırlanmıştır. Bu sistem başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere birçok gelişmekte olan ülkede başarılı olmuştur.

Bu parlak dönem, 1971'de uluslararası para sisteminin sona ermesi ve 1973'te Petrol Krizi ile sona ermiştir. Petrol fiyatları 1973-1976 döneminde 4 kat artmıştır (Toporowski, 2007: 183). Petrol Krizi ve uluslararası para sorunları, gelişmiş ülkelerde daha çok kendisini *stagflasyon* olarak gösterirken gelişmekte olan ülkelerin çoğu kendisini ödemeler dengesi ve borç krizinin içinde bulmuştur.

1974 yılında enflasyon ABD'de %11, Japonya'da %23,2, Fransa'da %13,6, Almanya'da %7, İngiltere'de %15,9 olmuştur. 1977 yılında işsizlik oranları bu ülkelerde sırasıyla %6,9, %2,0, %4,9, %3,6, %6,0 olarak gerçekleşmiştir (Snowdon ve Vane, 2005: 19-20).³⁴ Yeni bir iktisadi sorun olan *stagflasyon* sorununa, mevcut iktisat

³⁴ Bu işsizlik oranları şimdiki döneme göre oldukça düşük olabilir; ancak önceki yıllarla karşılaştırıldığında yüksektir.

politikalarında bir çözüm yoktu.

1970’li yılların sonunda ve 1980’li yılların başında reel faiz oranlarının yükselmesi sürdürülemez mali dengesizliklere, borç seviyesine ve sabit döviz kuru rejimlerinin sürdürülememesine neden olmuştur. Doğu Asya’daki birçok ülke bu yeni şartlara ayak uydurma becerisini gösterirken birçok Latin Amerika ülkesi ve Türkiye bu beceriyi gösterememiş ve borç kriziyle karşı karşıya kalmıştır (World Bank, 2005: 17).

Nasıl sürekli döviz cinsinden borç alan bireylerin ve şirketlerin iflas etmesi kaçınılmaz ise devletlerin de iflas etmesi kaçınılmazdır. Ağustos 1982’de Meksika, dış borç yükümlülüğünü yerine getiremeyeceğini ilan etti. Bu ülkeyi Brezilya, Arjantin ve Polonya izledi. Devletlerin bir bir iflas etmeye başlaması, onlara borç veren kurumları da zor duruma soktu (Toporowski, 2007: 183-184).

Bütün bu yaşanan olumsuzlukların sonucu olarak, enflasyon sorununun çözülmesi, makroekonomik istikrarın yeniden sağlanması ve bunların sonucunda iktisadi büyümenin yeniden sağlanması için savunulan “neoliberal” çözüm önerilerinin çok da yeni olduğu söylenemez: Ekonomilerde piyasa anlayışının hakim olması, devletin ekonomide küçültülmesi ve serbest dış ticaretten oluşan yapısal dönüşüm politikaları.

4.2 Neoliberal İktisat Politikaları

Neoliberalizm kavramının sadece iktisadi değil, sosyal ve siyasi sonuçları da olduğundan birçok sosyal disiplin literatüründe oldukça sık geçmektedir; ancak bu kadar sık kullanılmasına rağmen çoğu zaman hiç tanımlanmaması bazı sorunlara yol açmaktadır. Boas ve Gans-Morse (2009; 140) bu sorunları şu şekilde ifade etmektedir: (i) Bu kavram ideolojik olarak kullanılmaktadır. Öyle ki olumsuz çağrışımları nedeniyle taraftarları bu kavramı kullanmaya çekinmekte ve kendilerini başka isimler altında ifade etmektedir. (ii) Ampirik çalışmalarda bağımlı veya bağımsız değişken olarak kullanıldığı zaman bile hiç tanımlanmadan kullanılmaktadır. (iii) Bu kavram birden

fazla anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan en fazla “politika seti” sonucu çıkmakla beraber “kalkınma modeli”, “ideoloji” ve “akademik paradigma” anlamlarında da kullanılmaktadır.

Neoliberalizmi kavram olarak ilk defa kullanan okul Alman Freiburg Okulu olmuştur (Boas ve Gans-Morse, 2009; 145), aynı zamanda bu okul kendisini neoliberal olarak yaftalayan tek okuldur. Klasik liberalizmin Laissez-Faire anlayışını eleştirmişler; klasik liberalizmi, insani değerleri göz önüne almaması nedeniyle tenkit etmişler ve “neo” kavramı yerine “new” kavramını kullanmışlardır (Boas ve Gans-Morse, 2009; 139).

Her ne kadar ilk defa Freiberg Okulu tarafından kullanılsa da neoliberalizmin babaları, Friedrich Hayek ve Milton Friedman’dır. Hayek’in 1974’te, Friedman’ın da 1976’da Nobel ödülü almaları, dikkatleri bu iki düşünürün düşüncelerine yöneltmiştir. Bununla beraber her iki düşünür de kendisini neoliberal olarak ifade etmemiştir.

Neoliberal iktisat politikaları, Keynesçi ve planlamaya dayalı iktisat anlayışları krize girmeden önce tartışılmaya başlanmıştır. Chicago Üniversitesi 1955’te bir grup Şili’li öğrenciyi lisansüstü eğitim vermek amacıyla davet etmiştir. Doğrudan Friedman ve onun öğrencisi olan Harberger tarafından eğitilen ve “Chicago Oğlanları” olarak bilinen bu grup, ülkelerine döndüklerinde bu fikirlerin misyonerliğini yapmaya başlamışlar ve Pinochet’in 1973’te bir ihtilal ile yönetimi ele geçirmesinin arkasından ülke ekonomisini de ele geçirmişlerdir. Bu tarihten sonra Şili ekonomisi radikal bir dönüşüm geçirmiştir (Boas ve Gans-Morse, 2009; 150-151).

Neoliberalizm bir anlayış olarak ilk defa Şili’de çok olumsuz sonuçlara yol açmış olmalı ki neoliberalizmin menfi mana çağrıştırmaya başlaması, Latin Amerika ve Şili entellektüellerinin bu kavramı kullanmaya başlamasıyla olmuştur (Boas ve Gans-Morse, 2009; 140). Bu tarihten sonra kavram daha çok totaliter rejimlerin sorumlusu, ulusal ve uluslararası düzeydeki gelir eşitsizliğinin nedeni, düşük ücretlerin sebebi olarak görülmeye başlanmıştır.

1950’li yılların ikinci yarısından itibaren tartışılan neoliberal anlayışının tam olarak ne zaman uygulanmaya başlandığını söylemek zordur. Keynesçi politikaları karşı daha önce de her zaman var olan eleştiriler, Petrol Krizi ile beraber daha da artmıştır (Dumeniel ve Levy, 2007: 28). 1978’de Xiaoping’in Çin’in yavaş yavaş kapitalizme geçeceğini duyurması (Harvey, 2005: 1), 1979’da Paul Volcker’ın başkan olmasından sonra Federal Reserv’in faiz oranlarını artırmaya karar vermesi, Margaret Thatcher’in İngiltere’de başbakan olması ve 1980’de Ronald Reagan’ın ABD’ye başkan olması neoliberal politikaların uygulanmaya başlanmasında simgesel öneme sahip olaylardır (Dumeniel ve Levy, 2007: 28; Palley, 2007: 51). Bu tarihlerden hemen sonra bu anlayış hemen hemen tüm dünyada çeşitli derecelerde uygulanmaya başlanmıştır.

Özü itibariyle ekonomi-politik bir teori olan neoliberalizmin en temel önerisi şudur: İnsanlık en yüksek refah düzeyine ulaşmak için bireysel girişimciliği serbestleştirmeli, mülkiyet haklarını güvence altına almalı, ticaret hem ülke içinde hem de ülkeler arasında serbest olmalı ve iktisadi kararların verilmesinde serbest piyasa hakim olmalıdır (Harvey, 2005: 2). Devlete düşen, bütün bunlar için kurumsal yapıyı (eğer yoksa) oluşturmak ve yasal önlemleri ve kolluk kuvvetleriyle korumaktır. Hatta piyasa hiç oluşmamışsa ve oluşmasının önünde engeller varsa devlet bizzat kendisi piyasayı oluşturmalıdır.³⁵ Devlet bunun ötesinde doğrudan piyasaya müdahale gibi ve/ya doğrudan iktisadi sürece üretim ve pazarlama yoluyla katılmak gibi bir rol üstlenmemelidir; çünkü devlet hem piyasa sinyallerini (fiyat) zamanında değerlendirecek kabiliyete sahip değildir hem de, güçlü çıkar gruplarının etkisinde kalarak, ekonomiye yanlı ve isabetsiz müdahalelerde bulunabilmektedir (Harvey, 2005: 2).

Genel teorik anlayış bu olmakla beraber, neoliberal politikaların uygulanması ülkeden ülkeye farklılık göstermiş ve neoliberalizmin kendisi de zaman içinde evrim geçirmiştir. Hem coğrafi hem de zamansal olarak bu değişikliğin en önemli nedeni politik kaygılardır (Harvey, 2007: 70). Neoliberalizm, Avrupa ve Japonya’da oldukça sulandırılmış şekilde uygulanırken Çin ve Hindistan gibi kalkınmakta olan ülkelere kendine has biçimlerde uygulanmıştır (Colas, 2007: 132-133). Neoliberalizmin güçlü

³⁵ Yeri gelmişken belirtelim: Buğra’nın da (1994) belirttiği gibi Türkiye de bu ülkelerden bir tanesidir.

savunucularından ve uygulayıcılarından olan ABD gibi serbest piyasa anlayışının hakim olduğu bir ülkede bile politik kaygılardan ötürü, Ohio eyaletindeki çelik endüstrisi rekabete açılmamıştır (Harvey, 2007: 71). Neoliberalizmin en “vahşi” uygulandığı ülkeler, Latin Amerika ve Türkiye gibi demokratik kurumların henüz gelişmediği, toplumsal tepkiden çekinilmediği ülkeler olmuştur.

Sosyal ve politik tarafları da olan neoliberalizmin iktisat politikası tarafı, çoğunlukla, Washington Uzlaşması’ndan başka bir şey değildir. 1980’li yıllardan itibaren iktisat politikası tartışmalarını egemenliği altına alan Washington Uzlaşması, merkezi Washington’da bulunan üç önemli kurumun (Dünya Bankası, IMF, ABD Hazine Bakanlığı), ülkelerde uygulanması gereken iktisat politikaları hakkında neoliberal çerçevede uzlaşmasını ifade etmektedir. Bu uzlaşma daha sonra Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Avrupa Merkez Bankası (özellikle 1990’lı yıllardan sonra) gibi başka önemli kurumları da içine almıştır (Saad-Filho, 2007: 191).

4.3 Washington Uzlaşması

1980’li yıllarda birçok ülke, stagflasyon ve dış borç sorunuyla karşı karşıya kalmıştı. Neoliberal anlayış, stagflasyonu, işgücü piyasasının önündeki engellere ve artan oranlı vergilerin yatırımları caydırmasına bağlamıştır. Bu açıklamaya ilave olarak gelişmekte olan ülkelerdeki kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT), dış açıkların ve borçlanmanın dolayısıyla da borç krizinin temel nedeni olduğunu söylemişlerdir. Washington Uzlaşması’ndaki tüm politikalar aslında bu sorunların üstesinden gelebilmek için oluşturulmuştur.

Washington Uzlaşması kavramının mucidi olan Williamson, bu kavram ilk defa 1989 yılında Latin Amerika ülkeleri için uygun olan politika reformlarının tartışıldığı bir konferansta dile getirmiştir (Williamson, 2005: 195). Williamson’un bu politikaları Washington Uzlaşması diye adlandırmasının nedeni, Latin Amerika ülkeleri için uygun iktisat politikalarının bu politikalar olduğunu düşünen IMF’nin, Dünya Bankası’nın ve ABD hükümetlerinin merkezinin Washington’da bulunmasıdır

(Williamson, 2005: 195).

Washington Uzlaşması'nda yer alan tüm maddeler, iktisadi büyüme amacı doğrultusunda, makroekonomik istikrarın sağlanması, serbest piyasanın önündeki engellerin kaldırılması ve kaynakların etkin kullanılmasıyla ilgilidir. Piyasa vurgusunun arkasında yatan varsayım ise rasyonel birey varsayımıdır. Her zaman kendi faydasını her şeyden üstün tutan ve maksimum yapmanın peşinde olan birey, bu uğurda yeterli donanıma, sorumluluğa ve yeteneğe sahiptir.

1990'lı yılların başında, Washington Uzlaşması'nda belirtilen iktisat politikalarının uygulanmasıyla, iktisadi büyümenin sağlanacağı ve bunun için kaynakların etkin kullanımının yeterli olacağı düşünülüyordu. Kaynakların etkin kullanımı için de ilk önce, makroekonomik tedbirlerin alınması, ülke içinde serbestleştirmenin gerçekleşmesi ve ülke ekonomilerinin dışa açılması anlamına gelen "dünyaya uyum"un gerekli olduğuna inanılıyordu (World Bank, 2005: 6). Böylece, bütçe açığının azaltılması, döviz kuru politikasının yeniden düzenlenmesi, fiyatlar üzerindeki kontrollerin kaldırılması, faiz oranlarının serbest piyasaya bırakılması, finans sektörünün serbestleştirilmesi ve tarifelerin ve ithalatı engelleyici diğer tüm kısıtlamaların indirilmesi, 1990'lı yıllarda uygulanan reform paketlerinde yer almaya başladı (World Bank, 2005: 6).

Kaynakların etkin kullanımı için ikinci gerekli olan unsur birtakım çıkar gruplarının hizmetine girebilme ihtimali [kuvvetle muhtemel] olan devletin iktisadi hayattaki olanaklarının azaltılmasıydı; bebek endüstri tezine ve ithal ikameci anlayışa dayalı büyüme politikaları terk edilmeli, kamu iktisadi kuruluşları kaldırılmalıydı. Bu politikaların görevini özel sektör tek başına gerçekleştirebilirdi (World Bank, 2005: 6).

Washington Uzlaşması, neoliberal iktisat anlayışının zirvesini ifade eder. Diğer ideolojilere yaşam hakkı artık yoktur. Neoliberalizmin iktisat anlayışı, bu uzlaşma ile tam olarak ifade edilmekte ve ülkeler uygulama birliğine çağrılmaktadır. Ancak bu "ütopik" yaklaşım hiç bir zaman uygulama birliğine kavuşamamıştır. Örneğin Avrupa'da refah devleti anlayışı, zamanla daralma yaşasa da her zaman devam etmiştir,

Japonya ve Almanya’da ihracat destekleri devam etmiştir. Bu politikaların yapısal uyum programlarıyla dikte edildiği gelişmekte olan ülkelerde bile farklı uygulamalar olmuştur.

ABD, İngiltere, Almanya gibi ülkelerde şartların gerektirmesiyle uygulanan neoliberal iktisat politikaları, Türkiye ve Latin Amerika ülkeleri gibi çevre ülkelerinin çoğunda ise bozulan mali durumlarından dolayı başvurdukları, başta Dünya Bankası ve IMF olmak üzere, uluslararası kuruluşların zorlamasıyla “Yapısal Uyum Programları” adı altında uygulanmaya başlamıştır. Bu isim tamlamasındaki “yapısal” devlet güdümlü bir ekonomiden piyasa güdümlü bir yapıya geçmeyi, “uyum” ülke ekonomisinin tüm dünya ekonomisi ile uyuşmasını ve ekonominin dışa açılmasını, “program” ise neoliberal iktisat politikalarını ifade etmektedir.

Washington Uzlaşması 10 maddeden oluşmaktadır (Williamson, 2005: 196):

1. Maliye disiplini sağlanmalı ve ülkelerin bütçeleri denk olmalıdır; çünkü bütçe açığı, daha çok, gelişmekte olan ülkeleri etkileyen ödemeler dengesi krizlerine ve enflasyona neden olmaktadır. Gelişmiş ülkelerin ulusal paraları daha güvenli olduğundan bütçe açığı sorunundan daha az etkilenirler.
2. Kamu harcamalarının öncelikli alanları yeniden düzenlenmelidir. Harcamalar, uzun dönemde iktisadi büyümeyi artıracak ve daha eşit gelir dağılımını sağlayacak yüksek verimli alanlara; eğitim, sağlık ve alt yapı sektörlerine yapılmalıdır.
3. Vergi reformu yapılmalıdır. Ülkeler artan oranlı vergilerden vazgeçmeli ve vergi tabanını genişletmelidir.
4. Finansal serbestleştirme ile beraber faiz oranlarının belirlenmesi de piyasaya bırakılmalıdır.
5. Döviz kurları rekabeti engellemeyen ve tek tip (unified) olmalıdır. Döviz kurlarını da piyasa belirlemelidir. Aşırı değerli, düşük değerli veya çeşitli sektörlerde farklı döviz kuru uygulamaları sanıldığı aksine, ihracatı ve büyümeyi engeller. Özellikle finans piyasasının önünde bir engel olmadığı zamanlarda döviz kurlarının aşırı dalgalanması, ülke

ekonomilerini olumsuz etkileyeceğinden burada daha çok anlatılmak istenen dalgalı döviz kuru politikasıdır.

6. Gümrük tarifeleri kaldırılmalı ve serbest dış ticaret anlayışı güdülmelidir.
7. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları özendirilmeli, yabancı sermayeyi çekmek için cazip yatırım ortamı oluşturulmalıdır.
8. Devlet girişimleri özelleştirilmelidir.
9. Devletin piyasa üzerindeki düzenlemeleri kaldırılmalıdır (Deregülasyon).
10. Mülkiyet hakları korunmalıdır. Bu özellikle bilişim sektörlerinin gelişmesini sağlayacaktır.

Fischer konferansta bu maddeleri duyduğunda “artık iki farklı iktisadi kalkınma paradigması yok... Williamson, Washington Uzlaşması ile kalkınmakta olan ülkelerin tam olarak ne yapması gerektiğini ortaya koydu” demiştir (Williamson, 2004: 4).

Washington Uzlaşma’sının bu maddeleri iki başlık altında toplanabilir. 1, 2, 3, 8 ve 9 numaralı maddeler ekonomide kamu sektörünün küçültülmesi, kamunun ekonomi üzerinde belirleyici rolünün azaltılması ve kamunun bütçe dengesinin sağlanması ile alakalıdır. Bu maddeler, ithal ikameci iktisat politikalarındaki “girişimci devleti” ve Keynes’çi anlayıştaki “refah devleti”ni hedef almaktadır. 4, 5, 6 ve 7 numaralı maddeler mal ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi ile alakalıdır. “Dengele, özelleştir ve serbestleştir” gelişmekte olan ülkelere yönelik iktisat politikalarının temeli olmuştur (Rodrik, 2006: 973). Mülkiyet haklarını güvence altına alan 10 numaralı maddenin asıl varlık nedeni, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını ülkeye çekebilme ve mal ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi için gerekli görülmüştür.

Neoliberal anlayış rekabetin önünden engel olarak gördüğü devletin; denk bütçe, özelleştirme ve özerkleştirme yöntemleriyle, ekonomideki etkisini azaltmanın yollarını aramıştır. Böylece rekabet artacak, verimlilik yükselecek ve fiyatlar düşecektir. Kamu sektörünün ekonomideki gücü azaltılmaya çalışılmıştır. Örneğin para politikası devletin kontrolünden çıkarılmıştır (Harvey, 2005: 65).

Kamu sektörünün istihdam amacıyla kullanılması, büyüme hızının düşmesine ve ödemeler dengesi krizlerinin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Johnston, 2007: 227). Gelişmekte olan ülkelerde merkezi planlamanın bir uzantısı olarak kurulan KİT'ler, üretim maliyetleri çok yüksek olduğundan rekabeti azaltarak ülkelerin uluslararası rekabet gücününün azalmasına yol açacağından ödemeler dengesi sorunlarına yol açar; çünkü KİT'ler merkezi olarak yönetildiğinden hantaldır ve siyasilere "istihdam politikalarına" kurban gitmektedir (Johnston, 2007: 227). Özelleştirmeler 1990'lı yıllarda özellikle komünizm yıkıldıktan ve Amerika ve İngiltere'nin etkisinden sonra daha da hızlanmıştır (World Bank, 2005: 20).

Neoliberalizmin iktisat anlayışında, en sonunda tüm uluslara fayda sağlayacağı düşünülen serbest ticaret kuramı, çok önemli bir yere sahiptir. Hatta serbest ticaret kuramı, neoliberal iktisat anlayışının "kutsal ilke"si durumundadır: Krugman'ın sözüyle "Eğer neoliberal iktisatçıların bir kutsal yemin metni olsaydı, bu kesinlikle 'ben karşılaştırmalı üstünlüklerin ilkelerini anladım' ve 'ben serbest ticaretin savunucusuyum' olurdu" (Krugman, 1987: 131). Vergileme, planlama, koruma gibi mal ve sermaye hareketliliği önündeki tüm engeller kaldırılmalıdır. Uluslararası rekabet, etkinlik ve verimliliği artırır, fiyatları düşürür, dolayısıyla toplumsal refahın artmasına neden olur (Harvey, 2005: 65).

İktisadi büyümeyi ve refah artışını teşvik eden serbest ticaret kuramı (Deraniyagala, 2007: 168), birkaç önermeden oluşur: Serbest ticaret, kaynak dağılımında etkinliği sağlar, tüketici faydasını maksimum yapar, verimliliğin artmasına yol açar ve iktisadi büyümeyi teşvik eder (Deraniyagala, 2007: 169).

Serbestlik sadece uluslararası mal akımlarını değil, sermaye akımlarını da kapsamalıdır. Böylece gelişmekte olan ülkelere, doğrudan üretime yatırım yapmak amacıyla sermaye akışı olur. Bu yabancı sermaye akışı sayesinde gelişmekte olan ülkelerin sınırlı büyüklükteki piyasalarını olumlu yönlerden etkiler: teknoloji transferi olur, yeni üretim teknikleri öğrenilir, üretim kalitesi yükselir, sektörler arasındaki talep miktarı artar (Oman, 2003: 52). Bütün bunların sonucunda, gelişmekte olan ülkelerin piyasaları da gelişir, derinleşir.

Neoliberal yaklaşım, artan oranlı vergiler yoluyla, zenginlerden yoksul kesime doğru yeniden paylaşımına karşı çıkmıştır. Yüksek sosyal yardımlar, insanların çalışmasını engellemekte ve yüksek vergiler yatırımı caydırmaktadır (Johnston, 2007: 226). Yüksek gelirler, vergi yerine yatırıma yönelse işsizlik ortadan kalkacağından zaten sosyal yardımlara gerek kalmaz.

Bu politikalarla kalkınmakta olan ülkelerde daha önce uygulanan, ılımlı enflasyonu çok sorun etmeyen ve devletin öncü rol oynadığı ithal ikameci sanayileşme olarak uygulanan iktisat politikaları; makroekonomik disiplin, dışa açıklık ve piyasa ekonomisi şeklinde uygulanan iktisat politikalarına doğru değişmiştir. Serbestleştirmeye bu kadar fazla vurgu yapılmasının nedeni, Latin Amerika ülkeleri de dahil olmak üzere birçok kalkınmakta olan ülkede var olan verimsiz devlet iktisadi teşekkülleri ve devletin özel sektörü düzenleyici rol oynamasıdır. Bu şekilde bir devletin çıkar gruplarını kayırması nedeniyle gelir dağılımını daha da bozacağı düşünülmektedir (Williamson, 2005: 196).

4.4 Neoliberal İktisat Politikalarına Yapılan Eleştiriler

1980’li yıllar, neoliberalist anlayışın doruk noktasına ulaştığı yıllardır. Önceki dönemin aksine sol ve sosyalist hareketler gerilemiş, “Yeni Sağ” partiler iktidara gelmiş ve sendikal hareketler gevşemiştir. 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılması, Sovyetler Birliği’nin dağılması ve sosyalist dünyanın hızla kapitalistleşmeye başlaması bu zirveyi sağlamlaştırmıştır (Colas, 2007: 134-135). Ancak neoliberal iktisat politikaları 1990’lı yıllardan sonra eleştirilmeye başlanmıştır. 1990’lı yıllarda birçok ülkede bütçe açığı azalmış, döviz kuru politikaları reel kuru düşürmeyecek şekilde yeniden düzenlenmiş, enflasyon sorunu çözülmüş, ekonomiler serbestleştirilip dışa açılmış; ancak beklenen iktisadi büyümenin sağlanamamasından öte, finansal krizlerden dolayı ekonomiler daha da kırılgan hale gelmiştir (World Bank: 2005: 17). Bu sebeplerden dolayı Rodrik’e göre “artık kimse Washington Uzlaşması’na inanmamaktadır. Sorun bu politikaların geçerliliğini yitirip yitirmediği değil, yerine ne koyacağımızdır” (Rodrik, 2006: 974).

Neoliberal iktisat politikalarını savunanların “her iktisadi derde deva” olarak ileri sürdükleri “piyasa” kavramı, başlı başına tartışmalı bir konudur. Piyasanın önündeki her türlü engel bertaraf edilirse, sorunlar da ortadan kalkar; ancak piyasa kavramı birtakım varsayımlar üzerine inşa edilmektedir ki ilk grup eleştiriler doğrudan bu varsayımlar üzerinedir.

Bu okula yapılan eleştirilerin başında iktisadi ilişkileri diğer toplumsal ilişkilerin içinde değil de toplumsal ilişkileri iktisadi ilişkiler içinde düşünmesi gelir (Munck, 2007: 108). Bu durumu anlatmak için Polanyi'den şu alıntı sıkça referans gösterilir:

İktisadi sistemin piyasaların denetimi altında olmasının, toplumsal örgütlenmenin bütününe etkileyen sonuçları olur: Bu da toplumun piyasanın yardımcı bir parçası olarak işlemesi anlamına gelir. Ekonominin toplumsal ilişkilerin içine yerleşmesi yerine, toplumsal ilişkiler iktisadi istemin içine yerleşirler (Polanyi, 1944: 57'den aktaran: MacEwan, 2007: 284).

Neoliberal anlayış, etkinliği en yüksek noktaya çıkardığını söyleyerek rekabeti çok önemsemiştir; ancak rekabetin sonu çoğu zaman, rekabet gücü daha fazla olan firmaların rekabet gücü daha az firmaları piyasanın dışına ittiğinden monopol ve oligopol piyasaları olmaktadır (Harvey, 2005: 67).

Neoliberal iktisat politikalarının eleştirisi aldığı bir diğer konu, piyasa başarısızlığı olan ve bir iktisadi aktörün giriştiği iktisadi faaliyet sonunda ortaya çıkan, faydanın ya da zararın tamamını karşılamaması olarak tanımlanan dışsallıklar konusudur. Neoliberal iktisat politikalarını savunanların da devlet müdahalesini haklı gördüğü bu durumun tipik örneği çevre sorunlarıdır (Harvey, 2005: 67).

Tam ve asimetrik bilgi sorunu da neoliberallerin eleştirisi aldıkları bir diğer konudur. Piyasada her iki taraftan (alıcı-satıcı) birisinin diğerine karşı daha fazla bilgiye sahip olduğu duruma asimetrik bilgi denir (Harvey, 2005: 68). Hayatında ilk defa araba alacak bir alıcıyla, sürekli araba alım-satımı yapan bir satıcı, arabalar hakkında aynı

bilgi düzeyine sahip değildir. İktisadi aktörlerin tamamının piyasa hakkında tam bilgiye sahip olması ütöpik bir durumdur.

Bireycilik vurgusu, neoliberalizmin eleştirildiği bir diğer konudur. Hayat çoğu zaman kollektif yaşanırken neoliberalizm bireyciliği ön plana çıkarmıştır. Ayrıca aile hayatı ve toplumsal kurumlar, bireyciliğin ön plana çıkmasıyla yıkılmaktadır (Harvey, 2005: 80-81). İşçi sendikaları gibi sosyal örgütlenmelere piyasanın işleyişini engelledikleri için karşı çıkmışlardır. Daha da önemlisi bu tip oluşumların faşizm, komünizm, sosyalizm gibi anti-demokratik sonuçları olmasından korkmuşlardır. Oysa demokrasi için asıl tehdit olan özerk merkez bankalarının ve uluslararası denetleyici kurumların (IMF, Dünya Bankası) “seçkinler” tarafından yönetilmesidir (Harvey, 2005: 69).

Bu ‘klasik’ eleştirilerle beraber özellikle 1990’lı yıllarda yaşanan gelişmeler de neoliberal iktisat politikalarının eleştiri almasına neden olmuştur. Rodrik’e göre bu gelişmeler şunlardır (Rodrik, 2006: 975):

1. Komünizmden piyasa ekonomisine geçen ülkelerin çoğunda oldukça derin ve uzun süren krizler olmuştur.
2. Önemli politika reformlarına, dış dünyadaki ve siyasi yapıdaki düzelmelere ve sürekli dış yardıma rağmen Sahra Altı Afrika ülkeleri bir türlü kalkınmayı başlatamamışlardır. Kalkınmayı başlatan ülkeler çok azdır ve bu ülkelerin bile ekonomileri çok kırılgan bir yapıdadır.
3. Latin Amerika, Doğu Asya, Rusya ve Türkiye’de sık sık ve büyük ölçekli ödemeler dengesi krizleri yaşanmıştır. En küçük bir olumsuz gelişmede bile yabancı sermayenin hemen dışarı kaçması ödemeler dengesi krizlerini başlatmaktadır.
4. Latin Amerika ülkelerinde 1990’lı yıllarda başlayan toparlanma kısa süreli olmuştur. Bu dönemdeki büyüme oranları 1950-1980 döneminin gerisinde kaldığından bu dönem “kayıp on yıl” olarak isimlendirilir.
5. Latin Amerika ülkeleri arasında iktisadi büyüme açısından durumu en parlak olan Arjantin, 2002 yılında iktisaden çökmüştür. 1990’lı yıllarda, dünyanın diğer coğrafyalarında yaşanan krizlere rağmen makroekonomik

istikrarı yakalayarak iktisadi büyüme yakalayan ve bu açıdan örnek gösterilen Arjantin'inin de 2001 yılında kriz yaşaması, neoliberal anlayışın “son kalesi”nin de yıkılmasına neden olmuştur. Bu kriz bardağı taşıran son damla olmuştur.

Washington Uzlaşması'nın uygulanmasına vesile olan Latin Amerika ülkeleri, bu politikaların eleştirilmesinde de merkezi bir konuma sahiptir. Üstelik Latin Amerika ülkelerinde çıkan krizlerin bazıları tüm dünyaya yayılma özelliği göstermiştir. Latin Amerika ülkelerinin 1990'lı yılların başında iktisadi durumları çok kötü değildi, enflasyon kontrol altına alınmış ve az da olsa iktisadi büyüme sağlanmıştı. Ancak tablo, 1994'te Meksika'da ortaya çıkan Tekila Krizi ile tamamen değişmiştir. Bu kriz Arjantin, Brezilya, Ekvator, Uruguay ve Venezüella gibi Latin Amerika ülkelerinin yanı sıra Doğu Asya ülkeleri ve Rusya'ya da sıçramıştır (Williamson, 2003: 1477).

Washington kurumlarından olan Dünya Bankası *1990'lı Yıllarındaki İktisadi Büyüme: Reform On Yılından Öğrenilenler* başlıklı çalışmasında, neoliberal anlayışla ilgili sıkıntıları görmüş ve aynı anlayış çerçevesinde uygulamaları düzeltmeye çalışmıştır. İktisadi büyüme yerine etkinliğe odaklanması, Dünya Bankası'nın 1990'lı yıllardan çıkardığı ilk sonuçtur. Etkinliğin, iktisadi büyümeyi kendiliğinden sağlayacağı düşünülmüştür. Kapasitenin tam kullanılması anlamına gelen etkinlikle beraber, mevcut kapasitenin artırılması anlamına gelen büyümenin de düşünülmesi gerekir (World Bank, 2005: 10).

Etkinlikten başka, “iktisadi büyüme yapısal dönüşümü, üretimin farklılaştırılmasını, değişimi, üreticilerin risk almasını, hükümet ve piyasa başarısızlıklarının giderilmesini ve politikalarda ve kurumlarda değişiklikleri gerektirir. İktisadi büyüme sosyal dönüşümü de gerektirir; insanlar yaşadıkları yeri ve iktisadi faaliyetlerini değiştirecek”, kırsal yaşam, kentsel yaşama dönecek ve “üreticiler yeni ürünler üretmek için yeni makinelere yatırım yapacaktır”. Ülke ekonomisindeki ürün farklılaşmasının bu tip sonuçları olacaktır. Büyüme politikasının bu tip kurumsal değişiklikleri de dikkate alması gerekir (World Bank, 2005: 10-11).

Dünya Bankası'nın 1990'lı yıllardan çıkardığı ikinci sonuç, genel politika hedeflerinin tek bir anlama gelecek şekilde yorumlanmasıdır. Genel hedefler olan makroekonomik istikrar, iç ekonomik yapının serbestleştirilmesi ve serbest dış ticaret; sadece bütçe açığının, enflasyonun ve gümrük tarifelerinin minimum seviyeye indirilmesi, özelleştirme ve finansal serbestleştirmenin maksimum seviyeye çıkarılması olarak yorumlanmış ve genel hedeflere sadece bu politikalarla ulaşılabileceği düşünülmüştür (World Bank, 2005: 11-12). Oysa bu sayılan politikalar, genel hedeflere ulaşmanın çok sayıda yollarından sadece bazıları olduğu gibi bu prensiplere ulaşmayı da garanti etmezler. Örneğin bütçe açığının minimize edilmesi her zaman makroekonomik istikrarı sağlayamayabilir, hatta daha da kötüleştirebilir (World Bank, 2005: 11-12).

Farklı sorunlara farklı çözümler gerekli iken ülkelerin tamamına neredeyse aynı reçetenin sunulmaması gerektiği de Dünya Bankası'nın öğrendiği üçüncü sonuçtur. İktisadi büyüme sağlamak için bir ülkede finansal serbestlik gerekli iken bir başka ülkede mülkiyet haklarının geliştirilmesi veya politik istikrarın sağlanması gerekli olabilir. İktisadi büyüme konusunda başarıyı yakalayan ülkelerin hepsi (Bangladeş, Botswana, Şili, Çin, Mısır, Hindistan, Lao Halk Cumhuriyeti, Mauritius, Sri Lanka, Tunus ve Vietnam) sürdürülebilir büyümeyi farklı politikalarla elde etmiştir. "Farklı politikalar aynı sonuca, aynı politika farklı sonuçlara neden olabilir". Örneğin küçük ülkeler ithalatı serbestleştirerek başarı sağlamışlarken Güney Kore'de kamu iktisadi kuruluşları, içerdiği riskten dolayı özel sektörün yatırım yapamayacağı alanlara yönelmiştir. "Kısaca her ülke kendi yöntemiyle başarılı olabilmıştır" (World Bank, 2005: 12-13).

Washington Uzlaşması'na dayalı olan neoliberal iktisat politikaları, birtakım kısıtlayıcı politikaları toplu olarak uygulamayı salık vermektedir. Halbuki doğru politikanın doğru zamanda ve doğru yerde uygulanması gerekir ki bu da ülke özelinde düşünmeyi gerektirmektedir. Politika yapıcılar, kendi ülkelerinin özel durumlarına göre gerekli görüldüğü zaman politikaların türü, sırası ve sıklığı konularında inisiyatif almalıdır. Örneğin, (Arjantin, Brezilya, Jamaika ve Türkiye'de olduğu gibi) hiper enflasyonun olduğu ve kamu borçlarının faizleri yükseldiği durumlarda, makroekonomik istikrar öncelikli olmalıdır (World Bank, 2005: 15-16). Kuzey Afrika

ve Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi ticaret kısıtlamalarının çok fazla olduğu ülkelerde, bunları azaltmaya çok önem verilmelidir. Geleceğin çok belirsiz olduğu ülkelerde (Bolivya, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Nijerya’da olduğu gibi), finansal serbestleştirilmenin yatırımlar üzerinde olumlu bir etkisi olmaz (World Bank, 2005: 15-16).

Williamson da (2003: 1476) bu politikaları oluştururken Latin Amerika üzerine odaklandığını belirtmiştir. Ancak daha sonra IMF ve Dünya Bankası bu politikaları tüm dünyaya, hatta sosyalizmden kapitalizme geçmekte olan ülkelere bile, uygulamıştır. İktisadi yapıyı belirlemede oldukça önemli olan bölge ve millet farklılıkları, göz önüne alınmamıştır.

Dünya Bankası’nın 1990’lı yıllardan öğrendiği sonuç, dördüncü olarak, iktisadi hayatta devletin varlığına hep kötü gözle bakılmaması gerektiğidir (World Bank, 2005: 14). Neoliberal iktisat politikalarının savunucuları, devletleri hep çıkar gruplarının kontrolünde düşünmüşler, devletlerin ekonomideki rolünü abartmışlar, ekonomide yol açtığı olumsuzlukları gidermek için katı kurallar koymuşlar (Rodrik, 2006: 7) ve bütçe denkleğini savunmuşlardır. Oysa devletlerin takdir yetkisi tamamen dışlanamaz. İktisadi büyüme için gerekli faaliyetler olan düzenleme, bankaların denetlenmesi, alt yapı harcamaları, sosyal hizmetler konularında kamu kesiminin varlığı, kaçınılmazdır. Öte yandan bir “kurum” olarak devletin ekonomide varlığı birçok sorunun kolay çözülmesine ve işlem maliyetlerinin azalmasına yardımcı olabilir. (Palley, 2007: 70-71; World Bank, 2005: 14-15).

Bütçe açığı, her zaman konjonktür çevrimlerini şiddetlendirmez, ekonominin kötü zamanlarında bütçe açığına ihtiyaç duyulur. Siyasilere güvensizlikten ötürü bütçe açığını tamamen ortadan kaldırmaktansa, kamu harcamalarında şeffaflık sağlanarak ve/ya birtakım mali kurallar getirilerek bu sorun çözülebilir (World Bank: 2005: 18).

Yaşanan krizlerin (1994-95 yıllarında Meksika; 1997-98 yıllarında Güney Kore, Malezya, Tayland ve Endonezya; 1998 yılında Rusya ve Brezilya; 2001 yılında Türkiye ve 2001-2002 yıllarında Arjantin) çoğunun temelinde, neoliberal iktisat

politikalarının çok önem verdiği finansal serbestleştirme sonucunda hız kazanan sermaye hareketleri görülmüştür. Doğrudan yatırımlardan farklı olarak sıcak para hareketleri Meksika, Arjantin, Meksika, Türkiye, Endonezya gibi ülkelerin krize girmesine neden olmuştur (Harvey, 2005: 118). Türkiye ve Endonezya’da maliyeti çok fazla olan banka kurtarma operasyonlarının ve Brezilya’da reel faiz oranlarının artarak kamu borcunun sürdürülemez olmasının temelinde finansal serbestleştirme yatar (World Bank: 2005: 17). Çin ve Malezya gibi ülkeler, sermaye girişlerine vergi koyarak muhtemel sorunları çözmüşlerdir; çünkü sermaye hareketleri ülke içine girerken de çıkarken de aslında bu politikaların temel amacı olan makroekonomik istikrarı bozabilmektedir (World Bank: 2005: 17-18).

Neoliberal iktisat politikalarının içindeki sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılmasına dair görüş, en çok eleştirilenlerden bir tanesidir. Finansal hareketler, 1973’te Bretton Woods sisteminin çökmesiyle beraber farklı bir boyut kazanmıştır. Çünkü bu aşamadan sonra döviz kurlarının manipülatif ataklarla aniden değiştirilmesi ve yeni bilgi ve iletişim sistemleri sayesinde sınırsız miktarda sermaye hareketinin mümkün olması, bu alanın “karlı” bir yatırım alanı olmasına neden olmuştur. Böylece finansal akımlar, ticari akımların kat kat önüne geçmiştir (Oman, 1999: 44).

Finansal hareketlerin bu kadar hızlanmasının en önemli sonucu, para politikasının tamamen finansal hareketlere göre yönlenmesidir. Bretton Woods sisteminin de çökmesiyle, merkez bankaları faiz oranlarını kendi döviz kurlarına istikrar kazandırmak için kullanmaya başlamışlardır. Böylece iktisadi büyüme ikinci plana itilmiştir (Oman, 1999: 45).

Ticari ve finansal akımların hız kazanmasının, gelişmekte olan ülkelerin değil de çok uluslu şirketlerin çıkarlarına hizmet ettiği konusu, neoliberal iktisat politikalarının eleştirilmesinde çok zikredilen bir konudur. Buna göre; malların, hizmetlerin, sermayenin ve teknolojik birikimin serbestçe dolaşabildiği; mal, hizmet ve sermaye piyasalarının dünya genelinde tek bir piyasa olduğu bir süreç olan “küreselleşme olgusu” (Başkaya, 2004: 1), neoliberal iktisat politikaları sayesinde hız

kazanmaktadır ve çok uluslu şirketlerin çıkarlarına hizmet etmektedir (Başkaya, 2004: 4). Başta sermaye, bilgi ve teknoloji olmak üzere, birçok açıdan asimetrik taraflar eşitmiş gibi aynı piyasada bir araya gelmekte böylece çok uluslu şirketlerin önemi ve baskınlığı giderek artmaktadır (Başkaya, 2004: 4).

Harvey'e göre (2005: 119), neoliberal iktisat politikaları özgürlük, seçme hakları gibi kulağa hoş gelen kavramları yüzüne maske olarak tutarak küresel finans merkezlerinin ve çok uluslu şirketlerin çıkarlarına hizmet etmektedir. 1970'li yıllarda devletle beraber büyük şirketler de, rekabeti engellediği gerekçesiyle, bireysel özgürlüklerin ve sosyal adaletin önünde engel olarak görülmekteydi. Ancak daha sonra büyük şirketler rekabetin önünde engel olarak algılanmaktan çıkmış (Harvey, 2005: 42-44), hatta etkinlik için teşvik bile edilmeye başlanmıştır.

Öte yandan özellikle sıcak para hareketleri olmak üzere finansal akımların kontrol edilip edilmeyeceği, edilecekse nasıl kontrol edileceği ve hangi döviz kuru uygulamasının daha başarılı olacağı yönünde de bir fikir birliği yoktur (Naim, 1999). Sermaye akımlarının kontrol altına alınmasının sıkı savunucularından Krugman bile döviz kontrollerinin pek işe yaramadığını söylemiştir (Krugman, 1999: 145).

Neoliberal iktisat politikalarının dış ticaret serbestliği de eleştirilmektedir. Ticaret serbestliği, Doğu ve Güney Asya ülkelerinin çoğuna olumlu katkı yaparken Latin Amerika ülkelerini ve Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Bu farklılığın arkasında yatan neden, dış ticaretin serbestleştirme yöntemiyle ilgilidir: Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye dış ticareti ve sermaye hareketlerini süratle serbestleştirip daha çok düşük döviz kuruna dayalı bir ihracat politikası izlerken Çin ihracatı artırma stratejisine dayalı olarak kısmi bir ticaret serbestleştirme gerçekleştirmiştir. İhracata dayalı olarak iktisadi büyüme yakalayabilen ülkeler, bunu daha çok farklı sektörleri farklı hızlarda serbestleştirerek başarmışlardır. Serbestleştirmede toptancı bir anlayış gösteren ülkeler ise başarısız olmuşlardır (World Bank, 2005: 18-19).

Piyasanın önünü açan iktisat politikalarının uygulanması sonucunda ortaya çıkan iktisadi büyümeyle yoksulluğun azalacağı ve gelir dağılımının kendiliğinden

düzeleceği konusu da ilk Washington Uzlaşması'na yönelik eleştirilerdendir (Saad-Filho, 2010: 8).

Bütün bu eleştirilerle beraber, 1990'lı yılların önemli tartışmalarından olan “kurumlar konusu” da ilk Washington Uzlaşması'nda hiç geçmemektedir. Washington Uzlaşması'ndaki radikal reformlar sadece “şunu yap, bunu yapma” şeklindedir. Gerekli kurumların olmayışı, Washington Uzlaşması'ndaki politikaların da işlememesi sonucunu doğurur. Böyle radikal reformlar ancak gerekli kurumların oluşturulmasıyla hayata geçebilir. Eğer mali kurumlar ticaretten doğan gelir kayıplarını karşılamazsa, serbest ticaret işlemez hale gelir. Geçiş sürecindeki işsizliğin olumsuz etkilerini giderecek işgücü piyasası kurumlarına da ihtiyaç vardır (Rodrik, 2006: 978-980).

Kurumlar konusu, Dünya Bankası'nın da 1990'lı yıllardan “öğrendiği” bir konudur: Çin, Hindistan, Şili gibi ülkeler büyürken dünyanın pek çok coğrafyasında yaşanan krizlerin “belki de en önemli nedeni, reformların sadece piyasaların rolünün artırılmasına ve devletin rolünün azaltılmasına odaklanırken kurumların rolünü unutmalarıdır” (World Bank, 2005: 10).

2008 yılında yaşanan, tüm dünyayı etkileyen ve temelinde finansal piyasalar olan krizden sonra neoliberal iktisat politikalarına yapılan eleştiriler devam etmiştir. Bu sefer kriz, gelişmekte olan ülkelere çok, gelişmiş ülkeleri etkilemiştir. Nasıl Dünya Bankası 1990'lı yıllardaki kötü performanstan bir şeyler öğrendiyse, Blanchard vd. de 2008 krizinden bir şeyler “öğrenmiştir”: Fiyat istikrarı büyüme için gereklidir, ancak yeterli değildir; iktisadi durgunluk yaşandığı zaman düşük enflasyona odaklanan politika, para politikasını sınırlamaktadır; spekülasyon atakları yüzünden finansal piyasalar sorun oluşturmaktadır; daha önce zannedilenin aksine maliye politikası konjonktür dalgalanmalarını azaltabilir (iktisadi krizden çıkmak için maliye politikası gereklidir), para politikasının yeterli olmadığı durumlarda maliye politikası da kullanılabilir; finansal piyasalar için “düzenleme” gereklidir; makroekonomi politikalarının gözden geçirilmesi gereklidir (Blanchard vd, 2010: 7-10).

Neoliberal iktisat politikalarını savunanlar, başta kurumlar konusu olmak üzere

bu eleştirilerin bir kısmını kabul ederken bir kısmını kabul etmemiş ve 1980 sonrasında yaşanan krizlerin nedenini, başta maliye disiplini olmak üzere devletlerin disiplinli davranmamalarına bağlamıştır. Williamson'a göre (2005: 202-204) Latin Amerika ülkelerindeki krizlerin nedeni bütçe açığının engellenememesi, işgücü piyasasının yeterince esnek hale getirilememesi, piyasaların serbestleştirilmemesi ve özelleştirmenin bir türlü bitirilememesidir.

4.5 İkinci Nesil Neoliberal İktisat Politikaları

Neoliberal iktisat politikalarının ilk halinin uygulanmaya başlanmasıyla beraber ortaya çıkan olumsuzlukları gidermek amacıyla, bu iktisat politikalarında en başta kurumlar olmak üzere, gelir dağılımı, yoksullukla mücadele, sosyal politikalar ve finansal piyasalar gibi konularda bazı yenilikler yapılması gerekliliği doğmuştur (Williamson, 2003: 1477). Neoliberal iktisat politikalarını savunanların da gerekli olduğuna inandığı bu değişiklikler, "İkinci nesil *reform* paketi" olarak anılmaktadır ve yine piyasayı merkeze alır.

Washington Uzlaşması kavramının mucidi olan Williamson'a göre (2003: 1476), Washington Uzlaşması'na dayalı iktisat politikalarının neoliberal anlayışla maliye disiplini, özelleştirme, piyasa ekonomisi ve serbest dış ticaret gibi örtüşen yanları vardır. Ancak Williamson, sermayenin serbest dolanımı, parasalcı anlayış, minimum vergi oranları (arz yanlı iktisat anlayışın savunduğu) ve gelir dağılımını düzeltmek gibi bir görevi olmayan minimum devlet gibi konularda, neoliberal anlayıştan oldukça farklı düşünmektedir. Üstelik bu iktisat politikaları, Thatcher ve Reagan tarafından çok kaba uygulanmıştır.

1990'lı yıllarda yaşanan krizlere yönelik oluşturulan ikinci nesil neoliberal iktisat politikaları, yine piyasayı ve rasyonel bireyi merkeze alan çözüm önerileridir. Bireycilik, faydacılık ve mübadelenin insan doğasının bir parçası olduğu varsayımları devam eder (Saad-Filho, 2007: 199). Bu manada ikinci nesil neoliberal iktisat politikaları, devletin ekonomi içindeki payı, yeniden dağıtım politikaları, piyasaların

önündeki engellerin kaldırılması gibi konularda bir “orta yol” değildir. Örneğin neoliberal politikalarının gelir dağılımı konusunda başarısız olduğunu söyleyen Williamson (2003: 1480-1481), yeniden dağıtımın adından bile söz etmeyerek, bu meselenin üstesinden gelebilmek için ikinci nesil neoliberal iktisat politikalarında eğitimin iyileştirilmesi, kayıt dışı ekonominin azaltılması (çalışanlar sosyal haklardan mahrumdur ve ücretler daha düşüktür), toprak reformu yapılması ve mikro kredi uygulamalarını savunur. Dollar ve Kraay (2001: 32) daha ileri giderek eğitim ve sağlığa yönelik kamu harcamalarının yoksul kesimin gelirinin etkilemediğini söylemiştir.

Naim’e göre (1999), ilk nesil neoliberal iktisat politikalarının ihmal ettiği dolayısıyla ikinci nesil politikalara dahil edilmesi gereken konular; küresel sermaye akımlarının bozduğu uluslararası ekonomik istikrarın sağlanması, hem yabancı hem de yerli sermaye açısından gerekli yatırım ortamının sağlanması, yoksulluğun azaltılması, eşitsizliğin giderilmesi ve iktisadi kalkınma için gerekli kurumların oluşturulmasıdır.

Neoliberal iktisat politikalarının ilk halinde *makroekonomik istikrar* ve *yapısal reformlar* en çok üzerinde durulan kavramlarken 1990’ların ortasından itibaren bu kavramların yerini ikinci nesil iktisat politikalarında, *yönetişim* (governance) ve *şeffaflık* ile beraber *kurumlar* kavramı da moda olmaya başlamıştır (Naim, 1999).

İktisadi kurumlar üzerinde önemle duran Rodrik’e göre, daha birçok eksikliği olmakla beraber Washington Uzlaşması’nın ilk halinin en önemli eksikliği, kurumsal konuları ihmal etmesidir (Rodrik, 2006: 978).

Yeni kurumsal iktisattan esinlenen ikinci nesil Washington Uzlaşması, iktisadi kalkınma konusunda Washington Uzlaşması’nın ilk halinden nüanslar gösterir. Örneğin sosyal ilişkilere, aile yapısına, kentleşmeye önem verir. İkinci Nesil Washington Uzlaşması görece olarak, sınırlı olmak ve müdahalesinin gerekli olduğu durumlarda uygulanması kaydıyla devlete daha sıcak bakar. Yine sınırlı olması şartıyla sosyal politikalara daha anlayışlıdır (Saad-Filho, 2010: 6). Bununla beraber İkinci Nesil Washington Uzlaşması da “piyasa fundemantalizmi”ni ve serbest ticareti savunur; ancak bunların özellikle uluslararası sermaye hareketleri bakımından daha insani

şartlarda olması gerektiğini de belirtilir (Saad-Filho, 2010: 6-7).

Washington Uzlaşması'nın ilk halinde bir düzenleme yapılması gerektiğini IMF politikalarının keskin savunucusu Krueger de dile getirmiştir (Krueger, 2004): “On yıldan fazla bir süredir ekonomik istikrarın önceki anlayışımızdan daha fazla faktöre bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Tabii ki mali sürdürülebilirlik ve borç sürdürülebilirliğini sağlamak zorunludur. Fakat şu hususlar ekonomik başarının sürdürülmesinde hayati bileşenlerdir: ulusal ve katılımcı düzeyde sağlam yönetim, mülkiyet haklarının farkındalığı ve korunması, fonksiyonlarını yerine getiren bir finansal sektör... Ben bu listeye işgücü piyasasını da ekliyorum. Yoksulluğu azaltmak için yoksul ülkelerdeki hızlı büyüme, istihdam artışını sağlamak zorundadır; fakat esnek olmayan piyasalar bu istihdam artışını engeller”.

Neoliberal iktisat politikalarına karşı çıkanlara göre, her ikisi de serbest piyasanın faziletlerine inanan neoliberal yaklaşımı savunduklarından, ikinci nesil iktisat politikaları ile ilk iktisat politikaları birbirinin tamamen aynısıdır. Diğer taraftan neoliberal politikalarını savunanlar, ikisinin birbirinden farklı olduğunu iddia etmektedir (Saad-Filho, 2010: 7).

Rodrik, mevcut Washington Uzlaşması'na on madde daha ekleyerek “Genişletilmiş Washington Uzlaşması” adını verdiği tabloyu elde eder (bakınız tablo 9). Rodrik'in bu çalışmasında daha çok ilk Washington Uzlaşması'na Washington ahalsinin yaptığı eklemeleri yazmıştır. Ancak şu husus da belirtilmelidir: “bu gerekli reformların tam listesi kimin konuştuğuna ve ne zaman konuştuğuna bağlı olarak” değiştiğinden liste bazen haddinden fazla uzar (Rodrik, 2006: 978). Bu listeye yapılacak olan ilaveler ve çıkarmalar zamana, mekana ve kişiye göre değişir. Bu yüzden ittifak sağlanan bir İkinci Nesil Washington Uzlaşması listesi yokken sadece bir tane Birinci Nesil Washington Uzlaşması vardır (Saad-Filho, 2010: 7).

Tablo 9 : Genişletilmiş Washington Uzlaşması

İlk Washington Uzlaşması	Genişletilmiş Washington Uzlaşması
1. Maliye Disiplini	11. Ortaklaşa Yönetim
2. Kamu Harcamalarının Yeniden Düzenlenmesi	12. Yolsuzluğa Karşı Önlemler
3. Vergi Reformu	13. Esnek İşgücü Piyasaları
4. Finansal serbestleştirme	14. DTÖ Anlaşmaları
5. Tek Tip ve Rekabetçi Döviz Kuru	15. Finansal Kurallar ve Standartlar
6. Ticaret Serbestleştirilmesi	16. "İhtiyatlı" Sermaye Hesapları Açılması
7. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına Açıklık	17. Aracı olmayan döviz kur rejimi
8. Özelleştirme	18. Bağımsız merkez bankası/Enflasyon hedeflemesi
9. Deregülasyon	19. Sosyal Güvenlik Ağları
10. Mülkiyet Haklarının Güvence Altına Alınması	20. Yoksulluğu Azaltma Hedefi

Kaynak: Rodrik, 2006: 978.

Bu amaç doğrultusunda ilk iki madde (11. ve 12.) maliye disiplini ve kamu harcamalarının yeniden düzenlenmesiyle ilişkilidir. Devlete olan güvensizlik ve salt bütçe disiplini sağlamak yerine (bazı seneler bütçe açığı vermek gerekebilir, önemli olan bütçe açığının sürdürülebilir olmasıdır) kamu kesimi daha etkin denetlenebilir. Artan teknolojik imkanların da faydasıyla bütçenin daha şeffaf hale gelmesiyle denetim kolaylaşmıştır (World Bank, 2005: 23-24). Yine de yolsuzluğa karşı ek önlemler alınabilir.

13. ve 14. Maddeler İkinci Nesil neoliberal iktisat politikalarının ilk neoliberal iktisat politikalarıyla "piyasa fundemantalizmi" bağlamında uyuştugu noktalar. İşgücü piyasasının tamamen esnek olmasını ve serbest dış ticaretin uygulanması gerektiğini savunurlar.

Rodrik'in tablosundaki 15. 16. ve 17. maddeler, Washington Uzlaşması'nın en çok eleştirildiği konu olan ani uluslararası finans hareketlerinin yol açtığı krizleri önlemeye yöneliktir. Bu hareketleri önlemek için birtakım finansal standartlar getirilmeli; ancak bu standartlar geleneksel önlemlerden farklı olarak "ihtiyatlı" özellikler barındırmalıdır; çünkü geleneksel yöntemler hızla gelişen teknolojinin sonucu olarak ani akımlara karşı yetersiz kalabilmektedir. İlave olarak, sabit ya da dar bir bantta yürütülen döviz kuru rejimleri, finansal krizlere davetiye çıkardığından tercih edilmemelidir. Normal şartlarda oldukça etkili olan bu döviz kuru sistemleri, zor

zamanlarda beklentilerin bozulmasına neden olarak krize neden olmaktadır. Diğer taraftan tamamen piyasaya dayalı döviz kuru rejimlerinde olabilen aşırı dalgalanma, başta fiyat istikrarı olmak üzere, ülke ekonomisinde istikrarı etkileyebilmektedir.

18. madde fiyat istikrarının sağlanmasına odaklanan merkez bankalarıyla ilgilidir. Böylece bütçe açığının enflasyona yol açması engellenir. Enflasyon hedefinin yanında, mali sistemin güvenliği ve sürdürülebilirliği de bağımsız merkez bankasının amaçlarındandır.

Rodrik'in genişletilmiş listesindeki 19. ve 20. Maddeler, yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımının düzeltilmesi amacıyla koyulmuştur. İlk Washington Uzlaşması, piyasaların önünün açılmasıyla sağlanacak olan iktisadi büyümenin sonucunda bu problemlerin kendiliğinden çözüleceğini savunmaktaydı; ancak iktisadi büyüme bazı durumlarda yoksulluğu artırdığı ve gelir dağılımını bozduğundan dolayı, yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımının düzeltilmesi amacıyla, hedefi doğrudan bu konular olan birtakım sosyal politikaların uygulanması gereklidir (Saad-Filho, 2010: 8). Ancak yine de yoksulluğun azaltılması ve gelir eşitliği, ikinci nesil iktisat politikalarının ilk amaçlarından değildir, bu sorun iktisadi büyüme sonucunda "kendiliğinden" çözülecektir.

Yoksulluğun azaltılması her zaman popüler bir kavramdır; fakat yoksulluğun nasıl azaltılacağı sorusuna verilen cevaplar da değişmektedir. 1980'li yıllara kadar yeniden bölüşüm politikaları geçerli iken bu dönemden sonra eğitim, mikro kredi gibi önlemler ön plana çıkarılmaya başlamıştır.

Dünya Bankası *2008 Büyüme Raporu*'nda, geçmişlerinde hızlı ve sürdürülebilir büyümeyi yakalayan 13 ülkeden³⁶ (Botsvana, Brezilya, Çin, Hong Kong, Endonezya, Japonya, Güney Kore, Malezya, Malta, Umman, Singapur, Tayvan ve Tayland) yola çıkarak birtakım sonuçlara varır ki bunlar aslında iktisat politikaları olarak değerlendirilebilir (World Bank, 2008: 19-29). Aslında bu sonuçlar Dünya

³⁶ Bu ülkelerin yüksek ve sürdürülebilir büyüme oranları yakaladıkları zaman dilimleri farklıdır. Örneğin Çin için 1960-2005 dönemi geçerli iken Brezilya için 1950-1980 dönemi geçerlidir (World Bank, 2008: 20)

Bankası'nın neoliberal iktisat politikaları konusundaki ısrarını da göstermektedir.

1. Bu ülkelerin hepsi dışarıya açılmıştır, “dışarıya açılma yoksulluğa karşı en önemli silahtır”. Ülkelerin dışarıya açılmasının faydaları iki yolla ortaya çıkar. Birincisi, ekonomilerin daha verimli olmasını sağlayan bilgi ithal edilir. İkincisi, her zaman bir ülke pazarından daha istikrarlı olan dünya pazarlarına ulaşılır.
2. Bu ülkeler makroekonomik istikrarı yakalamışlardır. Makroekonomik istikrarsızlık, geleceğin tahmin edilebilirliğini azalttığından özel sektörün yatırım oranlarının, dolayısıyla da büyümenin düşmesine neden olur. Enflasyon ve mali dengesizlik, makroekonomik dengeyi bozan en önemli unsurlardır.
3. Bu ülkelerin hepsi geleceği düşünmüşlerdir. Bunun için sadece altyapıya yönelik kamu yatırımlarına güvenmemişler, yüksek tasarruf ve özel sektör yatırım oranları elde etmişler ve şimdiki tüketimlerini gelecekteki tüketimlerine tercih etmişlerdir.
4. Piyasa tahsislerine olan güven bu ülkelerin bir diğer özelliğidir, piyasanın işlevlerini yerine getirmesine her zaman izin verilmiştir. Özel mülkiyet haklarının varlığı sayesinde girişimciler yatırım yapmaya çekinmemişlerdir. İşgücü hareketliliği ve yapısal dönüşüm konularında piyasa göstergeleri çalışmıştır.
5. Büyüme sadece iktisadi şartlarla sağlanamaz, iyi bir yönetim ve hükümet de gereklidir. Bu ülkelerin hepsi liyakatli ve güvenilir devletlere sahiptir.

Beşinci madde, Dünya Bankası gibi neoliberal iktisat politikasını savunanların en çok zorlandıkları konudur: Bir taraftan devletin varlığı iktisadi büyüme açısından kaçınılmaz ikendiğer taraftan sadece seçimi düşünen ve çıkar gruplarının kontrolüne girme ihtimali (kuvvetle muhtemel) olan siyasetçiler vardır.

2008 krizinden sonra da neoliberal iktisat politikaları sorgulanmıştır. Faiz oranlarının sifıra inmesine rağmen para politikasının beklenen sonucu vermemesi, Amerika gibi devletlerde bile maliye politikalarına başvurulmasına neden olmuştur.

Blanchard vd.'ne göre krizden çıkış için para ve maliye politikaları ile düzenleme araçlarının hepsi kullanılmalıdır. 2008 krizinden çıkan en önemli sonuç, özellikle ilk neoliberal politikalarının “politikasızlık” anlayışına karşı, makroekonomik politikaların çok sayıda hedefi olması gerektiğidir (Blanchard vd, 2010: 10).

Her ne kadar neoliberal anlayış temel iktisat politikalarından vazgeçmese de gerek 1990'lı yıllarda yaşanan krizler, gerekse 2008 yılında yaşanan krizden ötürü zamanla bir dönüşüm geçirmiştir/geçirmektedir. Neoliberal anlayışa olan güvenin sarsıldığı bu krizlerden sonra Dünya Bankası ve IMF gibi kurumlar da devletin düzenlemeci rolünden, finansal piyasaların akışkanlığından kaynaklanan sorunlardan, fiyat istikrarının sağlanmasının tek başına bir sonuca ulaştırmayacağından ve maliye politikalarından bahsetmeye başlamışlardır. Böylece (zaten “pür teorik” haliyle hiçbir ülkede tam olarak uygulanma imkanı bulamayan) Washington Uzlaşması'na dayalı ilk dönem neoliberal iktisat politikalarındaki keskin piyasa anlayışı, biraz gevşemiştir/gevşemektedir; ancak bu politikaların “anaakım” olma özelliği devam etmektedir.

4.6 Neoliberal İktisat Politikalarının Orta Sınıfa ve Gelir Dağılımına Etkisi

Neoliberal iktisat politikalarının, gelir dağılımı ve orta sınıf üzerinde üç muhtemel etkisi olur. Birincisi, bu politikalar sonucunda gelir dağılımı bozulabilir veya orta sınıf azalabilir (Örneğin, Gilbert 2007; Harvey, 2007; Johnston, 2007; Portes ve Hoffman, 2003: 65; Soyak, 2004). İkincisi, gelir dağılımında veya orta sınıfın büyüklüğünde bir değişiklik olmayabilir. Başka bir deyişle, orta sınıf veya gelir dağılımı ile neoliberal iktisat politikaları arasında bir ilişki yoktur (Örneğin, Birdsall ve Szekely, 2003; Baer ve Maloney, 1997; Amann ve Baer, 2002; Birdsall, vd, 2000). Literatürde bu görüşlerin ikisini de destekleyen çok sayıda yayın bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak bir üçüncü ihtimal, Türkiye örneğinde olduğu gibi, neoliberal politikaları uygulanmaya başladıktan sonra gelir dağılımının düzelmesidir. Ancak bu ihtimalin gerçekleşeceğini savunan geniş bir literatür yoktur.

Neoliberal anlayışa göre eşitsizliğin temel nedeni, piyasaların yeterince gelişmemesidir: “Gelişmekte olan ülkelerde piyasalar iyi işlemez [...] Sonuç olarak kaynaklar getirisi en yüksek yere gitmez” (World Bank, 2006: 2). Piyasalar, yatırım fırsatları, refahın dağılımı gibi konularda başarısız olursa, yeniden dağıtım gibi verimli olmayan ve “aşırı maliyetli yöntemler” yerine piyasa başarısızlıkları giderilmelidir.

4.6.1 Neoliberal iktisat politikalarının gelir dağılımına olumlu etkileri

İlk olarak şu belirtilmelidir ki neoliberal iktisat politikalarının doğrudan amaçları arasında “gelir dağılımını iyileştirmek” diye bir amaç ve gündem yoktur; sadece iktisadi büyümeden bütün toplumsal gelir gruplarının faydalanacağı belirtilmektedir. Neoliberal anlayışta önemli olan eşitliğin değil, etkinliğin sağlanmasıdır. Eşitlik ile sadece iktisadi büyümeye yaptığı katkı kadar ilgilenilir.

Neoliberalizm, bölüşüm ve tam istihdam düzeyinin belirlenmesi konularında piyasaya müdahale edilmemesi gerektiğini, piyasanın bu sorunları “adil” bir biçimde çözebileceğini söyler. Piyasalar kendi başına bırakıldığında, her üretim faktörünün üretime yaptığı katkı kadar üretimden pay almasını sağlayarak, iktisadi kaynakların en iyi biçimde dağılmasını sağlar (Johnston, 2007: 225-226; Palley, 2007: 42-43). Adil olan da budur, eşit gelir dağılımı durumunda bazıları üretime yaptığı katkıdan az, bazıları fazla alacağından adil olmayan bir durum ortaya çıkar. Üretimden daha fazla pay almak isteyen faktörler bunun için önce verimliliklerini artırmalıdır.

Neoliberal anlayışa göre rekabetin fırsat eşitliğini artırması, devletin şeffaflaşmasıyla beraber yolsuzlukların azalması, özelleştirmeyle beraber KİT’lerdeki yüksek ücretlerin düşmesi, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile yeni fırsatların doğması ve hepsinden önemli olarak piyasaların serbestleştirilmesiyle girişim özgürlüğünün artması gelir dağılımını daha eşit hale getirecek ve orta sınıfı güçlendirecektir.

Williamson’a göre (2003: 1476) neoliberal iktisat politikaları, en az, hızlı iktisadi büyüme kadar gelir dağılımını da iyileştirmenin peşindedir. Kamunun ekonomi içindeki payının azaltılması, ekonomileri hantal yapıdan ve iş bilmez bürokratların

kontrolünden kurtarır. Serbest ticaret kaliteyi artırırken malların ucuzlamasına neden olur. Sermayenin önündeki engellerin kaldırılması, gelişmekte olan ülkelerde kıt kaynak olan sermaye miktarını artırarak, işsizliğin azalmasını sağlar. Bütün bunlar gelir dağılımını daha adil hale getirecektir.

Devletin ekonomiye müdahalesini sınırlayan kurallar, düşük hükümet harcamaları, makro istikrar ve finans sektörünün gelişmesi gibi makro politikalarla serbest ticaret büyümeyi teşvik eder ve bu büyümeden toplumun tüm katmanları olduğu gibi düşük gelirli insanlar da nasibini alır. (Dollar ve Kraay, 2001: 32).

Kamu harcamalarının kontrol altına alınmasıyla beraber enflasyonun da düşmesi kesinlikle yoksul kesimin lehine olan bir süreçtir. Enflasyonun düşmesi sadece geliri artırmaz, aynı zamanda gelir dağılımının da daha adil olmasına neden olur. Enflasyonla mücadele, adil bir gelir dağılımı için ön şarttır, düşük enflasyon düşük gelirli insanların kesinlikle lehine işler (Dollar ve Kraay, 2001: 8).

Neoliberaler, piyasanın kendi başına bırakılmasıyla ortaya çıkan büyümeden tüm toplumsal kesimlerin fayda sağlayacağını savunur (Dollar ve Kraay, 2001: 32). Keynes'çi ve devlet planlamacı yaklaşımda olduğu gibi “suni bir biçimde” yoksulluğu azaltmak ve gelir dağılımını iyileştirmeye çalışmak, iktisadi büyümeyi olumsuz etkilediğinden aslında tüm toplumsal kesimlere zarar vermektedir (Johnston, 2007: 226); çünkü gelir dağılımı zaman içinde çok değişmeyen istikrarlı bir göstergedir. Dollar ve Kraay'e göre (2001: 9) “yoksulluğu azaltmak ve daha adil bir gelir dağılımı için gerekli olan ‘tek’ şey iktisadi büyümedir: [İktisadi] *büyüme yoksullar için iyidir*”.

IMF “sürdürülebilir, işsizliği ve yoksulluğu azaltan ve hayat standartlarını yükselten büyümeyi [...] yüksek kaliteli büyüme (high-quality growth)” diye tanımlar. “Yüksek kaliteli büyüme, eşitliği ve fırsat eşitliğini teşvik etmeli [...] insan özgürlüğüne önem vermeli ve çevreyi korumalıdır” (IMF, 1995: 286). Birdsall da orta sınıfı güçlendiren büyüme için “paylaşımli (veya kapsamlı) büyüme-shared (veya inclusive)

growth” kavramsallaştırmasını yapmıştır.³⁷ Bu tanımlamanın nedeni, 1990’lı yıllarda bazı ülkelerin (örneğin Brezilya) büyümesine rağmen, bu ülkelerdeki yoksulluk oranının artmıştır; ancak Brezilya 2000’li yıllarda orta sınıfa güçlendiren bir büyüme gerçekleştirmiştir.³⁸ Yeri geldiğinde tekrar belirtilecek olmakla beraber 2000’li yıllarda da Türkiye’de orta sınıfa güçlendiren bir büyüme gerçekleşmiştir.

Bu kavramdan bahsetmekle beraber, IMF ve Dünya Bankası’nın hakkaniyet (equity) anlayışı gelir eşitliğinden farklıdır: Dünya Bankası (World Bank, 2006: Foreward) bu kavramı iki prensip şeklinde tanımlamıştır: 1) Fırsat eşitliği: Bir kişinin yaşamında ırk, cinsiyet, aile gibi kendi kontrolü olmayan değişkenlerden daha çok kendi yetenekleri ve çabaları belirleyici olmalıdır. 2) Mahrumiyetten kaçınma: Geliri ne olursa olsun özellikle eğitim ve sağlık harcamaları olmak üzere temel tüketim maddelerinin tüketiminden kimse dışlanmamalıdır. Bu tanım neoliberal anlayışın eşitlik anlayışını da ortaya koyar. İlginç olan ikinci maddenin, neoliberal anlayışın aslında karşı çıktığı sosyal devletin bir unsuru olmasıdır.

İktisadi büyüme yoksulluğu azaltmak için kafi geleceğinden, neoliberal anlayış artan oranlı vergiler yoluyla gelirin zenginlerden yoksul kesime doğru yeniden dağıtılmasına karşı çıkar. Yüksek marjinal vergi oranları, yatırımı engellemekte ve yüksek sosyal yardımlar insanların çalışma şevkini kırarak işsizliği artırmaktadır (Johnston, 2007: 226). Yüksek gelirler vergi yerine yatırıma yönelse, işsizlik ortadan kalkacağından zaten sosyal yardımlara gerek kalmaz. “Eğer bireysel güdüler üretime ve yatırıma vergi koymak anlamına gelen yeniden dağıtım politikalarıyla azaltılırsa, sonuç daha az yenilik, daha az yatırım ve daha az büyüme olacaktır. 20. asır, tarihi büyümeye ciddi şekilde zarar veren ve eşitlik adına sürdürülen kötü dizayn edilmiş politikalarla doludur” (World Bank, 2006: 3). Yeniden dağıtım yapılması gereken gelirin yeniden dağıtım değil; politik etkinin, avantajların ve devlet olanaklarının baskın çıkar gruplarının elinden alınmasıdır (World Bank, 2006: 10-11).

Sendikal faaliyetler gibi emek piyasasına yapılan müdahaleler sonucu, ücretler

³⁷ Birdsall, N. The Macroeconomic Foundations of Inclusive Middle-Class Growth. <http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/oc63essay01.pdf>. 01.11.2011 tarihinde erişildi.

³⁸ (29 Haziran 2011). 40 milyon Brezilyalı yoksulluktan kurtuldu. *Taraf Gazetesi*.

olması gerekenden yüksek olacağından, hem işsizliğe hem de enflasyona (stagflasyon) neden olmaktadır (Johnston, 2007: 226-227).

Neoliberal anlayış, refah devleti yoluyla yoksulluğu azaltıcı politikalar uygulanmasının ve kamu sektörünün istihdam sağlamak amacıyla kullanılmasının, büyüme hızının düşmesine ve ödemeler dengesi krizlerinin ortaya çıkmasına yol açacağını savunur (Johnston, 2007: 227). Ayrıca, yoksulluğu azaltıcı politikalar bütçe açığını artırarak enflasyona neden yol açar.

Kore ve Tayvan gibi istisnalarla beraber, birçok gelişmekte olan ülkede planlamanın uzantısı olarak kurulan KİT'ler, ülkelerin uluslararası rekabet gücünü azaltır ve ödemeler dengesi sorununa yol açan başka unsurdur; çünkü KİT'ler merkezi olarak yönetildiğinden hantaldır, piyasa sinyallerine yeterince hızlı cevap veremez ve ayrıca siyasilerin "istihdam politikalarına" kurban gitmektedir (Johnston, 2007: 227).

Bir ülkenin finansal sistemi, yatırım harcamalarına ve eğitim harcamalarına etki eder. Yatırım riskini azaltarak, girişimce yeteneğe sahip kişilere sermaye desteği sağlayarak fırsat eşitliği sağlar. Ayrıca finansal yapı, iktisadi büyümede ve işgücüne olan talebin artmasında anahtar bir role sahiptir (Demirgüç-Kunt ve Levine, 2009: 1). Finansal serbestleştirme sonucu bir ülkenin finansal olanakları artacağından, gelir dağılımını olumlu etkiler.

Neoliberal anlayışın en önemli ilkelerinden olan serbest dış ticaretin gelir dağılımına etkisi, (i) ülke düzeyinde ve (ii) ülkeler arası düzeyde olmak üzere iki şekilde tecelli eder. Serbest dış ticaretin ulusal gelir dağılımına etkisi iktisadi büyüme aracılığıyla olur. İktisadi büyüme, gelir dağılımı konusunda yansızdır; yani iktisadi büyümenin nimetlerinden tüm kesimler "eşit" şekilde faydalanacağından, "yoksulluk"³⁹

---

³⁹ Ravallion gibi Dünya Bankası ve IMF iktisatçıları da yoksulluğun azalmasıyla gelir dağılımı eşitliğini aynı anlama gelecek şekilde kullanmayı çok severler. Mutlak yoksulluk oranının azalması, hep gelir dağılımında bir iyileşme olarak dile getirilir. Oysa yoksulluğun azalması "her zaman" gelir dağılımının daha adil olduğu anlamına gelmez. Örneğin, bir ülkedeki en yoksul %20'lik kesimin gelirinin artması (%5 gibi) durumunda o ülkedeki yoksul sayısı azalacaktır. Ancak diğer yüzdelik dilimlerin geliri daha çok artarsa (%10 gibi) bu ülkede yoksulluk azalırken gelir dağılımı daha kötüye gidecektir. Aslında bu

azalır (Ravallion, 2001; Ravallion, 2004; Dollar ve Kraay, 2001; Dollar ve Kraay 2002).

Serbest dış ticaretin ülkeler arasındaki gelir dağılımının daha adil olmasına yol açacağı söylemi, neoliberal iktisadın serbest dış ticaret teorisinin doğal uzantısıdır. Neoliberal iktisat politikalarının ısrarla savunduğu serbest dış ticaretin varlığı durumunda, her ülke üretim faktörünün bol olduğu üründe uzmanlaşacaktır. Sermayenin bol olduğu ülkeler (zengin ülkeler) sermaye yoğun mallarda, işgücünün bol olduğu ülkeler (yoksul ülkeler) işgücü yoğun mallarda uzmanlaşacak, bu malları ihraç edecektir. Böylece zengin ülkelerde, işgücü talebinin artması, sermaye talebinin düşmesi nedeniyle, ücretler yükselirken faizler düşecektir. Zengin ülkede de ters etki olacağından ücretler düşecek, faizler yükselecek ve böylece serbest dış ticaret sayesinde iki ülkede faktör fiyatları eşitlenecektir (Easterly, 2004: 43).

Dış ticaretin serbestleştirilmesi, az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal ürünlere olan talebi de artıracaktır (Johnston, 2007: 227-228). Az gelişmiş ülkelerde istihdamın önemli bir kısmı tarım sektörü tarafından sağlanmaktadır ve bu sektördeki insanların genellikle geliri çok düşüktür. Böylece dış ticaret yoksul kesimin lehine olacaktır.

Herhangi bir gelir transferi olmadan sadece eğitim, sağlık ve mikro kredi yöntemleriyle gelir dağılımını düzeltmenin bir limiti vardır; çünkü bu politikaların hiçbirisi herhangi bir gelir miktarını garanti altına almaz, sadece gelecekte iş bulma ihtimalini artırır; ancak yaşanacak bir kriz bu ihtimali tamamen ortadan kaldırabilir. Bununla beraber, sosyal harcamalar da insanları bu harcamalara bağımlı hale getirmektedir (Birdsall ve Szekely, 2003: 66). Balık vermek yerine balık tutmayı öğretmek iyi bir yöntem olarak gözükmekle beraber, balık tutmayı öğrenene kadar olan süreç de ihmal edilmemelidir; çünkü bazen balık tutmayı öğrenmek bir nesil alabilmektedir; yine de her zaman balık tutmak garanti değildir.

Neoliberal iktisatçılar, dışa açılmayla beraber bazı ülkelerde gelir dağılımının bozulmasını Kuznets Hipotezi'ne bağlamışlardır. Kuznets'a göre (1955) gelişmekte

---

konuya World Bank da değinmiştir: "İktisadi büyüme sırasında eşitsizlik de azalırsa yoksulluk oranı daha fazla azalır" (2006: 76).

olan ülkeler iktisadi büyümenin ilk aşamalarındayken gelir eşitsizliği artar; ancak büyümenin sonraki aşamalarında gelir dağılımı düzelmeye başlar. Bunun nedeni, gelişmekte olan ülkelerin tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru geçmeleridir. Daha sonra bu teoriyi destekleyen çalışmalar da yapılmıştır (örneğin, Ram, 1989; Park ve Brat, 1995).

4.6.2 Neoliberal iktisat politikalarının gelir dağılımına olumsuz etkileri

Gelir dağılımını konusu, neoliberal iktisat politikalarının en çok eleştirildiği konulardan bir tanesidir. Maliye disiplininin sağlanması ve kamu harcamalarının içinde sosyal harcamaların azalması; vergi reformu neticesinde herkesin eşit vergi vermesi, piyasaların uluslararası rekabete açılmasıyla rekabete dayanamayıp küçük üreticinin piyasadan çekilmesi, özelleştirme neticesinde ücretlerin azalması nedenleriyle gelir dağılımının daha adaletsiz hale gelmesi ve orta sınıfın zayıflaması beklenir.

Baer ve Maloney'e göre (1997: 319), neoliberal politikalar üç nedenden dolayı gelir dağılımının bozulmasına yol açar: (i) Mülkiyet haklarına yapılan vurgunun ve yeniden refah dağıtımının bir amaç olmaktan çıkması, (ii) geliri yoksullara yeniden dağıtan refah devletinin ilgası ve (iii) özellikle KİT'lerde oluşan yüksek ücret uygulamasının sonlandırılması.

Gelir dağılımının daha adil olması için öncelikle bu doğrultuda bir gündem gerekir, bu sorun sadece iktisadi büyümeye bırakılamaz. Gelir dağılımı, sabit bir göstere değildir, zaman içinde değişebilir, değişir ve değişmelidir. Neoliberaler gelir dağılımının istikrarlı bir değişken olduğu söyleyerek bu konuda fazla bir şey yapılamayacağını ima etmekte ve bu sorunu önemsiz hale getirmeye çalışmaktadır (Amann vd, 2006: 42-43).

Neoliberal iktisat anlayışı, işgücüne karşı hep sermayenin yanında yer alır gözükmektedir (Harvey, 2007: 70) ve "küçük sermaye gruplarıyla işçiler karşısında büyük yerli ve yabancı sermayeyi (özellikle de finansal sermayeyi) sistemli bir biçimde kayır[maktadı]r" (Saad-Filho: 2007: 196). Birinci olarak, serbest piyasa adına, tek

geçim yolu emeğini satmak olan ücretli veya yevmiyeli çalışan ile sermayeyi elinde bulunduran işveren, “eşit” iki taraf olarak düşünülmemekte ve baş başa bırakılmaktadır. İkinci olarak, özelleştirme, iş güvencesinin ve ücretlerin daha yüksek olduğu kamuda çalışanların sayısını azaltmaktadır. Üçüncü olarak, paranın ve ticaretin önündeki duvarlar alçaltılırken işgücünün önünde yüksek duvarlar örülmesi, işçilerin rekabet şartını düşürerek ücretlerin daha da düşmesine neden olmaktadır. Uygun yatırım ortamı sağlanması adına ücretlere baskı uygulanmaktadır.

Neoliberal iktisat politikalarıyla, bir taraftan refah devletine dayalı olarak yapılan sosyal harcamalar azaltılırken diğer taraftan vergi reformu yoluyla zengin kesimin ödediği verginin azaltılması, yoksulluğun artmasına ve gelir dağılımının daha adaletsiz olmasına yol açar.

Sağlık ve eğitim harcamalarından bireylerden alınan payın artırılması, kamu sektöründe istihdamın azaltılması, gıda yardımı gibi yoksullara verilen sübvansiyonların azaltılması/kaldırılması gelir dağılımını daha da bozucu etkiler yapmıştır (Johnston, 2007: 228-229).

Neoliberal iktisat politikalarının en önemli ilkelerinden olan serbest dış ticaret sonrası, hem ülkeler düzeyinde hem de ülkeler arasında gelir dağılımı daha kötüye gitmiştir. Daha fazla serbest ticaret ve ekonomik entegrasyonun ülkeler arasındaki eşitsizliği artırdığı konusu, oldukça sık dile getirilen bir şikayet konusudur. Gerçekten de küçük bir etkiyle de olsa, istatistikî veriler bu görüşü doğrular niteliktedir (Dollar ve Kraay, 2001: 3).

Neoliberal iktisat politikalarıyla beraber piyasanın önündeki engellerin kaldırılmasıyla, sermaye hareketlerine bağlı olarak zengin ülkelerle yoksul ülkelerin birbirine yakınsayacağı ve ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin azalacağı öngörüsü, nadir sayıda ülkeler için gerçekleşirken çoğu ülke için gerçekleşmemiştir. Az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerin büyüme oranları çok farklıdır: 1960-1990 arasında az gelişmiş/gelişmekte olan ülkelerin yıllık ortalama büyüme oranları, %-2,7 ile %6,9 arasında değişmiştir (Johnston, 2007: 230). Hızlı büyüeyebilen birkaç ülke zengin

ülkelere yakınsarken çoğu ülke yakınsamayı gerçekleştirememiş ve ülkeler arasındaki global eşitsizlik azalmak yerine artmıştır.

Bazı ülkelerin (başta Sahra Altı Afrika ülkeleri olmak üzere), iktisadi büyüme ve kalkınma sürecini başlatamadıklarından, gelişmiş ülkelerle olan gelir açıkları her geçen gün artmaktadır. 19. asırda zengin ve yoksul ülkeler arasındaki gelir farkı 10 katken günümüzde bu fark 60 kata kadar çıkmıştır ve neoliberal iktisat politikalarının uygulandığı 1980'den sonra hızla artmaya devam etmektedir (Ravallion, 2004: 5). Zengin ülkelere yakınsayan ülkeler sadece birkaç taneyken ıraksayan ülkelerin sayısının çok fazla olmasının nedeni, başta serbest dış ticaret anlayışı olmak üzere neoliberal iktisat politikalarıdır.

Dış ticaretin serbestleştirilmesi, en fazla çok uluslu şirketlerin işine gelmektedir. 1960'lı ve 1970'li yılların aksine küreselleşmenin yeniden hız kazanmasının nedeni, gelişmiş ülkelerde sermayenin verimliliğinin azalması ve karların düşmesiyle çok uluslu şirketlerin gözünü geliştirmekte olan ülkelere çevirmesidir (Oman, 1999: 41). Daha çok, çok uluslu şirketler tarafından yönlendirilen bu sürecin ana dinamiğinin karlılık ve rekabet olması (Oman, 1999: 36), gelir eşitsizliğini de beraberinde getirmektedir.

1950'li ve 1960'lı yıllarda üretim süreciyle ilgili iki eğilim ortaya çıkmıştır: (i) Üretimdeki “düşünme” ve “yapma” süreçleri; yani kafa işçileri ve kol işçileri birbirinden ayrılmıştır ve (ii) üretimde uzmanlaşmanın derecesi artmıştır. Her üretim süreci, daha çok uzmanlaşma ve teknik bilgi gerektirmeye başlamıştır (Oman, 1999: 48). Üretim sürecindeki bu değişimin, 1980'li yıllardan itibaren doğrudan yabancı yatırımlarla beraber uluslararası sonuçları ortaya çıkmaya başlamış ve bu iki eğilim uluslararası düzeyde görülmeye başlamıştır. Merkez ülkeler, üretim sürecinin yüksek katma değer ve vasıf gerektiren kısımlarını kendi coğrafyalarında gerçekleştirirken düşük ücret ve düşük vasıf gerektiren üretimler “çevre” ülkelere kaydırılmaya başlanmıştır. Açıktır ki bu durum ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının daha da açılmasına neden olmuştur. Gelişmiş ülkeler, üretim sürecindeki bu uluslararası farklılaşmaya önce kendilerine en yakın coğrafyalardan başlamıştır. Örneğin ABD,

Latin Amerika ülkelerini tercih ederken Japonya Doğu ve Güney Asya'ya ve Almanya, Doğu Avrupa'ya yönelmiştir (Oman, 1999: 48).

Merkez ülkelerde sendikalar çok güçlüdür, ancak çevre ülkelerde değildir. Bu durum neoliberal anlayışla birleşince, bazı ülkeler daha yüksek ücretler getiren işlerde uzmanlaşırken çevre ülkeler daha düşük ücretli işlerde uzmanlaşmaktadır. Böylece merkez ülkelerde orta sınıf oluşurken çevre ülkelerin çalışanları iyi ihtimalle işçi sınıfı, kötü ihtimalle tarım işçisi olarak kalmaya mahkum olmaktadır.

Serbest dış ticaret teorisine bağlı olarak her geçen gün malların ve sermayenin serbest dolanımı artarken işgücünün serbest dolanımının önündeki engeller her geçen gün artırılmaktadır. Bunların “özgürlük” adına yapıldığı düşünüldüğünde, mallar ve sermaye daha özgür olabilirken işgücünün özgürlük alanı daralmaktadır.

Sermayenin önündeki engeller kaldırılırken emeğin mobilitesinin önünde engeller bulunması sonucu sermaye, emeğin en ucuz olduğu coğrafyalara yönelmektedir. Bu da ülkeler arasında emeğin katmanlaşmasına yol açarak, özellikle Çin gibi ucuz işgücünün olduğu ülkelerde, emeğin ücretinin düşük olmasına yol açmaktadır (Harvey, 2007: 168-169).

Bu eleştirilerle beraber, gelir dağılımındaki düzelmeye ya da kötüleşmenin ne kadarının serbest dış ticaretten kaynaklandığını belirlemek kolay değildir (Ravallion, 2004: 2). Gelir dağılımındaki düzelmeye ya da kötüleşme başka bir neoliberal iktisat politikasından kaynaklanacağı gibi, tamamen başka bir nedenden de kaynaklanabilir.

Finansal serbestleştirilmenin, yaşanan krizlerin çoğunun nedeni olduğu daha önce ifade edilmişti. Bu eleştirilere ilave olarak, finansal sistem çoğu zaman zaten maddi olanakları iyi olan firmalara ve kişilere yardımcı olduğundan eşitliğe olumlu değil, olumsuz katkı yapar. Çoğu zaman finansal destek yapılan faaliyete göre değil de kişinin zaten var olan maddi olanaklarına göre verilmektedir (Demirgüç-Kunt ve Levine, 2009: 2). Bu yüzden neoliberal iktisatçıların belirttiğinin aksine finansal serbestleştirme, gelir eşitsizliğine değil gelir eşitsizliğine yol açar.

Neoliberal iktisat anlayışının, bu sayılanlara ilave olarak, en çok eleştiri aldığı konulardan bir tanesi de stagflasyon sorununun bir ayağı olan enflasyonun sona erdirilmesine karşın, bu anlayışın uygulandığı ülkelerde işsizliğin artmasıdır (Johnston, 2007: 229). İşsizlik en çok yoksul kesimleri etkilediğinden gelir dağılımının daha da kötüye gitmesine neden olur.

İlk dönem neoliberal anlayışta gelir dağılımı tamamen tali bir konudur. Asıl olan iktisadi büyüme ve kamu müdahalesinin azaltılmasıdır, bunların sonucunda gelir dağılımı sorunu da kendiliğinden çözülecektir. Etkinliği bozacağı düşüncesiyle, gelir dağılımını düzeltici hiçbir politika tasvip edilmez. Ancak daha sonra “ikinci kuşak” anlayışta bu anlayış biraz gevşetilmiştir. Genel ve mesleki eğitimin artırılması, düzenlemelerin gevşetilmesi, mikro krediler ve bazı varlıkların yeniden bölüşülmesiyle gelir dağılımının aşağısında bulunan insanların, piyasaya daha etkin bir biçimde katılacağı düşünülmüştür (Johnston, 2007: 233).

V. BÖLÜM

5. Türkiye’de Neoliberal İktisat Politikalarının Uygulanması ve Bu Politikaların Orta Sınıfa Etkisi

1980’li yıllara gelindiğinde, 20 yıllık planlamaya dayalı ithal ikameci dönemden sonra Türkiye kalkınma göstergeleri istenilen seviyeleri yakalayamamıştı ve düşük büyüme oranları, kişi başına düşen milli gelirin de düşük kalmasına yol açtı. Bu kötü performansın arkasında, cumhuriyetin kuruluşundan beri var olan yapısal sorunlar vardı (Mehmet, 1983: 49).

1980’li yıllara kadar Türkiye’de kalkınma ve sanayileşme temel amacı doğrultusunda devletçi, korumacı ve planlamaya dayalı olan *ithal ikameci iktisat politikaları* benimsenmiştir.⁴⁰ Devletin ekonomide belirleyici olduğu bu dönemde, dış ticaret ile ilgili kararları da devlet vermiştir. Bu dönemde ayrıca iktisadi planlamaya dayalı anlayış hüküm sürmüştür; ancak planlama, bu anlayışın gereklerini taşımaktan çok popülist bir temel üzerine oturmuştur (Milor, 1990).

Devletçi anlayış “eşitlikçi” bir yapı üzerine kurulu olsa da 1970’li yılların sonunda gelindiğinde Türkiye, 0.51 Gini katsayısı ile dünya genelinde gelir dağılımı en bozuk ülkelerden bir tanesiydi. Nüfusun en zengin %10’luk kesimi, gelirin %40,7’lik kısmını elde ediyordu ki bu rakam, diğer gelişmekte olan ülkelerin oldukça üzerindedir. Bu %10’luk kesim, politik ve bürokratik elitlerden ve zengin işadamlarından oluşmaktaydı (Mehmet, 1983: 57).

---

⁴⁰ Her ne kadar Türkiye iktisat tarihinde, 1950-1960 dönemi bu anlayıştan bir sapma olarak görülse de bu dönemde de ekonomide devletin belirleyiciliği devam etmiş, sadece ekonomi kısmi olarak dışa açılmıştır. Bu dönem, yapısal olarak devletçi politikalarından bir sapma göstermez (Cooper, 2002: 122-123).

1980 yılına gelindiğinde, dünya genelindeki konjonktürün ve siyasi istikrarsızlığın da katkısıyla ithal ikameci anlayışın tamamen tıkanması ve Türkiye'nin "70 cent'e muhtaç" hale gelmesiyle uygulanan iktisat politikasında radikal bir değişikliğe gidilerek neoliberal iktisat politikaları uygulanmaya başlandı. Dönemin başbakanı Süleyman Demirel basın toplantısında, bu değişikliklilerin zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu ifade ediyor, ekonomide devletin dışlandığı eleştirisine "Allah aşkına, devlet bu zamana kadar oldu da ne oldu?" diye cevap veriyordu.⁴¹

Bu bölüm iki alt kısımdan oluşacaktır. Neoliberal iktisat politikalarının Türkiye'deki makro iktisadi göstergelere olan etkisinin 1980 sonrası dönem için değerlendirildiği ilk kısım, Türkiye'de orta sınıfın güçlendiğini anlatan ikinci kısma temel oluşturmak için yazılmıştır.

5.1 Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye'de Uygulanması ve Sonuçları

1980 yılına gelindiğinde Türkiye hem siyasi hem de iktisadi krizler yaşamaktaydı ve bu siyasi ve iktisadi krizler arasında karşılıklı nedensellik mevcuttu. Ülke ağır bir ödemeler buhranı yaşıyor ve en temel ihtiyaçların karşılanmasında bile kuyruklar oluşuyordu. Bu krizin üstesinden gelebilmek için 1960'lı yıllardan itibaren uygulanan ithal ikameci iktisat politikalarından radikal bir kopuş gerekli görüldü.

Ödemeler dengesi sorununun aşılması, enflasyon ve maliye disiplinin sağlanması en kısa sürede çözülmesi gereken sorunlardı. Ancak daha uzun vadede sürdürülebilir büyümeyi yakalayarak, kalkınma seviyesini yükseltmek de bir amaç olarak güdülmekteydi. Bu sorunlar için önerilen çözümler ve Washington Uzlaşması'ndaki (WU) karşılıkları tablo10'da ifade edilmiştir.

⁴¹ "Demirel-Türkiye Devrimi-24 Ocak 1980", www.youtube.com, 01.02.2011 tarihinde erişildi.

Tablo 10: 1980 yılında Türkiye ekonomisinde başlıca sorunlar ve çözüm önerileri

Sorunlar	Çözüm Önerileri
Kişi başına gelir	-Piyasanın kurumsal olarak gelişimini sağlamak -Sürdürülebilir büyümeyi sağlamak -Ekonomiyi liberalleştirerek ve IMF ve Dünya Bankası gözetiminde uygulanan yapısal uyum programları ile piyasayı güçlendirerek verimliliği ve etkinliği artırmak -Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmek için düzenlemeler yapmak -Finansal piyasaları güçlendirmek ve serbestleştirmek (WU-madde 4) -Özelleştirme (WU-madde 8) -Deregülasyon (WU-madde 9)
Ödemeler dengesi sorunu ve döviz kıtlığı	-İhracatı artırmak ve ithalatın önündeki engelleri kaldırmak (WU-madde 6) -Doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımları çekmek için düzenlemeler yapmak (WU-madde 7) -Turizm gelirlerini artırmak -Faizin ve döviz kurunun piyasa tarafından belirlenmesini sağlamak (WU-madde 5)
Enflasyon	-Sıkı para politikası uygulamak ve bütçe açığını azaltmak
Kamu maliyesi disiplini	-KİT ürünlerinin fiyatlarının daha gerçekçi olarak oluşturmak -Özelleştirme (WU-madde 8) -Kamu kesimini daha şeffaf ve verimli hale getirmek (WU-madde 2) -Maliye disiplini sağlamak (WU-madde 1) -Vergi reformu (WU-madde 3)

Ödemeler dengesi sorunu için i) teşvik politikalarıyla ihracatı artırmak ve ithalatın önündeki engelleri kaldırmak, ii) doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımları çekmek için düzenlemeler yapmak, daha doğrusu finansal hareketleri serbestleştirmek, iii) turizm gelirlerini artırmak ve iv) faizin ve döviz kurunun piyasa tarafından belirlenmesini sağlamak, çözüm önerileri olarak ortaya konmuştur. Neoliberal iktisat politikalarına göre, ithalatın serbestleştirilmesi ithal malların bollaşmasını sağlar. Böylece ithal malların fiyatı ucuzlar ve ihracat artar. Turizm sektörü döviz kazandırıcı bir sektör olduğundan, politika uygulayıcıları tarafından, ödemeler dengesi açıklarına çare olması beklenmiştir. 1980 yılında 1,3 milyar dolar olan turizm gelirleri, 2010 yılında 28,5 milyar dolara ulaşarak bu görevini ifa etmiştir.⁴² Serbest piyasa savunucularına göre faizin ve döviz kurunun serbestleştirilmesi de finansal piyasaları derinleştirir.

Türkiye’de 1970’li yılların başından itibaren sorun oluşturmaya başlayan enflasyon için, neoliberal iktisat politikalarının reçetesi sıkı para ve maliye

⁴² Rakamlar için: www.tursab.org.tr, Yıllar İtibariyle Turizm Gelirleri ve Turist Sayısı, 26.09.2011 tarihinde erişildi.

politikasıdır.⁴³ Ancak sık sık enflasyon bir sorun olarak söylene de Türkiye’de 2000’li yıllara kadar, yani Merkez Bankası bağımsız olana kadar, hükümetler gerçek sorun olarak enflasyonu değil, iktisadi büyümeyi önclemiştir.

Maliye disiplinin sağlanması noktasında i) KİT ürünlerinin fiyatlarının daha gerçekçi olarak, yani fiyatın müdahale ile değil de arz-talep dengesine göre oluşturulmasını sağlamak ve ii) bunların daha uzun vadeli bir çözüm olarak özelleştirilmesini sağlamak, iii) kamu kesimini daha şeffaf ve verimli hale getirmek, iv) vergi reformu, gerekli önlemler olarak sıralanmıştır. Ancak Özal’ın arz yanlı iktisat politikası, vergi gelirlerinin düşmesine neden olacak (Sönmez, 2009: 33-35) ve uzun yıllar kamu maliyesinde disiplin sağlanamayacaktır.

Bu kısa vadeli önlemlerden öte, her iktisat politikasının olduğu gibi neoliberal iktisat politikalarının da uzun vadeli amaçları vardır ki bu amaç sürdürülebilir büyümeyi sağlamak ve kişi başına düşen geliri artırmaktır. Neoliberal iktisat politikalarının en çok önem verdiği konu, hukuki alt yapısını oluşturarak kurumsal bir yapı içinde piyasayı geliştirmektir. Bu amaç doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılırsa etkin bir piyasa, ekonomide sürdürülebilir büyümeyi sağlayacaktır.

Türkiye’de neoliberal iktisat politikaları uygulanırken Washington Uzlaşması’nın bir tek maddesi ne uygulayıcılar tarafından ne de bu konuyu araştıranlar tarafından, birkaçı hariç, gündeme getirilmiştir: Özel mülkiyetin güçlendirilmesi. Neoliberal iktisat politikalarının en önemli dayanaklarından bir olan mülkiyet hakkının hukuki temelleri, Türkiye’de Osmanlı’dan gelen bir gelenek olarak zayıftır. 1982 Anayasası’nda mülkiyet edinme hakkı, bir kişilik hakkı değil de bir toplumsal ve ekonomik hak olarak tanımlanmıştır (Buğra, 2010: 233).

Belirtilen çözüm önerileri nasıl uygulanmıştır ve bu önerilerin makro iktisadi sorunlara katkısı nasıl olmuştur? Bu sorunun cevabı, sorunların daha sonraki yıllarda gündemde tuttuğu yer ile ilişkilidir. Bu alt bölümün geri kalan kısmında, neoliberal iktisat politikalarının uygulanması ve mevcut sorunları ne kadar çözdüğü tartışılacaktır.

---

⁴³ 1970’ler boyunca enflasyon %20 civarında seyir göstermiştir.

Bu sorunların hemen hepsi 2000’li yılların ortalarına kadar tartışılmaya devam edilecektir.

Bu tez, 1980 yılından sonra Türkiye’de orta sınıfın güçlendiğini savunmaktadır. Orta sınıfın güçlenmesi için de enflasyon, işsizlik gibi makro iktisadi sorunların çözümlenmesi ve kalkınmışlık seviyesinin belli bir düzeye ulaşması gerekir.

1980 yılından sonra uygulanan neoliberal iktisat politikaları, tipik bir yapısal uyum politikası olmakla beraber, Türkiye’nin kendine has uygulamaları da olmuştur. Tarihsel analize geçmeden önce genel bir çerçeve olarak; Türkiye’de mal, hizmet ve sermaye akımlarının serbestleştirilmesi daha kolay uygulanan neoliberal iktisat politikaları olmuştur. Bu doğrultuda 1989 yılında TL tam konvertibilite kazanmış ve Türkiye 1996 yılında da AB ile Gümrük Birliği’ne girmiştir. Deregülasyon ve özelleştirme, yakın zamana kadar güncelliğini koruyan konular olarak daha zor uygulanan iktisat politikaları olmuştur. Türkiye’de devletçilik, bir iktisat politikası olmaktan öte devlet ve kurumları, tarihsel bir gelenek olarak, kutsal (devlet baba) kabul edilmektedir (Shaker, 1995: 10). Bu anlayışa ilave olarak siyasilere de rant sağlamak için isteksizliği, özelleştirme ve deregülasyon uygulamalarının önünde bir engel teşkil etmiştir. Böylece Türkiye, bir taraftan mal, hizmet ve sermaye akımlarını serbestleştirerek “modern” bir iktisat politikası uygularken bir taraftan da kutsal devlet anlayışının iktisadi alandaki yansımalarının sonucu olarak ekonomide hem devletin belirleyiciliği azalmamış, başka bir deyişle devlet durduğu alanı piyasaya terk etmemiş, hem de 2000’li yılların ortasına kadar özelleştirmede yeterince yol kat edilememiştir.

Özelleştirmenin uygulandığı ülkede aynı zamanda bir zihniyet değişikliğinin olması gerekir. Bu zihniyet değişikliği devletin konumlandırılmasıyla alakalıdır (Shaker, 1995: 5-6) ve bu durum deregülasyon uygulamalarını da belirleyecektir. Türkiye’de resmi ideoloji, özelleştirmenin önünde en büyük engeli teşkil etmiştir (Odekon, 2005: 38).

Neoliberal politikaların uygulanmasını müsteşar olarak başlatan ve daha sonra başbakan ve cumhurbaşkanlığı döneminde de uygulanmasını sağlayan Turgut Özal,

neoliberal iktisat politikalarıyla özdeşleşmiştir. 1989 yılında, daha pasif bir görev olarak kabul edilen, cumhurbaşkanı olsa da Türk siyasetine ve ekonomisine etkisi ölene kadar devam etmiştir. Özal'ın ölümünden sonra koalisyon hükümetleri döneminde, neoliberal politikaların uygulanması neredeyse durmuş ve siyasi istikrarsızlıkların da etkisiyle ülke ağır krizlere maruz kalmıştır. 2003 ve sonrasında neoliberal politikaların uygulanması kaldığı yerden devam etmiştir. Bu dönemler kendi içinde önemli farklılıklar gösterdiğinden alt başlıklar bu dönemlere göre oluşturulmuştur.

5.1.1 Özal'lı yıllar: 1980-1989 dönemi

Resmen 24 Ocak 1980 yılında uygulanmaya başlayan neoliberal iktisat politikalarının, Türkiye açısından tasarımı daha eskiye gider. Bu konuda OECD'nin Türkiye ekonomisine yönelik 1978 yılındaki raporu, Dünya Bankası çalışanlarından Derviş ve Robinson'un 1978 yılındaki çalışmaları, yine Dünya Bankasından Krueger'in serbest ticaret ve kalkınma üzerindeki çalışması ve Balassa'nın 1979 yılındaki çalışması temel oluşturmuştur (Sönmez, 2009: 29).

Türkiye'de neoliberal iktisat politikalarının uygulanmasında, anaakım iktisatta bu yönde gerçekleşen eğilimin etkisi önemli olmakla birlikte, bu politikaları uygulayan diğer pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye açısından da, planlamaya dayalı ithal ikameci iktisat politikalarından neoliberal iktisat politikalarına geçiş bir seçenek olmaktan çok bir zorunluluktan (Yalman, 2009: 242).

Kronolojik olarak, neoliberal iktisat politikaları açısından önemli tarihler ve olaylar şöyle sıralanabilir: 1981'de faiz üzerindeki kontroller kaldırılmış, 1984'te döviz ticareti serbestleştirilerek vatandaşların döviz taşımaya izin verilmiş, 1986'da İMKB kurulmuş, 1989 yılında sermaye hareketleri tamamen serbest bırakılmış ve 1996 yılında AB ile Gümrük Birliği'ne girilmiş ve dış ticaret serbest hale gelmiştir (Arın, 2007: 462).

Neoliberal iktisat politikalarını uygulamak ve dış ticareti serbestleştirmek amacıyla, 1981 yılında II sayılı listede yer alan birçok mal I sayılı listeye alınarak ithalat rejimi değiştirilmiştir. II sayılı listedeki malların ithali için bakanlığın izni gerekiyken I

sayılı listedeki malların ithali için bakanlığın iznine gerek yoktu. 1984 yılında bu listeler tamamen kaldırılmış, ithali yasak ve izne bağlı malların listesi yayınlanarak ithalat yasağı bir istisna haline getirilmiştir. 1983 yılında serbest bölgeler kurulmuş, 1985 yılında yeniden düzenlenmiştir (Hepaktan, 2008).

Neoliberal iktisat politikaları doğrultusunda alınan bu kararların uygulanması, genellikle zamana yayılarak gerçekleştirilmiş ve uygulama esnasında istikrarsız bir seyir izlenmiştir. Örneğin 1988 yılında faizler tamamen serbest bırakılmış; ancak mevduat faizinin %90'a ulaşması nedeniyle bu uygulamadan vazgeçilmiştir (Koraltürk, 2004: 472). “1980’lerde [piyasa ekonomilerinde olmaması gereken] bu tür ani politika değişiklikleri özellikle iki alanda yoğundu: [V]ergi sistemi ve dış ticaret rejimi. İlk alanda sık sık yapılan değişiklikler ve kanun metninin belirsizliği[,] gelecekteki vergi yükünün tahmin edilmesini ve ödenecek vergi miktarının tam olarak hesaplanmasını çok güçleştiriyordu. Doğal olarak bu belirsizlikler vergi kaçırmayı teşvik ediyor, bu durum da hükümetin vergi sisteminde başka keyfi değişikliklerle karşılık vermesine yol açıyordu. Vergi sisteminde 1988’de yapılan bu değişiklikler bu sürecin iyi bir örneğini oluşturuyor. Bu düzenlemenin başlıca sebebi[,] 1988 bütçesinde öngörülen vergi miktarının tahakkuk etmemesiydi. Vergi kanununda yapılan değişiklikle hükümetin vergi yapısının belirlenmesindeki yetkisi[,] yasama gücü aleyhine artırıldı. Böylece hükümet[,] meclis onayına gerek duymadan kararnamelerle yeni vergiler almak ve mevcut oranları değiştirmek yetkisini elde ediyordu. [...] Ancak vergi sisteminin düzenlenmesinin üzerinden bir ay geçmeden meclis kanalıyla yeni bir ‘geçici’ vergi ihdas edildi. Bu vergi[,] geçmiş yıllardaki beyanlar ve mükellefin ‘hayat standardı’ üzerinden hesaplanacaktı. Vergi, ait olduğu gelirin kazanılmasından önce ödenecekti ve özellikle yeni kurulan ve vergi yükü benzer işletmelerin beyanlarına göre oldukça keyfi biçimde hesaplanacak olan küçük işletmeler için yıkıcıydı. İktisatçı ve hukukçuların eleştirel bir gözle baktıkları bu vergi, iş dünyası ve hükümet arasındaki mevcut gerginliği daha da arttırdı.” (Buğra, 1994: 213-214). 1989’da maliye bakanı, işadamlarını “evlerine el koymakla” tehdit ediyordu. Siyasetçilerin işadamlarına yönelik benzer tehditleri 1990’lı yıllarda sıradan olacaktı (Buğra, 1994: 217).

Vergi uygulamasında olduğu gibi 1980’li yıllarda ihracata dayalı büyüme

stratejisine uygun olarak uygulanan ihracat destekleri birkaç dönüşüm göstermiştir. 1980-84 döneminde ihracat teşviklerinin temel aracı olan vergi iadesi, 1985 ve 1986'da önemli ölçüde azaltıldı. Bu azaltmanın arkasında yatan sebepler, hayali ihracat ve ihracat teşviklerinin üretimle ilişkili olarak daha ileri bir aşamaya götürülmek istenmesiydi. Vergi iadesi gibi doğrudan ihracat teşviki, üretimi değil ihracatçıyı destekliyordu. 1986 yılında ihracat artışının eksi olması üzerine 1987 yılında geri getirilen vergi iadesi, tedrici olarak 1989 yılında kaldırıldı. Bu yıldan itibaren sübvansiyonlu kredi ve indirimli enerji fiyatları gibi yeni teşvikler uygulanmaya başlandı (Buğra, 1994: 215-216).

İhracat destekleriyle ilgili olarak söylenmesi gereken bir başka nokta, bu teşviklerin, ithal ikameci dönemden gelen bir alışkanlık olarak rant arama faaliyetine dönüşmesidir. Son derece karmaşık olan ve çok sık değiştirilen ihracat teşviki mevzuatı, devlet eliyle zenginlik yaratmanın mükemmel bir aracı olmuştur (Buğra, 1994: 218). Genellikle siyasetçilere yakın olan işadamlarına verilen bu teşvikler, rekabeti artırmak yerine rant arama faaliyetlerinin devam etmesine yol açmıştır (Buğra, 1994: 207). İşadamları uluslararası alanda rekabet gücünü artıracak yollar aramak yerine, siyasilere yakın durarak daha kolay yollardan para kazanmayı tercih etmiştir.

Bu dönemin bir başka özelliği, neoliberal iktisat politikalarında öngörülenin aksine, kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azalmak yerine artmasıdır. Waterbury'nin de belirttiği gibi (1992: 128), Özal bir taraftan özel sektörü teşvik ederken diğer taraftan devleti güçlendirmiştir. Hatta Sönmez'e göre (2009: 31), 1980-1987 dönemindeki iktisadi büyümenin nedeni, kamu yatırımlarının büyümeyi uyarmasıdır.

1980 yılında %40 olan kamu kesiminin toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı; 1981'de %45,5, 1982'de %42,7, 1983'de %43,3, 1984'de %41,5, 1985'te %45,5, 1986 yılında %44,7 olduktan sonra 1987 yılında %40,5'e gerilemiştir. Bu yıldan itibaren de azalmaya devam etmiştir.⁴⁴

---

⁴⁴ Rakamlar için: DPT. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

Ekonomide kamunun ağırlığını ve etkinliğini azaltmada önemli bir araç olan özelleştirme güdük kalmıştır. Özelleştirme 1980’li yılların başından itibaren gündemde olmasına rağmen 1989 yılına kadar sadece 4 özelleştirme “girişimi” olmuştur (Waterbury, 1992: 136). Anayasa Mahkemesi özelleştirme girişimlerini aldığı kararlarla engellemiştir. Mahkeme, 47. Maddenin ışığında özelleştirmeyi devletleştirmenin tersi olarak düşündüğünden, kanunla yapılmasını şart koşmuştur ve 8 Haziran 1984 tarih ve 233 sayılı “Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”yi iptal etmiştir (Savaş, 1998: 80). Anayasaya özelleştirmeyle ilgili kısım ancak 1999 yılında eklenmiştir. Anayasa mahkemesi, özelleştirme aleyhine takındığı tavrı günümüze kadar sürdürmeye devam edecektir.

Bazı çalışmalarda neoliberal dönem, makro iktisadi göstergeler bakımından tamamen başarısız bir dönem olarak görülse de (Boratav, 2003; Oyan, 1998; Arın, 2007; Yeldan, 2006) 1980-1987 dönemi, enflasyonun önceki yıllara göre gerilediği, ihracat artışıyla beraber cari açığın sürdürülebilir bir yapıya kavuştuğu, iktisadi büyümenin arttığı, bütçe açığının azaldığı bir dönem sayılabilir (Sönmez, 2009: 31; Odekon, 2005: 40; Shaker, 1995: 48; ayrıca bakınız tablo 12); ancak bu iyileşmeler bir önceki dönem olan 1970’li yıllara “göre” bir iyileşmedir. Adı geçen makro iktisadi sorunlar, ülke gündemini meşgul etmeye devam etmiştir.

1988 yılında TL’nin aşırı değerlenmesi, kapasite kullanım oranında sınıra ulaşılmış olması ve görece demokratikleşme sonucunda ücretlerin yükselmesi nedenleriyle Türkiye ekonomisinde sorunlar meydana gelmiştir (Sönmez, 2009: 32). Bu iktisadi sorunları aşma çabası, finansal serbestleştirmenin bir nedenidir. Böylece, ekonomik büyümenin hızlanması, istihdamın artması ve enflasyonun düşmesi beklenmiştir.

Finansal serbestleştirmenin bir diğer nedeni, 1988 yılından itibaren vergi gelirlerinin azalması; ancak kamu harcamalarının azaltılamaması nedeniyle iç borçlanmada bir artış meydana gelmesidir. Hem neoliberal iktisat politikaları doğrultusunda (ekonomideki gerekli yatırımı destekleyecek tasarruf eksikliğini gidermek ve ekonomiye yeni bir ivme kazandırmak amacıyla) hem de kamu kesiminin

bütçe açığının kolay finansmanı noktasında 11.08.1989 tarihli Resmi Gazete'deki 32 sayılı karar ile tüm döviz ve sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Döviz ve sermaye hareketlerinin serbest bırakılması “erken” bir karar olarak değerlendirilebilir (Öniş, 2004: 123; Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000). Maliye disiplini sağlanmadan, KİT açıklarına bir çare bulunmadan ve iç finansal piyasalarda derinleşme olmadan yapılan bu serbestleştirme, finansal piyasalardan büyük ölçüde özel sektörün değil de kamu kesiminin yararlanması sonucunu doğurmuştur.

Dış alemle finansal işlemlerin serbestleştirilmesi ve döviz krizi arasındaki ilişki hep dillendirilen bir konu olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde finansal serbestlik açısından üçlü bir tespit yapılabilir: 1) Bu ülkelerde tasarruf oranı düşük olduğundan, iktisadi büyüme için yabancı kaynağa ihtiyaç vardır. 2) Fakat uygun makro iktisadi politikalar izlenmez, gerekli ortam hazırlanmaz ve düzenlemeler yapılmazsa yabancı sermaye riskli olabilir (Rodrik, 2009: 12). Ani sermaye giriş-çıkışları, büyümeye değil de ağır döviz krizlerine neden olabilmektedir. 3) Sonuç olarak gelişmekte olan ülkeler, finans piyasalarını dışarıya açarken dikkatli olmalıdır (Rodrik, 2009: 13). Ancak şu konu da belirtilmelidir ki Rodrik'in de (2009) belirttiği gibi nasıl sermaye kıtlığı tek başına az gelişmişliği açıklamaya yetmiyorsa, Türkiye'de yaşanan finansal krizleri de tamamen finansal serbestliğe bağlamamak gerekir. Ekonomiye yeni bir ivme kazandırması ve sermaye kıtlığına çare bulması için yapılan döviz ve sermaye hareketlerinin tam serbestliği, aksi doğrultuda 1990'lı yıllarda koalisyon hükümetlerinin suistimaliyle birleşince, sürdürülemez borçlar ve sıcak para hareketleri olarak krizlerin nedeni olmuştur.

5.1.2 Kriz dönemi: 1989-2002

Neoliberal politikalarla çoğu zaman ilişkilendirilen bir isim olan Özal, 1989 yılında icra yetkileri daha az olarak kabul edilen cumhurbaşkanlığına geçmiş ve 1993 yılında vefat etmiştir. Ekim 1991 seçimleriyle beraber 2002 yılına kadar sürecek olan koalisyon hükümetleri dönemi başlamıştır. Koalisyon hükümetleri dönemi, hem neoliberal iktisat politikalarında bir duraksama hem de iktisadi ve siyasi krizlerin yaşandığı bir dönem olduğundan kriz dönemi olarak ifade edilmiştir.

Genel olarak söylemek gerekirse, bu döneme popülist iktidarlar damga vurmuştur. KKBG'nin GSYİH'ya oranı, dönem boyunca yüksek oranlarda seyretmiştir: 1990 yılında %5,5, 1991 yılında %7,6, 1992 yılında %7,9, 1993 yılında %7,7, 1994 yılında %4,6, 1995 yılında %3,7, 1996 yılında %6,5, 1997 yılında %5,8, 1998 yılında %7,1, 1999 yılında %11,7, 2000'de %8,9 ve 2001'de %12,1 olarak gerçekleşmiştir (Bakınız Tablo: 11).

1994 krizi, döviz ve sermaye hareketlerinin bir sonucudur (Sönmez, 2009: 46); ancak hükümetlerin de bu krizde büyük payı vardır (Sönmez, 2009: 50); çünkü 1992 ve 1993 yıllarında da artarak devam eden kamu açıkları, kısa vadeli borçlarla çevrilmeye çalışılmıştır. Kamu harcamalarının artırdığı iç talep, dış ticaret açığının da artmasına yol açmış (Doğan, 2007: 170) ve enflasyonu yükseltmiştir.

1993 yılında ekonomi, 1990 ve 1992 yıllarında olduğu gibi yüksek bir büyüme oranını yakalamıştır; ancak yüksek enflasyon, yüksek dış ticaret açığı ve cari açık, hızlı ve kısa vadeli borçlanma, hızlı iç borçlanma, geniş bütçe ve kamu açığı ve artan borç servisi sorunları (Sönmez, 2009: 48-49) Türkiye ekonomisindeki bu büyüme hızının sürdürülemez bir yapıda olduğunu göstermiştir.

Ülke içindeki tasarruf açığını gidererek, büyümeyi hızlandırması beklenen yabancı sermaye, krizlerin nedeni olmuştur. Kamu açıkları, finansal kesimden özel kesimi dışladığından, yabancı sermaye de kamu açıklarının finansmanında kullanılmıştır.

Kamu kesiminin artan finansman ihtiyacına bağlı olarak faizlerin yükselmesi ve iç talebin artmasına bağlı olarak ortaya çıkan sorunlara, hükümet yapısal önlemler yerine yapay önlemlerle yaklaşmıştır. 1993 yılının ikinci yarısında hükümet, faiz oranlarını indirmek için kamu menkul kıymet ihalelerini iptal etmiş ve finansman ihtiyacını Merkez Bankası kaynaklarından karşılamıştır (Doğan, 2007: 170). Böylece hem piyasada TL bollaşması hem de bankaların açık pozisyonlarını kapatmak istemeleri sonucu dövizde olan iç talep artmıştır. TL değer yitirmiş ve hükümetin hem döviz kurunu hem de faizi eşanlı olarak kontrol altına alma girişimi, her ikisinin de kontrolden

çıkması sonucunu doğurmuştur (Sönmez, 2009: 49).

Makro iktisadi göstergelerin olumsuz seyretmesi sonucu hükümet 27 Ocak 1994 tarihinde bazı önlemler almıştır. TL, dolar karşısında %13,6 devalüe edilmiş; munzam karşılıkların sıfırlanması, kamu bankalarında mevduat faizinin artırılması ve hazine bonusu ve repoda %5'lik stopajın kaldırılması gibi kamu kesiminin borçlanmasını kolaylaştırıcı tedbirlere başvurulmuştur. Ancak, bu önlemlere rağmen istikrar sağlanamayınca daha uzun vadeli yapısal reformları içeren 5 Nisan tedbirleri uygulamaya konmuştur (Doğan, 2007: 171).

5 Nisan tedbirleri kısa vadede kamu açıklarını kontrol altına alacak önlemlere başvurmuştur. Bu amaçla KİT ürünlerinin fiyatları artırılmış, kamu gelirlerini artırmak için vergi düzenlemeleri yapılmış ve kamu harcamalarını azaltıcı politika kararları alınmıştır (DPT, 1994: 7-16). Daha uzun vadeli yapısal düzenlemeler çerçevesinde, yeni vergiler, özelleştirme, sosyal güvenlik kuruluşları reformu, tarımsal desteklerin azaltılmasına yönelik tedbirler alınmıştır (Doğan, 2007: 173). 1994 yılında Türkiye ekonomisi %6,1 daralmıştır.⁴⁵

1995, 1996 ve 1997, iktisadi büyümenin yüksek olduğu yıllardır; ancak 1998 yılında bir durgunluk söz konusudur. 1997 yılında Asya Krizi'nin patlak vermesi ve 1998 yılındaki Rusya Krizi bu durgunluğun sebeplerindedir. Bu durgunluk, 1999 yılında döviz krizine dönüşmüştür.

Asya Krizi'nin etkisini artırdığı 1998 yılında, hükümet IMF gözetimi altında on yıllık "Ekonomik Politikalar Bildirgesi" hazırlayarak "yeni" bir yapısal uyum sürecine girmiştir. Bu yapısal uyum sürecinde temel amaç, enflasyonla mücadele olmuştur (Sönmez, 2009: 55). 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren hükümetlerin faiz dışı fazla vermesine karşın, borçların azaltılmamasının en önemli nedeni, yüksek enflasyonun bir sonucu olarak yüksek reel faiz görüldüğünden dikkatler enflasyon üzerine yönelmiştir. Bununla beraber, bu program, tipik neoliberal özellikler barındırmaktadır ve aslında 1980'den beri uygulanmaya çalışılan politikaların tekrar

---

⁴⁵ DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

açıklanmasından ibarettir. Enflasyonun temel nedeni olarak neoliberal iktisat politikalarının uygulanmaması görülmektedir. Bu yönüyle daha sonraki 17. 18. ve 19. Stand-by düzenlemelerinin ve 2001 krizinden sonra uygulanmaya konan Güçlü Ekonomi'ye Geçiş Programı'nın (GEGP) da temelini oluşturması normaldir; çünkü üçlü koalisyon hükümetiyle bu politikaların uygulanmasında çok mesafe kat edilemeyecektir.

[E]nflasyonla mücadele sürecinde konsolide bütçede faiz dışı fazlanın artırılarak sürdürülmesi, kamu ücretleri ve tarımsal destekleme fiyatları gibi bazı temel göstergelerin belirlenmesinde geçmiş enflasyon yerine hedeflenen enflasyonun esas alınması, para politikasının enflasyondaki düşüşü destekleyici bir biçimde ve sıkı koordinasyon içinde uygulanması, kamu finansmanın daha da güçlendirecek yapısal reformların gerçekleştirilmesi, iç borçlanma ihtiyacını azaltmak ve ekonomideki etkinliği artırmak için özelleştirmelerin hızlandırılması [bu programda] temel amaçlar olarak belirtilmiştir (Sönmez, 2009: 56).

Aralık-1999'da 17. Niyet Mektubu da daraltıcı maliye politikası ve sabit döviz kuruna uygun para politikası gibi unsurlarla kronik enflasyon sorunun üstesinden gelmeyi ummuştur. Ayrıca oldukça geniş bir yelpazede özelleştirme programı takvime bağlanmıştır (Sönmez, 2009: 57).

Kasım-2000'de bankaların likitide darlığından kaynaklanan bir kriz olmuştur. Ancak likitide darlığını bankaların hastalıklı yapısıyla beraber değerlendirmek gerekir: Bankaların "DİBS ticaretine odaklanmaları, yetersiz sermaye tabanına sahip olmaları, kredi riskini ölçme ve değerlendirmede gerçekçi davranmamaları, ortaklarına bağlı şirketlere aşırı kredi kullandırmaları (hortumculuk), aşırı derecede vade uyumsuzluğunun ve kısa vadeli dış kredi kullanımının yol açtığı aşırı (net) açık döviz pozisyonuna sahip olmaları nedeniyle kırılğan bir yapıya sahip olmaları" krizi tetiklemiştir (Sönmez, 2009: 58).

Aralık-2000'den Cumhuriyet tarihinin en ağır krizinin yaşandığı Şubat-2001

tarihine kadar 17. Niyet mektubundaki uygulamalara devam edilmiştir. Oysa Kasım Krizi'nden sonra döviz kuru çıpası gibi bazı unsurların gözden geçirilmesi gerekirdi. Bunun yerine hükümet IMF ve Dünya Bankası'ndan alacağı finansal desteğe bağlı bir iktisat politikası izlemiştir (Sönmez, 2009: 59).

1989 yılındaki 32 sayılı kararla önemli mesafe kat edilen finansal serbestleştirme, daha sonra yapılan ek düzenlemelerle 1991 yılında tamamlanmıştır. 1996 yılında da Gümrük Birliğine girilerek ticari ve mali serbestleştirmede önemli bir mesafe kat edilmiştir. Öte yandan deregülasyon ve özelleştirme alanlarında ise 1990'lı yılların sonunda varılan yer, 1980 yılındaki yerden çok "ileri" değildir.

1980 yılında Türkiye ekonomisinin sorunlarını, düşük milli gelir seviyesi ve büyüme hızı ödemeler dengesi, enflasyon ve kamu açıkları olarak belirtmiştik. Tıpkı 1980 yılında olduğu gibi 2001 yılında da ülke ağır bir döviz krizi yaşamıştır. Bu durum da makro iktisadi sorunların tamamının devam ettiği anlamına gelir. Yapısal sorunlarda çok az yol alındığı gibi, bir de finansal serbestlik spekülasyon sermaye akımlarına neden olarak krizlerin derecesini ve sıklığını artırmıştır. Ülkede sürekli olarak döviz krizi yaşanır hale gelmiştir. 1990-1998 dönemindeki büyüme oranları, savaş dönemi (1939-1946) ve kriz dönemi (1978-1980) hariç, Cumhuriyet tarihinin en düşük büyüme oranlarıdır (Ay, 2007: 24).

1990'lı yıllar boyunca KİT'ler özelleştirilemediği gibi, aşırı istihdam, düşük verimlilik, kamu bütçesine yük oluşturma sorunları da devam etmiştir. Özelleştirme konusunda özellikle 1990'lı yıllarda girişimler olmasına rağmen yargı kesimi devlet sahipliğini pekiştirici yönde kararlar almıştır (Cooper, 2002: 123). Ayrıca siyasiler "oy fabrikalarını" kaybetmek istememişlerdir (Öniş, 1999). 1991'de başbakan olan Demirel, "Kar eden KİT'ler özelleşecek; ancak özelleştirme konusunda çok dikkatli davranacağız ve kamu çıkarlarını koruyacağız" diyerek özelleştirmeye olan soğuk bakışını dile getirmiştir (Shaker, 1995: 59).

Bu dönemde devletin belirleyiciliği de devam etmiştir. Serbest piyasanın güçlenmesi için gerçekleştirilen ithalat serbestisi, ihracatın teşviki, menkul kıymetler

borsası kurulması ve dışa açık bir piyasa ekonomisi oluşturulmasına yönelik adımların çoğu, serbest piyasanın gelişmesine değil de rant arama faaliyetinin devam etmesiyle sonuçlanmıştır. İlave olarak, başbakanlığın yetkilerinin artırılarak iktisadi kararların alınmasının merkezileştirilmesi iş ortamındaki tikelci eğilimleri güçlendirmiştir (Buğra, 1994: 217-218). Buğra'nın 1990'lı yılların başında gerçekleştirdiği bu analiz, 2000'li yıllara kadar devam etmiştir.

Neoliberal politikaların 10 yıldır uygulanmasına rağmen özelleştirmede göze görünür bir gelişme olmaması üzerine, Dünya Bankası 1991 yılında bir rapor yayınlamıştır. Bu raporda Türkiye'de özelleştirmenin önündeki engeller şöyle sıralanmaktadır (World Bank, 1991: 68):

1. Açık olmayan ve çatışan amaçlar: Bir taraftan etkinliği artırmaya çalışırken bir taraftan mülkiyeti tabana yaymanın amaç edinilmesi.
2. Özelleştirilecek şirketlerin neye göre seçileceğine dair belirsizlik.
3. Özelleştirmeyi yapacak kurumların yetersizliği.
4. KİT'leri kötü durumda olması nedeniyle satışlarda yaşanan zorluklar.
5. Sermaye piyasasının zayıflığı.
6. Stratejik şirketlerin yabancılara satılmak istenmemesi, bu doğrultuda başta anayasa mahkemesi olmak üzere menfi mahkeme kararları.
7. KİT'lerin zararlarının bir türlü sonlandırılmaması.

1990'lı yıllarda özelleştirme aleyhine alınan çok sayıda mahkeme kararı vardır. Anayasa mahkemesi, 1980'li yıllarda özelleştirmeleri hukuki alt yapısı olmadığı gerekçesiyle iptal ederken 1990'lı yıllarda hukuki alt yapıları iptal etmeye başlamıştır. 1985-1990 döneminde 546 milyon dolarlık özelleştirme yapılmışken 1991-2002 döneminde, 2,7 milyar doları 2000 yılında olmak üzere toplam 7,35 milyar dolardır.⁴⁶

2000 yılına gelindiğinde bir başka sorun finansal kesimin durumuyla ilgiliydi: Finansal piyasalardaki düzensizlik, finansal kesimin daha çok kamu kesimine borç vermesi ve 1994 krizi sonrası getirilen mevduat güvencesiyle bankaların bağlı oldukları holdingin diğer şirketlerine usulsüz kaynak aktarması. Cizre ve Yelda'nın

⁴⁶ www.oib.gov.tr'den aktaran: Atiayas ve Oder, (...): 2.

ifadesiyle (2005: 395) 1990'lı yıllarda bütçe, finansal sektöre reel kaynak aktaran bir araca dönüşmüştür. Yeterince derin olmayan finansal kesimden kamunun yüksek oranda borçlanması hem reel faizleri artırmış hem de özel kesimi bu sektörden dışlamıştır.⁴⁷ Özel kesimde faaliyet gösteren bankalar kadar kamuya ait bankalarda da kötü yönetim ve suistimaller söz konusuydu.⁴⁸

1990-2000 döneminde, finans kesiminin ekonominin reel cephesinden çok daha hızlı büyümesine rağmen (Cizre ve Yeldan, 2005: 391), finans kesimi, reel kesime destek işlevinden çok kamu kesimine borç vermiştir. Bu şekilde kolay para kazanma faaliyeti, reel sektöre de bulaşmıştır. Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşunun tahvil, bono, repo, döviz gibi asli faaliyet dışı elde ettikleri gelirin vergi öncesi net bilançoya oranı, 1982 yılında %15,2 iken 1998'de %87'ye, 1999'da %219'a ulaşmıştır (Sönmez, 2009: 53-54). Bu firmalar yatırım yapmak yerine kamuya borç vermeye yönelenerek yüksek faizli iktisadi duruma uyum sağlamışlardır.

Finansal kesimdeki sorunlar ve kamu harcamalarının azaltılamayıp etkin bir vergi reformu ile desteklenememesi sonucu, 2000 yılında Türkiye sürdürülemez bir borç yapısı içine girmiştir. 1990 yılında, her 100 liralık verginin 32 lirası faiz ödemesinde kullanılırken 1999 yılında, 72 lirası faiz ödemelerinde kullanılmaya başlanmıştır. Böylece bütçe; eğitim, sağlık, adalet gibi "asli" fonksiyonlarını yerine getiremez olmuştur.⁴⁹

2000 yılına gelindiğinde, enflasyon, bütçe disiplinin sağlanamaması, özelleştirmelerin gerçekleşmemesi gibi sorunların devam etmesi üzerine 2000 yılının başında enflasyonu düşürmek, ekonomide sürdürülebilir büyümeyi sağlamak amacıyla IMF gözetiminde kapsamlı bir ekonomik program yürürlüğe konmuştur. Sıkı para ve maliye politikasının uygulanması, neoliberal iktisat politikaları doğrultusunda yapısal reformların gerçekleştirilmesi bu programda temel amaçlardır.⁵⁰

⁴⁷ 1994 yılında %80'e kadar çıkan reel faiz, 1990'lı yıllar boyunca %20-30 aralığında seyretmiştir (GEGP, www.tbmm.gov.tr, s.3).

⁴⁸ GEGP, www.tbmm.gov.tr, s.6.

⁴⁹ GEGP, www.tbmm.gov.tr, s.3.

⁵⁰ GEGP, www.tbmm.gov.tr, s. 9.

Ancak, enflasyonun beklenen hızda düşmemesi sonucu TL'nin beklenenden fazla reel değer kazanması, iç talepte görülen hızlı canlanma ve 2000 yılında cari işlemler açığının beklenenin üzerinde gerçekleşmesi, mevcut kur sisteminin güvenilirliği ve cari açığın sürdürülebilirliği konusundaki endişeleri artırmıştır.⁵¹

Kasım-2000'de likitide sıkışıklığından kaynaklanan kriz, IMF'nin 7,5 milyar dolarlık Ek Rezerv Kolaylığı ve yapısal reformları hızlandırarak aşılmaya çalışılsa da⁵² dört ay sonra 2001 yılında Cumhuriyet tarihinin en ağır krizlerinden bir tanesine dönüşmüştür.

Hem 1994 krizinin hem de bu krizden çok daha büyük olan 2001 krizinin, finansal piyasalardan doğduğu düşünülmektedir (Örneğin, Cizre ve Yeldan, 2005: 389). Oysa finansal piyasalardaki aktörler kadar, bu durumu görmezden gelen ve kamu açıklarının kolay finansmanı noktasında suistimal eden hükümetler de suçludur. Üstelik IMF ve Dünya Bankası, finansal piyasalar için deregülasyon değil, regülasyon talep etmiştir. Oluşumunda finansal serbestinin ve koalisyon hükümetlerinin önemli rol oynadığı bu krizlerin benzerleri, finansal serbestiden önce, 1958 ve 1978/1979 yıllarında da gerçekleşmiştir (Öniş ve Güven, 2010: 14).

Bu krizden çıkış reçetesi, Dünya Bankası'ndaki görevinden bu iş için ayrılan Kemal Derviş tarafından hazırlanmıştır: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP). Bu program aslında 1980 yılından beri gündemde olan tipik neoliberal iktisat politikalarından farklı değildir.

Yeni programın temel amacı [...] *bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Eski düzene dönmek artık gerçekten mümkün değildir. Bu doğrultuda; (i) Programımız öngörülen hedeflere ulaşılması ve ekonominin yeniden yapılandırılması konusunda kesin bir siyasi taahhüdü ve desteği içermektedir. (ii) Kamuda kaynak tahsisi sürecinde*

⁵¹ GEGP, www.tbmm.gov.tr. s. 9.

⁵² GEGP, www.tbmm.gov.tr. s. 10.

şeffaflık ve hesap verilebilirliğin sağlanması, *rasyonel olmayan müdahalelerin bir daha geri dönüş olmayacak şekilde önlenmesi*, iyi yönetişimin ve yolsuzlukla mücadelenin güçlendirilmesi hedeflenmektedir. (iii) Bütün bunlarla, katlanılan fedakarlıkların boşa gitmesinin önlenmesi ve piyasalarda güven ortamının yeniden sağlanması amaçlanmaktadır (Vurgular eklendi).⁵³

GEGP'nin daha önceki programlardan farkı yasal düzenlemeye ağırlık vermesidir. Bu amaçla; finansal kesimin yeniden yapılandırılması (kamu ve özel bankaların yeniden yapılandırılması), kamu sektöründe şeffaflığın artırılması ve kamu finansmanının güçlendirilmesi (borçlanma, kamulaştırma ve kamu ihale yasaları ve bütçe dışı fonların kapatılması), ekonomide rekabetin ve etkinliğin artırılması (tekellerin kaldırılması ve özelleştirme) ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi (reel ekonomiye yönelik tedbirler) için bir yasal düzenleme takvimi oluşturulmuştur.⁵⁴

5.1.3 AK Parti dönemi: 2003 ve sonrası

1990'lı yıllar, zayıf koalisyon hükümetleri yönetiminde, popülist politikalarla, mali açıklarla ve yüksek enflasyonla geçmiştir. Sonuç olarak 2001 kriziyle, 1979 yılındakine benzer bir "tıkanma" yaşanmıştır. GEGP, bu krizlerin nedeni olarak gördüğü, Türkiye'de kapitalizmin zayıf kurumlarını inşa etmeyi ve geliştirmeyi hedeflemiştir (Öniş ve Güven, 2010: 7).

2002 yılında, 1980 yılındaki iktisadi sorunlar (bütçe açığı, enflasyon, cari açık, kişi başına gelirin düşük olması) hala gündemi işgal etmekteydi. Tek parti iktidarının sağladığı siyasi istikrarın da katkısıyla, 2003 yılından sonra bu yapı değişmeye başlamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen olumlu gelişmelere rağmen şu nokta belirtilmelidir ki AK Parti iktidarının uyguladığı iktisat politikasının temelinde Derviş'in GEGP vardır; yani bu politikalar tamamen neoliberal iktisat politikalarından oluşmaktadır. AK Parti bir müddet IMF kontrolünde, 2008-Mayıs'tan sonra da kendi

⁵³ GEGP, www.tbmm.gov.tr. s. 12.

⁵⁴ GEGP, www.tbmm.gov.tr, s. 14-21.

inisiyatifinde bu politikaları uygulamaya devam etmiştir.

2002 yılından sonra 2001 krizinde ağır yara alan finansal kesim yeniden inşa edilmiş, merkez bankası bağımsız hale getirilmiş, borç yönetimi sorun olmaktan çıkmış, mali disiplin sağlanmış, bu sayede daha önce faiz ödemelerine giden miktar, tarımsal desteklere ve sosyal güvenlik sistemine aktarılmaya başlanmıştır (Öniş ve Güven, 2010: 7). 2002 yılında %14,8'e kadar yükselen faiz ödemelerinin GSYİH'ya oranı, 2008 yılında %4,5'a kadar gerilemiştir; ancak 2009 yılında tekrar artarak %6,2'ye yükselmiştir. Aynı şekilde 2002 yılında %3,2 ve %7,3 olan sosyal güvenlik ve cari transfer harcamalarının GSYİH'ya oranı, 2009 yılında sırasıyla %5,9 ve %10,5'a yükselmiştir (Uygun, 2010: 47).

Her ne kadar küresel dünya böyle bir gelişime müsait olsa da bu dönemde hükümet politikaları, iktisadi başarıya önemli bir katkı yapmıştır (Öniş ve Güven, 2010: 7). 2001 krizi Türkiye'nin sadece iktisadi alışkanlıklarını değil, siyasi alışkanlıklarını da değiştirmiştir (Bakir ve Öniş, 2010: 80). Popülist politikaların değil de iktisadi başarının oy getirdiğini gören AK Parti hükümeti, koalisyon hükümetlerinin yaptığı hataları yapmamış, bu sayede, kişi başına gelir, bütçe açığı, enflasyon, doğrudan yabancı sermaye yatırımları gibi makro iktisadi göstergelerde önemli iyileşmeler yaşanmıştır.

İlgili hiçbir politikası olmamasına rağmen 2002 yılından sonra yoksulluk ve açlık oranlarında gözle görünür bir düzelme yaşanmıştır ve "sancılı bir çeyrek yüzyıldan sonra, görünen o ki Türkiye en sonunda yüksek kaliteli büyüme patikasında kritik eşiği geçmiştir" (Öniş ve Güven, 2010: 7-8). 2002 yılında %27 olan yoksulluk sınırının altında yaşayanlar, 2009 yılında %18'e gerilemiştir (bakınız tablo 11).

Tablo 11: Fertlerin yoksulluk oranları (Nüfus içindeki oran).

	Fert yoksulluk oranı (%)							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Açlık sınırının altında yaşayanlar	1,35	1,29	1,29	0,87	0,74	0,48	0,54	0,48
Yoksulluk sınırının altında yaşayanlar	26,96	28,12	25,60	20,50	17,81	17,79	17,11	18,08
Günlük 2.15\$'in altında yaşayanlar	3,04	2,39	2,49	1,55	1,41	0,52	0,47	0,22
Günlük 4,3\$'in altında yaşayanlar	30,30	23,75	20,89	16,36	13,33	8,41	6,83	4,35

Kaynak: TÜİK. Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre fertlerin yoksulluk oranları. 05.09.2011 tarihinde erişildi.

Bu dönemdeki bir başka “ilerleme”, 2002 yılından sonra özelleştirmenin hızlanmasıdır (Odekon, 2005: 39). 2003’de 187 milyon dolar, 2004’de 1,3, 2005’te 8,2, 2006’da 8,1, 2007’de 4,3, 2008’de 6,3, 2009’da 2,3, 2010’da 3,1 olmak üzere bu dönemde toplam 34 milyar dolara yakın özelleştirme gerçekleşmiştir.⁵⁵ 1991-2002 toplam 7,35 milyar dolarlı özelleştirme gerçekleştiği hatırlanırsa bu dönem özelleştirme açısından “başarılı” bir dönemdir. Üstelik 1990’lı yıllar boyunca gerçekleşen özelleştirme “mücadelesi”, özelleştirmeyi zorlaştırmış ve özelleştirilen kurumların değerinin altında satılmasına neden olmuştur.⁵⁶

Bu olumlu gelişmelere rağmen ödemeler dengesi ve işsizlik sorunları, 2002 yılından sonra da devam etmektedir. İhracat artış oranlarının yüksek olmasına rağmen ithalatın daha fazla artması sonucu, dış ticaret açığı sorunu giderilememiştir. Bu açıklar yabancı yatırımlarla kapatılmakta, bu da büyümenin dışa bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır (Öniş ve Güven, 2010: 8-9). Daha önce de belirtildiği gibi, yabancı sermaye kaygan bir zemin üzerinde durmaktadır. 2009 yılında ödemeler dengesinde görece bir düzelme olsa da 2010 yılında dış ticaret açığı/GSYİH oranı %10’a yaklaşmıştır (bakınız tablo 12).

Türkiye ekonomisi, bir başka sorun olarak, “istihdam yaratmayan büyüme” ile karşı karşıyadır. 2002 yılından sonra yaşanan iktisadi büyümeye rağmen, işsizlik oranları hep %10’un üzerinden seyrederek 2009 yılında %14’e kadar yükselmiş ve 2010 yılında %12 dolaylarına gerilemiştir⁵⁷ (Bakınız tablo 12). 2002-2007 döneminde imalat sanayi ortalama %8,9 büyürken istihdam kazancı %1,3 oranında kalmıştır (Yeldan, 2010).

2006’dan itibaren bütçe açığı tekrar artmaya başlamıştır; ancak bu kötüleşme 1990’lı yıllardaki kadar değildir. Transfer harcamaları, tarımsal destek miktarları ve sosyal güvenlik harcamalarındaki artış, bu mali bozulmanın nedenlerindedir (Öniş ve Güven, 2010: 10).

⁵⁵ www.oib.gov.tr.

⁵⁶ Öztürk, İ. (10 Haziran 2011). Türkiye’de Özelleştirme Gerçeği: KİT’lerden Nemalananlar Özelleştirmeye Karşı Çıkıyor. *Zaman Gazetesi*.

⁵⁷ DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

Her ne kadar AK Parti hükümeti popülist davranmaktan kaçınsa da ekonomideki uzun vadeli düzenlemeleri yapmaktan kaçınmış ve dış sermayeye bağlı büyümenin devam etmesini sağlamıştır. Örneğin ekonominin daha verimli ve uzun vadede daha rekabetçi olmasını sağlayacak olan Ticaret Kanunu ve Kurumlar Vergisi düzenlemeleri sürekli ertelenmiştir (Öniş ve Güven, 2010: 10).

2003 yılından itibaren yaşanan olumlu tablo, 2009 kriziyle kesintiye uğramıştır. Tüm dünyayı etkileyen bu kriz, finansal bir krizdir. Bu krizi Türkiye'nin kısa sürede atlattığının nedeni, Öniş ve Güven'in (2010: 16) belirttiği gibi finansal sorunlarla geçen 30 yıldan sonra Türkiye'nin finans piyasalarının kontrolü için BDDK, TCMB ve Hazine gibi düzenleyici ve denetleyici kurumsal yapıyı oluşturması ve finansal piyasaları yönetmeyi öğrenmesidir. Bu nedenle Türkiye'de bankacılık kesimi, 2009 yılındaki finansal krize oldukça iyi bir durumda yakalanmış, Türkiye bu krizi ucuz atlattır (Uygur, 2010: 30). Eğer aynı kriz düzenleme ve denetleme kurumlarından önce olsaydı, Türkiye açısından iktisadi kriz daha uzun sürebilir ve ekonomi daha fazla daralabilirdi.

2009'un ilk çeyreğinde, Türkiye ekonomisi -%14,3 ile son 30 yılın en büyük daralmasını yaşarken aynı dönemde %16,1 ile tarihinin en yüksek işsizlik oranını yaşamıştır (Uygur, 2010: 3).

2009 kriziyle başa çıkabilmek için Mart ayından sonra hükümet, dayanıklı tüketim mallarında ve motorlu araçlarda KDV ve ÖTV'yi azaltmıştır. Ayrıca Merkez Bankası da faizleri indirmiştir. 2010 yılında Türkiye %8,9 ile tekrar yüksek bir büyüme hızına erişmiştir.

5.1.4. Neoliberal dönemin orta sınıf açısından genel değerlendirilmesi

Şimdiye kadar neoliberal iktisat politikalarının Türkiye uygulaması hakkında kronolojik bilgiler vermeye çalıştık. Her ne kadar bazı rakamlarla ekonominin gidişatı hakkında bilgi versek de genel makro iktisadi analizi orta sınıf açısından değerlendirmeyi bu bölüme bıraktık. Bu amaçla ilk olarak 1980 yılında ortaya konan

kişi başına düşen gelirin düşüklüğü, cari açık, enflasyon ve kamu maliyesi disiplini sorunlarının 2010 yılında ne kadar çözüldüğünü, daha sonra makro iktisadi göstergelerdeki değişmelerin güçlü ve geniş bir orta sınıfın oluşumu için yetip yetmeyeceğini inceleyeceğiz. Bu amaç doğrultusunda tablo 12'yi oluşturduk.

1980 sonrası dönemi, üretim faktörleri bakımından gelir dağılımının bozulması, dış ticaret açığının artması, iktisadi krizlerin yaşanması, işsizliğin artması açılarından eleştiren azımsanmayacak sayıda çalışma vardır (Örneğin: Boratav, 2003; Oyan, 1998; Arın, 2007; Yeldan, 2006). Bu çalışmalara göre makro iktisadi göstergelerdeki bozulmanın nedeni olarak başta IMF olmak üzere dış kurumsal güçler tarafından uygulatılan neoliberal iktisat politikaları gösterilmektedir. Bakır ve Öniş'in de belirttiği gibi (2010: 80) bu tip çalışmalar, politik istikrarsızlığı ve iktisadi kurumların zayıflığını analizlerine katmamaktadır. Neoliberal politikaların teorik yapısının eleştirilmesi gereken yanları olduğu gibi, bu politikaların Türkiye'ye uygulamasında da eleştirilebilecek yanlar bulunmaktadır. Finansal deregülasyon bu uygulama sorunlarının tipik bir örneğidir.

1980 yılında 1.560\$ olan kişi başına gelir, oldukça dalgalı bir seyir izledikten sonra 2010 yılında 10.000\$'ın üzerine çıkmıştır; ancak esas yükselme 1990'lı yıllardaki duraksamadan sonra 2002 yılından itibaren gerçekleşmiştir. 1990 yılında 2.784\$ olan kişi başına gelir, 2001 yılında ancak 3.000\$'ın hemen üzerinde olabilmiştir. 2009 krizindeki gerileme, 2010 yılındaki büyümeyle telafi edilebilmiştir (bakınız tablo 12). 2010 yılında Türkiye, üst orta gelirli ülkeler⁵⁸ ligine yükselmiştir. Güçlü orta sınıfın gelişimi açısından iktisadi büyümenin bir ön şart olduğunu üçüncü kısımda kuramsal olarak belirtmiştik. Bir ülkede kişi başına gelir, belirli bir seviyenin üzerine çıkmazsa kişi başına gelir ne kadar eşit dağılırsa dağılsın o ülkede güçlü bir orta sınıftan bahsedilemez. Türkiye, neoliberal dönemde üst-orta gelirli ülkeler ligine yükselerek bu eşiği aşmış görünmektedir. Özellikle 2002 yılından sonra gerçekleşen iktisadi büyüme, orta sınıfın gelişimi açısından oldukça önemlidir.

⁵⁸ Dünya Bankası'nın 2010 yılı sınıflandırmasına göre, 1005\$ ve altında kişi başına gelire sahip olanlar düşük gelirli ülkeler; 1006\$-3975\$ arası kişi başına gelire sahip olanlar alt-orta sınıf ülkeler; 3976-12.275\$ arası gelire sahip ülkeler üst-orta sınıf ülkeler ve son olarak 12.126\$ ve daha üst gelire sahip olanlar yüksek gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır (www.data.worldbank.org).

Tablo 12: Neoliberal Döneme Dair Türkiye Ekonomisinde Bazı Göstergeler

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
GSYİH (cari, milyar ABD\$)	68,79	67,23	150,68	169,49	266,57	482,98	730,34	614,55	735,26
Kişi Başına GSYİH (ABD\$)	1.560	1.361	2.784	2.879	4.189	7.088	10.298	8.554	10.106
TÜFE (yıllık, %)	110,2	45,0	60,3	88,1	54,9	10,1	10,4	6,3	8,6
İşsizlik Oranı (%)	8,60	11,20	8,01	7,64	6,49	10,64	10,97	14,03	11,90
Yaşam Beklentisi (yıl)	60,33	61,96	64,60	67,60	69,97	71,39	71,89	72,05	-
HDI Değeri (2)	0,574	0,612	0,644	0,672	0,711	0,736	-	-	0,754
HDI sırası (2)	83	81	74	68	62	61	-	-	62
Okullaşma Oranı, ilköğretim	92,3(1)	99,56	98,85	96,83	97,54	96,49	99,30	-	-
Okullaşma Oranı, orta öğretim	35,4(1)	39,20	46,69	57,24	70,49	79,14	81,96	-	-
Okullaşma Oranı, yüksek öğretim	6,14	8,35	12,00	18,44	23,24	31,50	38,37	-	-
Okuma Yazma Oranı	65,69	75,97	79,23	-	-	88,23	-	90,82	-
SSY'ında Kamunun payı (%) (3)	40	40,5	30,8	17,5	30,1	25,2	-	-	-
Yurt İçi Tasarruf/GSYİH (%) (3)	12,8	20,5	24,7	24,6	18,4	15,9	16,8	13,1	-
SSY/GSYİH (%) (3)	20,3	19,3	21,2	22,8	20,8	21,4	20,2	17,2	-
Toplam Dış Borç/GSMH (%) (3)		37,4	32,2	43,1	44,7	35,3	37,8	43,6	39,5
DYSY, net (Milyar ABD\$)	0,02	0,10	0,70	0,77	0,11	8,97	16,96	6,86	7,82
Tarım Katma Değeri (GSYİH'nın %'si)	26,50	20,26	18,09	16,29	11,31	10,80	8,61	9,34	9,83
Sanayi Katma Değeri (GSYİH'nın %'si)	23,82	27,13	32,16	33,24	31,48	28,51	27,69	25,79	28
Sanayi Katma Değeri (milyar ABD\$)	16,17	17,73	46,80	54,27	74,85	119,33	178,62	140,23	181,58
İmalat Katma Değeri (milyar ABD\$)	11,75	12,27	33,08	38,25	53,51	83,37	118,11	92,72	-
İmalat Katma Değeri (GSYİH'nın %'si)	17,32	18,78	22,73	23,42	22,50	19,93	18,31	17,05	-
Hizmetler Katma D. (GSYİH'nın %'si)	49,68	52,61	49,75	50,47	57,21	60,69	63,71	64,86	62,17
Tarımdaki İstihdam Oranı	53,60	45,00	46,90	43,40	36,00	29,50	26,20	22,90	-
Sanayideki İstihdam Oranı	20,50	20,00	20,70	22,30	24,00	24,80	25,70	25,30	-
Hizmetlerdeki İstihdam Oranı	25,90	35,00	32,40	34,30	40,00	45,80	48,10	51,70	-
KKBG/GSYİH oranı (4)	6,6	2,7	5,5	3,7	8,9	-0,1	1,6	6,4	-
Dış ticaret hacmi, (milyar ABD\$) (5)	10,82	19,30	35,26	57,35	82,28	190,25	333,99	243,07	299,43
İhracat (milyar ABD\$) (5)	2,91	7,96	12,96	21,64	27,77	73,48	132,03	102,14	113,88
Dış Ticaret Dengesi (milyar ABD\$) (5)	-5,00	-3,39	-9,34	-14,07	-26,73	-43,30	-69,94	-38,79	-71,66
İleri tekn. İhracatı (cari, milyon ABD\$)	-	-	105	200	1.084	905	1.806	1.462	-
İhracat Endeksi (2000 = 100)	10,48	28,65	46,66	77,77	100	264,54	475,35	367,70	-

(1) 1981 yılına ait

Kaynak: Aksi belirtilmedikçe World Bank veri tabanı.(2) Human Development Index, <http://hdr.undp.org>,

(3) DPT. Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

(4) Merkez Bankası, elektronik veri dağıtım sistemi.

(5) TÜİK, Dış ticaret verileri.

GSYİH artarken işsizlikte bir o kadar azalma olmamıştır. 1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca %7-8 civarında hareket eden işsizlik, 2002 yılından sonra iktisadi büyümeye rağmen yükselmiştir ve 2009 yılının ilk çeyreğinde %16 ile Cumhuriyet tarihinin rekorunu kırmıştır (bakınız tablo 12). Yüksek oranda işsizlik, orta sınıfın durumu açısından olumsuz bir göstergedir; çünkü işsiz orta sınıf mensupları, hem toplam arz hem de toplam talep açısından etkisiz konumdadırlar.

Oldukça dalgalı bir seyir izleyen bir diğer makro iktisadi gösterge enflasyondur (bakınız tablo 12). 1970’li yılların ikinci yarısından itibaren adeta enflasyonist bir kültür oluşturarak 2000’li yılların ortasına kadar varlığını devam ettirmiştir. 2005 yılından sonra makul sayılabilecek bir seviyeye gerilemiştir. Neoliberal iktisat politikalarına göre enflasyonun düşmesi, gelir dağılımının daha adil olmasına yol açar. Düşük enflasyon, kesinlikle düşük gelirli insanların lehinedir (Dollar ve Kraay, 2001: 32); çünkü enflasyondan olumsuz etkilenen kesim, düşük gelirli kesimdir. 1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca, iktisadi büyüme sorununun enflasyon sorununa öncelendiği, GEGP’nin en önemli amaçlarından bir tanesinin enflasyonu düşürmek olduğu daha önce belirtilmişti. Dolayısıyla 1980’li ve 1990’lı yıllar boyunca yüksek seyreden enflasyonun, 2005’ten sonra gerilemesi orta sınıf açısından önemli bir gelişmedir; çünkü yüksek enflasyon gelir dağılımının bozulmasına yol açar.

1980 yılından sonra temel büyüme stratejisi ihracata dayalıydı. İhracat otuz yıllık dönemde 3 milyar dolardan, 2010 yılında 113,88 milyar dolara yükselmiştir.⁵⁹ Bu dönemde ihracat genel olarak hep artmıştır; ancak ihracattaki bu artışa ithalat artışları da eşlik ettiğinden dış ticaret açığı azalmamıştır. Hatta dış ticaret açığının fazla olması, krizlerin tetikleyicilerinden bir tanesi olmuştur (bakınız tablo 12). İhracatın ithalata bağımlılığı ve halen süregelen bir sorun olan dış ticaret açığı, 2010 yılında GSYİH’nin %10’una yaklaşmıştır. 1990-2009 döneminde önemli artış göstermesine rağmen ileri teknoloji ihracatının ancak 1,5 milyar dolar olması, ihracatın niteliğinin sorgulanmasına neden olmaktadır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde, sürdürülebilir büyüme için ekonomide

⁵⁹ Tez basıma hazırlanırken 2011 ihracatı 134,6 milyar dolar olarak açıklanmıştır.

yapısal değişiklik olması gerekir. Üretim faktörlerinin, özellikle emek faktörünün, daha üretken alanlarda istihdam edilmesi gerekir ki bu da tarımdan sanayi ve hizmetler sektörüne doğru bir geçişi gerekli kılar (Rodrik, 2009: 11). Bu geçiş, orta sınıfın durumu açısından, bu sınıf daha çok sanayi ve hizmetler sektörlerinde oluşabildiğinden, önemli bir veridir. Ayrıca istihdamın sektörel dağılımı, sınıf yapısını anlamakta da oldukça kullanışlıdır (Wright, 1997'den Aktaran: Kaya, 2008: 170). 1980 yılında %26,5 olan tarımın toplam katma değer içindeki payı, istikrarlı bir biçimde azalarak 2010 yılında %10'un altına gerilemiştir. Sanayi sektöründe katma değer oranı, sınırlı bir artış göstermiştir. 1995 yılındaki %33,24'lük zirveden sonra, 2010 yılında %28 olarak gerçekleşmiştir; ancak 1980-2010 döneminde GSYİH'nın 68,79 milyar dolardan 735,26 milyar dolara yükseldiğini düşünürsek (10 kattan fazla artmıştır), sanayi sektörünün üretilen katma değer payının az artması bile başarı olarak değerlendirilebilir. İlave olarak gelişmiş ülkelerin çoğunda, sanayi sektörünün toplam katma değer içindeki payı bu seviyelere yakındır. GSYİH içinde katma değer oranındaki artış, en çok hizmetler sektöründe meydana gelmiştir. Hem sanayi sektöründe hem de onun önemli bir alt bileşeni olan imalat sektöründe üretilen katma değer, istikrarlı olarak artarken hizmetler sektöründe üretilen katma değer toplam katma değer içindeki payı daha fazla artmıştır (bakınız tablo 12).

Sanayi ve hizmetler sektörlerinin istihdam paylarında da bir iyileşme görülmesine rağmen, nüfusun hala %30'u tarımda istihdam edilmektedir. Bu oran gelişmiş ülkelerde %5'in altındadır. Ancak, katma değer oranlarında olduğu gibi tarımdan çıkan işgücü, sanayi sektöründen çok hizmetler sektörüne yönelmiştir. 1980 yılında, %20,5 olan sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı, 2009 yılında %25,3'e çıkarken aynı yıllar itibariyle hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı, %25,9'dan %51,7'ye yükselmiştir (bakınız tablo 12). Tarım sektörüne göre sanayi ve hizmetler sektörlerinin daha çok orta sınıf mensubu barındırma potansiyeli olduğundan, bu yapısal dönüşüm orta sınıfın durumu açısından olumlu bir gelişmedir.

Neoliberal iktisat politikalarına kuramsal olarak yaklaştığımız dördüncü kısımda da belirttiğimiz gibi, neoliberal iktisat politikalarının en önemli savlarından bir tanesi mal ve sermaye akımlarının uluslararası alanda serbestleştirilmesidir. Bu ilke

doğrultusunda, 1980 yılından sonra tüm dünya tek bir üretim sürecine entegre olmaya başlamış; sinai üretim işgücünün daha ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırılmıştır. 1990 yılında %16 olan gelişmekte olan ülkelerin dünya imalat sanayi payı, istikrarlı bir biçimde artarak 2007 yılında %27,3'e yükselmiştir.⁶⁰ Dış ticaret ve katma değer sektörü dağılımı verileri beraber değerlendirildiğinde, gelişmekte olan ülkelerin bir tanesi olan Türkiye'nin küresel üretim sürecine⁶¹ katılmada "başarılı" olduğu söylenebilir; çünkü orta sınıfın oluşabileceği sektörler olan sanayi ve hizmetler sektörlerinin GSYİH içindeki istihdam ve katma değer payı artmıştır.

Türkiye 1970'li yıllarda küresel üretim sürecine ağırlıklı olarak tarım ürünleriyle katılmış ve en çok tarım ürünlerinin ihracatını yapmıştır; ancak 1980'li yıllardan itibaren tekstil ve hazır giyim ürünleri ihracatta önem kazanırken 1990'lı yılların ortalarından itibaren ise orta teknoloji olarak tanımlanabilecek makine ve otomotiv gibi ürünler önem kazanmaya başlamıştır (Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz, 2011: 19).

Neoliberal iktisat politikalarının bir diğer önem verdiği konu, Türkiye gibi sermaye kıtlığı yaşayan ülkeler açısından önem arz eden doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır (DYSY). Türkiye'ye 2005 yılına kadar çok fazla DYSY gelmemiştir; ancak 2005-2010 döneminde toplam 79,81 milyar dolarlık doğrudan yabancı sermaye yatırımı yapılmıştır.

Maliye disiplini de kişi başına gelirdeki artış gibi ancak 2003 yılından sonra iyileşme göstermiştir. Maliye disiplininin sağlanıp sağlanmadığı konusunda önemli bir gösterge olan KKBG'nin GSYİH'ya oranı, 1980'li yıllar boyunca makul seviyelerde (ortalama %3,75) dolaştıktan sonra 1990-2002 döneminde ortalama olarak %7,62'ye yükselmiştir (bakınız tablo 12). 1990'lı yıllar boyunca devam eden kamu açıkları sonucu, borçların sürdürülebilirliği ve miktarı konusunda önemli bir gösterge olan toplam kamu borcunun GSYİH'ya oranı yükselmiştir. 1999 yılında %39,8 olan toplam

⁶⁰ www.unido.org, 01.11.2011 tarihinde erişildi.

⁶¹ Küresel üretim süreci: Bir malın üretim sürecinin dünya ölçeğine yayılması, uluslararası bir nitelik kazanmasıdır (Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz, 2011: 63).

kamu borcunun GSYİH'ya oranı, 2001 yılında zirve noktası olan %77,6'ya fırlamıştır⁶² (Uygur, 2010: 48).

GEGP'nin en önemli amaçlarından bir tanesi de borçların sürdürülebilirliğini sağlamak için faiz dışı fazla verilmesini sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda 2002 yılından sonra KKBG ve toplam borç oranlarında önemli bir gerileme gerçekleşmiştir. 2003-2009 döneminde KKBG ortalama olarak %2,43'e kadar gerilemiştir. KKBG, 2005 ve 2006 yıllarında negatif değer aldıktan sonra 2009 yılında global krizin etkisiyle %6,4'e yükselmiştir. Maliye disiplininin sağlanmasıyla dış borç ve iç borç oranlarında gerileme yaşanmıştır; ancak bu gerileme paydaki azalmadan ziyade paydaki artıştan meydana gelmiştir. Başka bir deyişle toplam kamu borcundaki artış GSYİH artışlarının gerisinde kalmıştır.

Neoliberal iktisat politikalarının çok önem verdiği kamu maliyesi disiplinin sağlanması, gelir dağılımını da etkilemektedir. 1990'lı yıllar boyunca faiz harcamalarına dönük oluşturulan kamu bütçesi, kamunun asli görevlerinden uzaklaşmasına yol açmıştır. 2002 yılında %3,2 ve %7,3 olan sosyal güvenlik ve cari transfer harcamalarının GSYİH'ya oranının, 2009 yılında sırasıyla %5,9 ve %10,5'a yükselmesi (Uygur, 2010: 47), gelir dağılımı ve orta sınıf açısından olumlu bir gelişmedir.

Bu gelişmeler daha sonraki bölümüm konusu olan, Türkiye'nin sınıf yapısını etkiler. İstihdam, katma değer oranları ve kişi başına gelir seviyesi, güçlü bir orta sınıfın oluşmasında mesafe kat edildiğini gösterir. Bu noktada, kişi başına gelir ve meslek dağılımları önemli göstergeler olacaktır.

Orta sınıf açısından bir diğer önemli gösterge okullaşma oranıdır. Bu konuya teorik olarak daha önce değinilmişti. 30 yıllık bu dönemde okullaşma oranlarında⁶³

⁶² GSYİH verileri 2008 yılında yenilenmiştir. Eski seriye göre 2001 yılında toplam kamu borcunun GSYİH'ya oranı %104,4'tü (Uygur, 2010: 44).

⁶³ Dünya Bankası, müzik, sosyal bilimler, doğa bilimleri, coğrafya, tarih gibi bilimleri öğrenmek için okuma-yazma ve temel matematik becerisini kazanmış çocukları yaşına bakmaksızın ilkokulu bitirmiş saymaktadır. Zorunlu eğitimi tamamlamış, ilk derece eğitimi daha karmaşık sorunları çözecek şekilde geliştirmiş ve yaşamı boyunca kendisini fayda sağlayacak şekilde beşeri eğitimi almış kişiler yaşına bakılmaksızın orta öğretimi tamamlamış sayılmaktadır. Spesifik bir araştırma alanında, ileri

önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlkokullaşma oranı neredeyse %100'dür. Orta öğretimde 1981-2008 döneminde okullaşma oranı %35,4'ten %82'ye, aynı yıllar itibariyle yükseköğretimde okullaşma oranı %6,14'ten %38,4'e yükselmiştir (bakınız tablo 12). Nüfus artışı da göz önünde bulundurulursa bu oranlar azımsanmayacak bir gelişmedir. Ancak bu konu tartışılırken eğitimin niceliği kadar niteliği de tartışılmalıdır ki bu ayrı bir çalışmanın konusudur.

Sadece orta sınıfın durumunu değil, katmanlaşmanın tamamının en önemli belirleyicilerden bir tanesi olan eğitimidir, günümüz endüstriyel toplumlarının en önemli belirleyicilerinden olan işbölümünü gerçekleştirerek toplumsal hiyerarşiyi belirler; çünkü eğitim işgücünün niteliğini oluşturmada çok önemli bir değişkendir.

Kişi başına gelir (refah düzeyi göstergesi), okullaşma oranı ve okuma yazma oranı (eğitim göstergeleri) ve yaşam beklentisi (sağlık göstergesi) göstergeleri birleştirilerek elde edilen İnsani Kalkınma Endeksi (Human Development Index-HDI), ülkelerin kalkınmışlık seviyesini belirtmede önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir.⁶⁴ 1980-2010 döneminde Türkiye, HDI değerinde ilerleme göstermesine rağmen, ülkeler sıralamasında, özellikle 2000'li yıllardan sonra, yukarılara yükselememiştir (bakınız tablo 12).

Türkiye neoliberal dönemde yüksek kaliteli büyümeyi (high-quality growth)⁶⁵ yakalayabilmiş midir? Dış ticaret açığı, işsizlik, dış ticaret açıkları gibi sorunlarla beraber bu dönem; kişi başına gelir, ihracat artışı, okullaşma oranı, istihdamın sektörel dağılımı açılarından belli bir kalkınma seviyesinin yakalandığı bir dönem olarak değerlendirilebilir (bakınız tablo 12). Her ne kadar arzu edilen seviyelerin gerisinde

---

veya temek düzeyde eğitim almış kişiler ise yüksek eğitim almış sayılmaktadır (www.worldbank.org, 17.10.2011 tarihinde erişildi). Tam olarak olmamakla birlikte bu eğitim seviyeleri, Türkiye'de ilk eğitim, orta eğitim ve yüksek öğretim seviyelerine denk gelmektedir.

⁶⁴ HDI konusunda daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Aktan, 2002

⁶⁵ IMF'ye göre "yüksek kaliteli büyüme yaşam standartlarını yükselten, işsizliği azaltan, fakirliği azaltan ve sürdürülebilirlik arz eden bir büyümedir. Eşitliği (equity) ve fırsat eşitliğini sağlamalı, insani özgürlüklere saygı duymalı ve çevreyi korumalıdır. Yüksek kaliteli büyüme ayrıca, beslenme, sağlık ve eğitim alanlarında ilerlemeye yol açmalıdır. Bu yüzden yüksek kaliteli büyümeyi yakalamak için sadece iktisat politikaları uygulamak yeterli olmaz, aynı zamanda daha geniş temelli sosyal politikaların da uygulanması gerekir" (IMF, 1995: 286).

kalınsa da dönemin başlangıcı düşünüldüğünde, bu dönemde olumlu gelişmeler olmuştur. Bu olumlu gelişmelerin güçlü bir orta sınıf oluşturup oluşturmadığına veya orta sınıfın gelişme yönüne etkisine gelince, bu sonraki alt kısmın tartışma alanına girmektedir. Ancak, neoliberal dönemde orta sınıf için en azından minimum şartların oluştuğu söylenebilir.

Tablo 12’den yola çıkarak ortaya koyduğumuz bilgilere ilave olarak, orta sınıf açısından rakamlarla belirtmenin zor olduğu konular da vardır. Bunlardan ilki, toplumsal dinamizm konusudur. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları, iktisaden dinamizme sahiptir. Bunun en belirgin örneği, Avrupa ülkelerine çalışmaya giden Türklerdir. 1980’li yıllardan sonra uygulanmaya başlanan neoliberal iktisat politikalarıyla beraber ortaya çıkan iktisadi serbesti, devletçi yapının unuttuğu kesimleri de üretime katmıştır. 1980’li yıllara kadar gelişen İstanbul sermayesine ilave olarak, 1980 yılından sonra Kayseri, Malatya, Denizli, Konya, Sivas, Antalya gibi Anadolu şehirleri birer ihracat merkezi haline gelmiştir (Özcan ve Turunç, 2011; Waterbury, 1992).

Ulusal bir burjuva oluşturma amacı, Cumhuriyet tarihi boyunca devletçi anlayış içinde var olan bir amaçtır (Karadag, 2010: 10). 1980’e kadar uygulanan model, devletçi kapitalizm olduğundan devlet iktisadi aktörler üzerinde aşırı kontrol gücüne sahip olmuştur (Cizre-Sakallıoğlu, 1994: 258). Böylece girişimci-kapitalist sınıf, tamamen devletin ve bürokrasinin güdümünde hareket ederek devletin olanakları ve fırsatları üzerinde, rekabetçi anlayıştan uzak bir yapı içinde inşa edilmiştir. Girişimci-kapitalist sınıf sadece dış rekabetten değil, iç rekabetten de korunmuştur. 1980’den sonra bu anlayış tedrici bir biçimde değişmeye başlamıştır. Ekonomide dışa açılma, aynı zamanda iç rekabetin de artmasına neden olmuştur. Böylece 1980 yılından sonra, özellikle Anadolu’da devletin olanaklarını kullanmadan gelişen bir girişimci sınıf ortaya çıkmıştır. Bu girişimci sınıfın gelişmesi de orta sınıfı olumlu açıdan etkilemiştir.

Karadag (2010), bu yapıyı “oligarşik kapitalizm” olarak ifade eder. 1980’e kadar olan dönemde, devletçi yapı toplumsal dinamizm üzerinde bir set oluşturarak, gerçek ekonomik performansın ortaya çıkmasını engellemiştir. Oligarşik kapitalizm;

yani devletin iktisadi olanaklarının sadece belli bir kesimin hizmetine sunulması, 1980’den sonra da devam etmiştir. İhracat teşviklerinden asıl yararlananlar, hep belli aile şirketleri olmuştur (Karadag, 2010: 17). 1980’den sonra değişen konu, ekonomik yapının ağır devletçi kontrolden çıkartılarak Anadolu sermayesinin önünün açılmasıdır. Bu yeni girişimci sınıf, devlet olanaklarından faydalanmamıştır.

İkinci olarak, Türk toplumunda aile bağları güçlüdür. Bourdieu, kişinin bir grubun (veya ailenin) içinde olmasından dolayı elde ettiği sermayeye ulaşım olanaklarını, sosyal sermaye olarak tanımlamıştı. Aile ve akrabalık bağlarının kuvvetli olması, bireylerin iktisadi olarak da birbirlerine yardımcı olmasını gerektirir. Bu durumdan gelir dağılımı, olumlu olarak etkilenir.

5.2 Neoliberal İktisat Politikalarının Türkiye’de Orta Sınıfa Etkisi

Türkiye’de orta sınıf, çalışmalarda kavram olarak geçse de üzerine doğrudan yapılan bir analiz olmadığı gibi, doğrudan orta sınıfı konu alan veri çalışması da yoktur. Bu literatür yokluğundan ötürü gelir dağılımı, meslekler ve yoksulluk analizlerinden hareketle bu çalışmada orta sınıf analizi yapılmaya çalışılmıştır. Ancak aralarında yakın bir ilişki olmasına rağmen, orta sınıf çalışması tamamen bu çalışmalara indirgenemez. Güçlü bir orta sınıf için “daha adil” bir gelir dağılımı gerekli olmakla beraber, adil gelir dağılımı güçlü bir orta sınıfın varlığını garanti etmez. Tanım olarak orta sınıf, yoksul olmayanlardan oluşur; ancak yoksulluk ve orta sınıf analizleri birbirinden çok farklıdır.

Türkiye’deki sınıf üzerine yapılan çalışmalarda, “sınıf” kavramı çoğunlukla tanım yapılmadan Marksist manada kullanılmaktadır. Marksist anlayışta olmaması gereken orta sınıf analizlerinin yokluğunun en önemli nedeni olarak bu durumu görmekteyim. Daha önce yapılan literatür çalışmasında da belirtildiği gibi “sınıf” çeşitli bilim dallarında farklı manalarda kullanılan, farklı anlamları olan bir kavramdır. Bununla beraber, bu çalışmanın amacı, hakkında devasa bir literatür olan sınıf tanımlarını ortaya koymak da değildir. Temel amaç bu tanımlardan hareketle, Türkiye’deki durumu ortaya koymaya çalışmaktır.

Orta sınıf veya orta direk kavramını (bu çalışmada ikisi aynı anlamda kullanılmıştır), Türkiye’de literatüre kazandıran isim Özal olmuştur. Turgut Özal seçim stratejisini, hatta kalkınma stratejisini, büyük ölçüde orta direk üzerine kurmuştur (Waterbury, 1992: 130).

Özal’ın orta direk kavramıyla ne demek istediği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Waterbury’e göre (1992: 129-130), 1950’li ve 1960’lı yılların aksine, 1980 yılından itibaren Türkiye’de geniş bir orta sınıf oluşmaya başlamıştır. Bu sınıfın çoğunluğunu küçük ve orta ölçekli işletmeleri de kapsayacak şekilde, kendi işinde çalışanlar oluşturmakla beraber, az bir kısmı da özel sektörde ücretli olarak çalışanlardan oluşmaktadır. Bu orta sınıf, devlet kaynaklarından beslenmekle beraber doğrudan devlete bağımlı olmayan ve kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan bir sınıftır. Pazar için ürün yetiştiren çiftçiler ve hizmet ve ticaret sektöründeki çalışanlar da orta sınıfa dahildir. Özal bu kavramla devletçi yapının unuttuğu, çalışkan ve genellikle kendi işinde çalışan insanları kastetmiş ve seçim desteğini büyük ölçüde orta ve alt-orta sınıftan almıştır (Waterbury, 1992: 130). Bu daha çok siyasal bir tanımdır.

Orta direk kavramı sık sık gazete yazılarına da konu olmaktadır. İzmirli’ye göre (2011)⁶⁶ Özal bu kavramla “küçük esnaf, marangoz, terzi, ayakkabıcı, berber, tamirci ve benzeri gibi ekonomiye katkıları belirgin bir şekilde olmayan işletmeleri” ifade etmiştir, başka bir deyişle küçük esnafı. Orta sınıf kavramı, Türkiye analizlerinde çoğu zaman tanımlanmadan; ama genellikle üstü kapalı olarak küçük esnaf manasında kullanılmaktadır. Yaşar (2010),⁶⁷ orta sınıfı “orta gelirli vatandaşlar” manasında tanımlamıştır. Bu tanımlar Özal’ın kafasındaki “modern kapitalist toplum” imajına uymamaktadır. Bu kavramın içinde, muhakkak, kapitalist toplumların içinde önemli oranda yer tutan maaşlı çalışanlar da olmalıdır: beyaz yakalılar veya vasıflı çalışanlar.

Özal’ın kavramdaki “direk” ifadesiyle, orta sınıfın ekonominin yükünü çeken sınıf olmasını düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu sınıf, güçlü talebiyle ekonomiye önemli bir ivme kazandıracak, aynı zamanda vasıflı olması nedeniyle üretimde de önemli

⁶⁶ İzmirli, R. (2 Temmuz 2011). ‘Orta Direk’ ne demek?. *Türkiye Gazetesi*.

⁶⁷ Yaşar, S. (1 Aralık 2010). Niye Gecekondu Yapılmıyor Artık?. *Sabah Gazetesi*.

görevler üstlenecek bir sınıf olmalıdır.

Çalışmanın bu alt kısmı iki bölümden oluşacaktır. İlk bölümde, Goldthorpe'un sınıf analizine dayalı olarak yapılan analizde, orta sınıf olarak tanımlanan mesleklerin 1980-2010 dönemindeki seyri ele alınacaktır. Sonraki kısımda ise Türkiye'nin gelir dağılımının durumuna bakılacaktır; çünkü orta sınıf meslekleri olarak tanımlanan mesleklerin sayıları önemli olmakla beraber, gelir dağılımı da toplumsal kesimlerin gelirden aldığı payı göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

5.2.1 Mesleklere dayalı analiz

Goldthorpe'un sınıf şeması eleştirisi almakla beraber, ülkelerin sınıf yapısını anlamada yaygın olarak kullanılmaktadır (Kaya, 2008: 170). Orta sınıfı anlamada Weberci analize dayalı olan bu şemanın daha kullanışlı olabileceğini düşünmekteyiz; çünkü orta sınıfı kabul etmeyen veya geçici sınıflar olarak gören Marksist analize dayalı çalışmaların, orta sınıfı anlamak için çok kullanışlı olmayacağı kanaatindeyiz.

Goldthorpe'un sınıf şemasını oluştururken 1980, 1985, 1990 ve 2000 yıllarına ait nüfus sayım istatistikleri kullanılmıştır. 1980-2000 dönemine ilişkin işteki durum⁶⁸ ve mesleki yapısı analiz edilirken ISCO-68 (International Standard Classification of Occupations) sınıflaması kullanılmıştır. 81 meslek işteki duruma göre konumlanınca ortaya 324 hücre çıkmaktadır. Hangi hücrenin Goldthorpe'un sınıf şemasında hangi gruba yerleştirileceği konusunda Kaya'nın da (2008) yaptığı gibi Ganzeboom, De Graaf ve Treiman (1992) ve Ganzeboom ve Treiman (1996) çalışmalarına bağlı kalmıştır. 2000 yılı sonrasında nüfus sayım istatistikleri bulunmadığından 2004-2010 dönemine ilişkin TÜİK'in yayınladığı ISCO-88 meslek sınıflamasına göre hazırlanmış, iki rakamlı seviyede toplanmış meslek grupları analiz edildi. Bu meslek grupları, veri eksikliğinden dolayı işteki durum bakımından tamamen homojen düşünülmüştür. Bu mesleklerden hangilerinin orta sınıf olması gerektiğine tarafımızdan karar verilmiştir.

Bu çalışmada, kayıt dışı ekonomi ve cinsiyet konusu ihmal edilmiştir. Bu

⁶⁸ İşteki durum: Mesleklerin, işveren, kendi işinde çalışan, ücretli veya çalışan ve ücretsiz aile işçisi olarak belirtilmesidir.

çalışmada ihmal edilen bir başka konu kent-kır ayrımıdır. Gelir dağılımının, yoksulluk oranlarının ve meslek dağılımının; kırsal alanlarda ve kentlerde farklılık gösterdiği bir gerçektir. Orta sınıf mesleklerinin hemen hepsi kentsel bölgelerde yaşamaktadır. Yoksulluk oranı, kırsal alanlarda daha yüksek ikengeler dağılımı kırsal alanlarda daha adil bir yapı arz eder.

ISCO-68 meslek sınıflaması ISCO-88 meslek sınıflamasına veya ISCO-88 meslek sınıflaması ISCO-68 meslek sınıflamasına dönüşebilmektedir. Ganzeboom bu konuda oldukça kullanışlı bilgiler sunmaktadır.⁶⁹ Ancak bu dönüşüm için verilerin 4 rakamlı seviyede olması gerekir ki 2004 sonrası veriler TÜİK tarafından 2 rakamlı seviyede toplandığından bu dönüşüm mümkün olmamıştır.

Goldthorpe'un Sınıf Şeması'na göre oluşturulan orta sınıf analizine göre 1980-2000 döneminde orta sınıf meslekleri %85 artarak 4,73 milyondan 8.78 milyona ulaşmıştır. Ancak aynı dönemde, çalışan sayısı da 18,47 milyondan 25,98 milyona ulaştığından (%40 artış), orta sınıfların toplam meslekler içindeki payındaki artışı %25,6'dan %33,8'e yükselerek sınırlı sayılabilecek bir artış göstermiştir.

Tablo 13: Goldthorpe'un Sınıf Şemasına Göre Türkiye'de Sınıfların Dağılımı

	1980		1985		1990		2000		1980 -
	sayı	%	sayı	%	sayı	%	sayı	%	2000
I-Yüksek Dereceli Profesyoneller	294 084	1,59	384 348	1,87	527 542	2,26	800 105	3,08	172,07
II-Düşük Dereceli Profesyoneller	852 533	4,62	946 287	4,60	1 195 601	5,11	1 503 284	5,79	76,33
III-Sıradan Kafa İşçileri	998 538	5,41	1 250 340	6,08	1 669 933	7,14	3 166 012	12,18	217,06
IVa-Küçük İşverenler (Çiftçiler Hariç)	169 162	0,92	184 662	0,90	302 813	1,30	610 020	2,35	260,61
IVb-Kendi İşinde Çalış. (Çiftçiler Har.)	1 420 342	7,69	1 592 206	7,75	1 841 034	7,88	1 522 622	5,86	7,20
V + VI-Vasıflı Çalışanlar	1 287 919	6,97	1 499 001	7,29	1 781 953	7,62	1 981 179	7,62	53,83
Orta Sınıf Toplam	4 728 494	25,60	5 472 496	26,63	6 791 334	29,05	8 783 117	33,80	85,75
VIIa-Vasıfsız Çalışanlar	2 392 312	12,95	2 624 836	12,77	3 528 598	15,10	3 807 691	14,65	59,16
IVc + VIIb-Çiftçiler ve Çiftçilik Çalış.	11 055 218	59,85	12 069 803	58,73	12 528 080	53,59	12 593 050	48,46	13,91
Alt Sınıf Toplam	13 447 530	72,81	14 694 639	71,50	16 056 678	68,69	16 400 741	63,12	21,96
Genel Toplam	18 470 108	100	20 551 483	100	23 375 554	100	25 983 963	100	40,68

Kaynak: 1980, 1985, 1990 ve 2000 Nüfus Sayım İstatistikleri; Kaya, 2008: 172.

⁶⁹ Bu adreste Ganzeboom bu dönüşümlerin nasıl olduğunu anlatmıştır: <http://home.fsw.vu.nl/hbg.ganzeboom/isco08/>, 02.11.2011 tarihinde erişildi.

Orta sınıf meslekleri içinde en çok artış, %260,6 ile IVa numaralı işçi istihdam eden küçük mal sahipleri, zenaatçılar grubunda gerçekleşmiştir; en az artış ise IVb numaralı, işçi istihdam etmeyen küçük mal sahipleri, zenaatçılar grubunda gerçekleşmiştir. Bu grubun genel toplam içindeki payı %7,69'dan %5,86'ya gerilemiştir. Bu gruptan başka diğer tüm orta sınıf gruplarının toplam içindeki yüzde payı, genel artışın (%40) üzerinde kalmıştır.

III numaralı sıradan kafa işçileri, 1980-2000 döneminde %217 artarak genel toplam içindeki payını iki kattan daha fazla artırmıştır (%5,41'den, %12,18'e). Bu artışın VIIa numaralı vasıfsız çalışanlar grubundan çok daha fazla olması, neoliberal dönem için başarı olarak değerlendirilebilir.

Tablo 13'te I numaralı Yüksek dereceli profesyoneller, idareciler ve memurlar; büyük kuruluşlardaki yöneticiler; büyük mülk sahipleri grubundaki artış %172 olarak gerçekleşmiştir. Bu grubun toplam içindeki payı, 1980-2000 yılları döneminde %1,59'dan %3,08'e yükselerek iki katı oranında artmıştır.

Bu tabloda, bütün alt gruplarda yüzde olarak bir artış gerçekleşmiştir; ancak IVb (işçi istihdam etmeyen küçük mal sahipleri, zenaatçılar) ve IVc+VIIb (Çiftçiler ve küçük çiftlik sahipleri ve hammadde üretiminde yer alan kendi işinin sahipleri ve tarımda ve hammadde üretiminde çalışanlar) alt gruplarındaki artış (%21,96), genel artışın (%40,68) altında kalarak bu grupların genel toplam içindeki yüzde payları azalmıştır.

Alt sınıfların toplamının 1980-2000 döneminde %22 artmış olmasına rağmen, genel toplam içindeki payı %72,8'den %63,12'ye gerilemiştir. VIIa'nın (Vasıfsız Çalışanlar) genel toplam içindeki payının artması; ancak IVc+VIIb'nin genel toplam içindeki payının azalması, Kaya'nın (2008) da belirttiği gibi bir proleterleşmeyi belirtir. Bununla beraber orta sınıf mesleklerinin genel toplam içindeki payı, sözü geçen dönemde daha çok artmıştır. Türkiye gibi geçiş aşamasında olan, nüfusu tarımdan sanayiye doğru geçen ve nüfus artış hızı fazla bir ülkede proleterleşmenin daha çok olması gerekirdi. Bu manada sınırlı bir artış olmasına rağmen orta sınıf mesleklerindeki

bu artış, sözü geçen dönem için bir başarı olarak değerlendirilebilir.

Genel Nüfus Sayımı en son 2000 yılında yapılmıştır. Bu tarihten sonra Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne geçilmiştir. TÜİK, 2004-2010 dönemine ilişkin işgücü verilerini ISCO-88'e göre hazırlamıştır. Bu bilgiler ışığında 2004-2010 dönemi için aşağıdaki tablo 14 hazırlanmıştır.

İşteki durum (mesleklerin işveren⁷⁰, kendi hesabına çalışan⁷¹, ücretli-yevmiyeli çalışan⁷², ücretsiz aile işçisi⁷³ olarak sınıflandırılması), mesleki sınıflar açısından önemli bir bilgidir; ancak TÜİK'in yayınladığı ISCO-88 verileri, işteki durum ile alakalı tüm grupların değil de sadece bazı grupların⁷⁴ verileri bulunmaktadır. Dolayısıyla tüm veriler işteki durum bakımından homojen olarak varsayılmıştır.

ISCO-88 sınıflamasına dayalı meslek analizine göre 2004-2010 döneminde, Türkiye'de orta sınıf mensuplarının genel toplam içindeki payı %35,52'den %38,01'e yükselmiştir. Bu dönemde orta sınıf mensupları %23,14 artış göstermiştir. Aynı dönemde alt sınıf toplamı %9,81 artış göstermesine rağmen, toplam içindeki payı %62,48'den %59,61'e gerilemiştir (bakınız tablo 14).

⁷⁰ TÜİK'e göre işveren: "Kendi işinde para ya da mal karşılığı bir veya daha fazla ücretli veya yevmiyeli daimi işçi çalıştıran kişilere denir".

⁷¹ TÜİK'e göre kendi hesabına çalışan: "Kendi işinde tek başına veya ücretsiz aile fertleri ile birlikte, yanında ücretli veya yevmiyeli kişi çalıştırmaksızın ayni ya da nakdi bir gelir elde etmek amacıyla çalışanlar bu gruba girmektedir".

⁷² TÜİK'e göre ücretli, yevmiyeli veya maaşlı çalışan: İşyerinde sıfatı ne olursa olsun, emeği karşılığında maaş, ücret, yevmiyeli vb. adı altında para almak suretiyle çalışanlardır.

⁷³ TÜİK'e göre ücretsiz aile işçisi: "aile fertlerinden bir ya da birkaçının sahip olduğu işletmelerde herhangi bir ücret almaksızın çalışanlardır. Bu kişiler ancak eş, çocuk, anne, baba, amca vb. akrabalar olabilir" (Kaynak: TÜİK, veri tabanı).

⁷⁴ Bu gruplar şunlardır: i) Kanun yapımcılar üst düzey yöneticiler ve müdürler, ii) profesyonel meslek mensupları, iii) yardımcı profesyonel meslek mensupları, iv) büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar, v) hizmet ve satış elemanları, vi) nitelikli tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünlerinde çalışanlar, vii) sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar, viii) tesis ve makine operatörleri ve montajcılar, ix) nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar.

Tablo 14: 2004-2010 Döneminde ISCO-88 Meslek Sınıflaması

(Bin kişi, 2 Hane Düzeyinde)		2004	2004(%)	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2010(%)	2004-2010 artış, %
11	Kanun yapıcılar ve üst düzey yöneticiler	75	0,38	83	82	76	82	95	85	0,38	13,33
12	Şirket müdürleri	315	1,60	338	342	357	399	415	452	2,00	43,49
Üst Sınıf Toplam		390	1,99	421	424	433	481	510	537	2,38	37,69
13	Küçük işletme sahipleri ve müdürleri	1.411	7,19	1.650	1.508	1.402	1.379	1.339	1.346	5,96	-4,61
21	Fizik, matematik ve mühendislik bilimleri ile ilgili profesyonel meslek mens.	166	0,85	167	192	190	197	221	218	0,96	31,33
22	Yaşam bilimleri ve sağlık ile ilgili profesyonel meslek mensupları	152	0,77	161	152	155	145	188	202	0,89	32,89
23	Eğitim bilimleri ile ilgili profesyonel meslek mensupları	606	3,09	638	642	644	673	719	734	3,25	21,12
24	Diğer profesyonel meslek mensupları	364	1,85	388	418	344	308	353	453	2,00	24,45
31	Fizik ve mühendislik bilimleri ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mens.	327	1,67	366	380	385	400	347	398	1,76	21,71
32	Yaşam bilimleri ve sağlık ile ilgili yardımcı profes. mes. mensup.	192	0,98	226	249	219	226	210	231	1,02	20,31
33	Eğitim bilimleri ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları	10	0,05	16	15	30	54	39	31	0,14	210,00
34	Diğer yardımcı profesyonel meslek mensupları	533	2,71	585	647	767	827	761	682	3,02	27,95
41	Büro elemanları	821	4,18	858	946	966	1.017	1.003	1.119	4,95	36,30
42	Müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar	290	1,48	306	347	358	389	402	416	1,84	43,45
51	Kişisel hizmetler ve koruma hizmetleri veren elemanlar	1.152	5,87	1.149	1.244	1.365	1.389	1.440	1.553	6,87	34,81
52	Modeller, satış elemanları ve tanıtım elemanları	950	4,84	1.010	1.177	1.202	1.164	1.208	1.205	5,33	26,84
Orta Sınıf Toplam		6.974	35,52	7.520	7.917	8.027	8.168	8.230	8.588	38,01	23,14
61	Pazara yönelik nitelikli tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ür. çal.	4.413	22,48	4.072	3.782	3.792	3.758	3.936	4.370	19,34	-0,97
62	Kendi geçimine yönelik tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ür. çal.	554	2,82	430	356	276	363	368	322	1,43	-41,88
71	Maden çıkarımı ve inşaatla ilgili işlerde çalışan sanatkarlar	824	4,20	893	927	958	910	854	929	4,11	12,74
72	Metal işleme ve makine ile ilgili işlerde çalışan sanatkarlar	867	4,42	925	900	931	993	919	967	4,28	11,53
73	Hassas işlerde, el sanatları ve basım ile ilgili işlerde çalışanlar	208	1,06	227	222	234	234	268	294	1,30	41,35
74	Diğer sanatkarlar ve ilgili işlerde çalışanlar	993	5,06	999	976	919	885	844	890	3,94	-10,37
81	Sabit tesis operatörleri	146	0,74	157	167	158	162	137	154	0,68	5,48
82	Makine operatörleri ve montajcıları	830	4,23	911	959	978	961	844	1.051	4,65	26,63
83	Sürücüler ve hareketli makinelerin operatörleri	1.030	5,25	1.065	1.084	1.178	1.159	1.077	1.128	4,99	9,51
91	Satış ve hizmetler ile ilgili nitelikli gerektirmeyen işlerde çalışanlar	1.123	5,72	1.181	1.222	1.215	1.298	1.388	1.495	6,62	33,13
92	Tarım, hayvancılık, avcılık, orm. ve su ür. sekt. nit. gerektirmeyen iş. çalış.	748	3,81	636	766	812	900	944	988	4,37	32,09
93	Madencilik, inşaat, imalat ve ulaşt. sekt. nit. gerektirmeyen işlerde çalış.	530	2,70	629	722	828	922	960	881	3,90	66,23
Alt Sınıf Toplam		12.266	62,48	12.125	12.083	12.279	12.545	12.539	13.469	59,61	9,81
Genel Toplam		19.632	100,00	20.067	20.423	20.738	21.194	21.277	22.594	100,00	15,09

Kaynak: TÜİK veri tabanı.

Tablo 14'deki 61 numaralı piyasaya yönelik nitelikli tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri çalışanlarının da Waterbury'nin Türkiye için yaptığı tanımda olduğu gibi (1992: 130), orta sınıfa dahil edilmesi gerektiği düşünülebilir; ancak bu grubun sadece %7'si lise veya daha üstü bir eğitim derecesine sahiptir, sadece %1,9'u işveren durumundadır ve %52'si kendi hesabına çalışmaktadır ve sürekli olarak çalışan istihdam etmemektedir,⁷⁵ dolayısıyla sıradan çiftçi olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple adı geçen grup alt sınıf olarak değerlendirmeye alınmıştır.

2004-2010 dönemine ilişkin tabloda dikkate değer bir konu, 13 numaralı Küçük İşletme Sahipleri ve Müdürleri'nin durumudur. Orta sınıflar arasında yer alan bu grup, dönem içinde %4,61 azalma göstermiş, genel toplam içinde de %7,19'dan %5,96'ya gerilemiştir. Bu grupla benzer bir durumda olan, 1980-2000 dönemine ilişkin tablodaki IVb numaralı grupla (Kendi İşinde Çalışanlar (Çiftçiler Hariç)) beraber düşünülebilir. Bu grup da 1980-2000 döneminde %7,2 artış göstertmesine rağmen, genel toplam içindeki payı %7,69'dan %5,86'ya gerilemiştir.

Tablo 13'te IVb ve tablo 14'te 13 numaralı grupları eski orta sınıf varsayarsak, neoliberal dönemde başka bir ilginç nokta ile karşılaşırız. 1980'li yıllardan sonra yaşanan küreselleşme sonucu, gelişmekte olan ülkelerde, proleterleşme (proletarianization) ve sınıflar arasında bir kutuplaşma (polarization) olmaktadır (Kaya, 2008: 163). Hem tarım kesiminden gelenler (Kaya, 2008: 164) hem de diğer üretim araçlarının mülkiyetini kaybedenler olmak üzere, proleterleşmenin iki kaynağı vardır. Küçük ölçekli üretim ve ticaretin, büyük ölçeklilerle rekabet edemeyişi sonucu, küçük ölçekli girişimciler işçi sınıfına dahil olmaktadır. Ayrıca Türkiye özelinde, ücretsiz aile işçilerinin genel çalışan toplamı içindeki payı yüksektir (Tablo 15). Ayrışma ise özellikle ücretli veya maaşlı çalışanlar arasında olmaktadır. En üstte yer alanlarla, vasıfsız işçiler arasındaki sınıf farkı açılmaktadır (Kaya, 2008: 164).

Tablo 15'te 1998-2010 dönemine ilişkin işteki durum verileri bulunmaktadır. Ücretli maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar, işverenler, kendi hesabına çalışanlar ve ücretsiz aile işçilerinin yer aldığı tabloda % pay, her bir işteki durum grubunun genel

---

⁷⁵ TÜİK veri tabanı.

çalışan toplamı içindeki payını ifade etmektedir. Ayrıca işveren ve kendi hesabına çalışanlar kendi aralarında toplanmış ve bu toplam hem toplam çalışan sayısına hem de ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlara oranlanmıştır.

Tabloda, işverenler ve genel çalışan toplamlarının zaman içinde istikrarlı bir seyir izlediği söylenebilir. Kendi hesabına çalışanlar ise 2001 yılına kadar az bir artış, 2001 yılından sonra da az bir azalış göstermiştir (1988-2010 döneminde genel toplam içindeki payı %25,9'dan %20,1'e gerilemiştir). Ancak ücretli maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar, 1988-2010 döneminde istikrarlı şekilde artmış (%91,9) ve ücretsiz aile işçileri istikrarlı sayılabilecek şekilde azalmıştır (%-42,5). Başka bir deyişle ücretli maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar yaklaşık iki katına çıkarken (genel toplam içindeki payı %40,4'ten %60,9'a yükselmiştir), ücretsiz aile işçileri yaklaşık yarıya düşmüştür (genel toplam içindeki payı %30,2'den 13,6'ya gerilemiştir).

Tablo 15: İşteki duruma göre istihdam edilenler (Bin, 15+ Yaş)

	Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar (I)		İşveren (II)		Kendi hesabına çalışan (III)		İşveren+Kendi hesabına çalışanlar		Ücretsiz aile işçisi		(II+III)/I	Toplam
	Sayı	% pay	Sayı	% pay	Sayı	% pay	Sayı	% pay	Sayı	% pay		
1988	7.170	40,4	629	3,5	4.594	25,9	5.223	29,4	5.361	30,2	0,73	17.754
1989	7.014	38,5	628	3,4	4.868	26,7	5.496	30,2	5.712	31,3	0,78	18.222
1990	7.224	39,0	832	4,5	4.901	26,4	5.733	30,9	5.582	30,1	0,79	18.539
1991	7.323	38,0	967	5,0	4.781	24,8	5.748	29,8	6.216	32,2	0,78	19.288
1992	7.729	39,7	1.044	5,4	4.887	25,1	5.931	30,5	5.799	29,8	0,77	19.459
1993	7.805	42,2	1.091	5,9	4.567	24,7	5.658	30,6	5.037	27,2	0,72	18.499
1994	8.191	40,9	1.099	5,5	4.960	24,8	6.059	30,3	5.757	28,8	0,74	20.006
1995	8.551	41,5	1.112	5,4	5.053	24,5	6.165	29,9	5.870	28,5	0,72	20.586
1996	9.076	42,8	1.165	5,5	4.935	23,3	6.100	28,8	6.018	28,4	0,67	21.194
1997	9.466	44,6	1.128	5,3	5.191	24,5	6.319	29,8	5.418	25,6	0,67	21.204
1998	9.713	44,6	1.275	5,9	5.148	23,6	6.423	29,5	5.642	25,9	0,66	21.778
1999	9.925	45,0	1.131	5,1	5.206	23,6	6.337	28,7	5.786	26,2	0,64	22.048
2000	10.488	48,6	1.109	5,1	5.324	24,7	6.433	29,8	4.660	21,6	0,61	21.581
2001	10.156	47,2	1.139	5,3	5.365	24,9	6.504	30,2	4.865	22,6	0,64	21.524
2002	10.625	49,8	1.186	5,6	5.089	23,8	6.275	29,4	4.455	20,9	0,59	21.354
2003	10.707	50,6	1.052	5,0	5.250	24,8	6.302	29,8	4.138	19,6	0,59	21.147
2004	10.693	54,5	999	5,1	4.572	23,3	5.571	28,4	3.367	17,2	0,52	19.632
2005	11.436	57,0	1.101	5,5	4.689	23,4	5.790	28,9	2.841	14,2	0,51	20.066
2006	12.028	58,9	1.162	5,7	4.555	22,3	5.717	28,0	2.678	13,1	0,48	20.423
2007	12.534	60,4	1.189	5,7	4.386	21,1	5.575	26,9	2.628	12,7	0,44	20.738
2008	12.937	61,0	1.249	5,9	4.324	20,4	5.573	26,3	2.684	12,7	0,43	21.194
2009	12.770	60,0	1.209	5,7	4.429	20,8	5.638	26,5	2.870	13,5	0,44	21.277
2010	13.762	60,9	1.202	5,3	4.548	20,1	5.750	25,4	3.083	13,6	0,42	22.594

Yevmiyeli çalışanlar mevsimlik, arızı, geçici işçileri kapsamaktadır.

Kaynak: TÜİK veri tabanı.

Eski orta sınıf ve yeni orta sınıftan daha önce teorik olarak bahsetmiştik (bölüm

3.1 ve 3.2). Tablo 13, 14 ve 15'teki bilgileri eski-yeni orta sınıf ve proleterleşme bağlamlarında tekrar tartışırsak; 1980-2010 döneminde işçi sayısının arttığını, ücretli veya maaşlı orta sınıf sayısının (işçi sınıfından daha çok) arttığını ve son olarak eski orta sınıfın zaman içinde istikrarlı bir seyir izlediğini söyleyebiliriz.

Bu alt kısımda, orta sınıf mesleklerinin genel toplam içindeki payını ortaya koymaya çalıştık. Bu mesleklerin gelir durumu hakkında bir bilgi maalesef bulunmamaktadır; ancak orta sınıf meslekleriyle beraber gelir dağılımı sonuçları da değerlendirildiğinde daha etkili sonuçlar elde edilebilir. Orta sınıf mesleklerinin payının artması ve gelir dağılımının daha adil hale gelmesi beraber değerlendirildiğinde, orta sınıfın güçlendiği tezine daha güçlü bir dayanak oluşturulabilir.

5.2.2 Gelir Dağılımına Dayalı Analiz

“Bir ülkede belirli dönemler içinde üretilen gelirin fertler, fertlerden oluşan gruplar veya üretim faktörleri arasında bölünmesi” (Yumuşak ve Bilen, 2000: 77) olarak tanımlanan gelir dağılımı, en az zenginliğin üretilmesi kadar önemli bir konudur (Dişbudak ve Süslü, 2010: 215). “Gelirin fertler, aileler ve çeşitli tüketici birimler arasında bölünmesine kişisel gelir dağılımı, üretim faktörleri arasındaki dağılımına ise fonksiyonel gelir dağılımı denir” (Yumuşak ve Bilen, 2010: 77). Çalışmamızın bu kısmında, 1980 sonrası kişisel gelir dağılımının durumu ve gelişiminin hangi yönde olduğu analiz edilmeye çalışılacaktır.

Neoliberal dönemde, özellikle 2002 yılından sonra, kişi başına düşen gelirin arttığını belirtmiştik (tablo 12). Dollar ve Kraay'a göre (2001), gelir dağılımından bağımsız olarak milli gelir artarken fakir daha az fakirdir; ancak milli gelir azalırken fakir daha fakir olur. İktisadi büyüme gerçekleşirken en fakir yüzdelik dilimin geliri sabit olarak kalsa bile diğer dilimlerin geliri artınca Gini katsayısı yükselir. Gini katsayısının düşmesi için iktisadi büyümenin, en düşük gelir seviyesine sahip dilimlere daha çok sirayet etmesi gerekir ki bu zor gerçekleşen bir olgudur. Bu yüzden birçok çalışmada, iktisadi büyüme ile Gini katsayısı arasında pozitif yönlü ilişki olması normaldir. Böyle bir ilişki, geliri yüksek olanlar zenginleşirken geliri düşük olanların

önceki durumlarına nispeten daha çok fakirleştiği anlamına gelmez.

Türkiye'deki gelir dağılımını analiz eden çalışmaların önemli bir kısmı, yıllar itibariyle gelir dağılımının bozulduğunu söylerken (Sönmez, 2001; Keyman ve Öniş, 2007; Boratav, 2003 ve 2005; Kuştepe ve Halaç, 2004) çok az çalışma Türkiye'de gelir dağılımının düzeldiğini söylemiştir (Birdsall 2010; Kaya, 2008; Özcan ve Turunç, 2011).

Türkiye'de gelir dağılımı konusunda yapılan çalışmalar hakkında belirtilmesi gereken bir başka önemli nokta, genellikle üretim faktörlerinin gelirden aldığı pay olan fonksiyonel gelir dağılımı konusunun değerlendirilmesidir ve sınıf kavramı yine çoğunlukla Marksist manada kullanılmasıdır. Sınıfa farklı yaklaşımlar, hiç söz konusu bile edilmemektedir. Örneğin Boratav (2005), sınıf konusuna teorik olarak yaklaşırken bile Weberci veya başka bir yaklaşımdan hiç bahsetmemektedir.

Fonksiyonel gelir dağılımı, orta sınıf hakkında bilgi vermez. Üretim araçları sahipleri orta sınıf olamayabileceği gibi, sahip olmayanlar orta sınıf, hatta üst sınıf olabilir. Bu tezin temel konusu, faktör gelirlerini araştırmak değil, Türkiye'de orta sınıfın durumunu araştırmaktır.

Tabloda 16'da Türkiye'de 1973-2009 dönemine ilişkin gelir dağılımı verileri sunulmuştur. Maalesef, 2002 yılına kadar Türkiye'de gelir dağılımı rakamları düzenli şekilde sağlanamamıştır. Bu durum gelir dağılımı üzerine yapılan çalışmaların genel sorunudur.

Neoliberal dönem göz önüne alındığında, 1994 yılında 1987 yılına göre Gini katsayısında bir yükselme söz konusudur; ancak bu yükselme 1973 yılına göre daha az bir düzeydedir. 1994 yılından sonra Gini katsayısı genel olarak azalmış; yani gelir dağılımında bir düzelme meydana gelmiştir. 2005 yılında 0,38'e kadar gerileyen katsayı, bir miktar yükseldikten sonra 2010 yılında tekrar 0,38'e gerilemiştir. Planlı dönemdeki 0,50'nin üzerindeki rakamlar göz önüne alındığında, bu durum hiç de azımsanmayacak bir düzelmeye işaret eder.

Yüzde 20'lik dilimler itibariyle ortalama hane halkı gelirleri göz önüne alındığında, en fakir dilim ile en zengin dilim arasında 1994 yılında 11,32 kat olan gelir farkı, 2010 yılında 6,9 kata kadar gerilemiştir.

Tablo 16: Hane halkı Kullanılabilir Gelire Göre Gelir Dağılımı

	En fakir yüzde 20				En zengin yüzde 20				Gini Kats.		
	Gelirde n aldığı pay (%)	Ort. Hane Geliri (YTL)	Gelirde n aldığı pay (%)	Ort. Hane Geliri (YTL)	Gelirde n aldığı pay (%)	Ort. Hane Geliri (YTL)	Gelirde n aldığı pay (%)	Ort. Hane Geliri (YTL)			
1973	3,5	-	8,0	-	12,5	-	19,5	-	56,5	-	0.51
1987	5,2	-	9,6	-	14,1	-	21,2	-	49,9	-	0.43
1994	4,9	40	8,6	71	12,6	104	19,0	157	54,9	453	0.49
2002	5,3	2.312	9,8	4.288	14,0	6.128	20,8	9.107	50,1	21.875	0.44
2003	6,0	3.228	10,4	5.537	14,5	7.792	20,9	11.270	48,3	26.014	0.42
2004	6,0	3.863	10,7	6.840	15,2	9.735	21,9	13.999	46,2	29.539	0,40
2005	6,1	4.407	11,1	8.068	15,8	11.533	22,6	16.462	44,4	32.365	0,38
2006	5,8	4.345	10,5	7.908	15,2	11.453	22,1	16.706	46,5	35.093	0,40
2007	6,4	6.003	10,9	10.294	15,4	14.535	21,8	20.513	45,5	42.781	0,39
2008	6,4	6.174	10,9	10.498	15,4	14.884	22,0	21.257	45,3	43.834	0,39
2009	6,2	6.577	10,7	11.406	15,3	16.252	21,9	23.257	46,0	48.979	0,39
2010	6,5	7.174	11,1	12.234	15,6	17.231	21,9	24.165	44,9	49.514	0,38

KAYNAKLAR: 1973 yılı için DPT, 1976; diğer yıllar için TÜİK, Gelir dağılımı ve yaşam koşulları verileri.

- Veri yok.

Bu tabloda toplam gelirden aldığı pay azalan tek yüzdeler kesim en zengin kesimdir. En zengin kesimin 1994 yılında toplam gelirden aldığı pay %54,9 iken 2010 yılında %44,9'a gerilemiştir. Bazı yıllar istisna olmak üzere, genel olarak diğer yüzdeler kesimlerin gelirden aldığı pay bir artış eğilimindedir. Buna göre, neoliberal dönemde gerçekleşen kişi başına gelir artışlarından fakir yüzdeler dilimlerin daha çok faydalandığı sonucu çıkmaktadır. Easterly'nin (2000) yaptığı gibi, ortadaki gelir dilimlerinin (2, 3 ve 4. Dilimler) gelirden aldığı payın artması, orta sınıf gelişimi açısından olumlu değerlendirilebilir. Üç yüzdeler dilimin toplam gelirden aldığı pay 1987 yılında %44,9 iken 2010 yılında %48,6'ya ulaşmıştır. 2. yüzdeler gelir diliminin geliri orta sınıf açısından düşük gelirli olarak kabul edilse bile; 3. ve 4. Yüzdeler dilimlerinin gelirden aldığı pay da yine neoliberal dönemde 1987 yılından %35,3'ten

2010 yılında 37,5'e yükselmiştir.

Son olarak bu konuda bir saha araştırmasına değinelim. 2007 yılında “Türkiye’de Orta Sınıfı Tanımlamak: Ekonomik Düzeyler, Siyasal Tutumlar, Hayat Tarzları, Dinsel-Ahlaki Yönelimler”⁷⁶ isimli bir saha çalışması yayınlanmıştır. Bu çalışmaya göre Türkiye’nin kentsel bölgelerinden nüfusun %22’si üst sınıf, %45’i orta sınıf ve %33’ü alt sınıftır. “Okuyacağım ifadelerden hangisi hanenizin şu anki maddi durumunu tanımlar?” sorusuna karşılık olarak %8,6 çok zor durumda olduğunu söylerken %41,6 ihtiyaçlarını giderdikten sonra elinde biraz para kaldığını, %30,7 kazandığı parayla ancak geçindiğini, %16,6 halinin vaktinin yerinde olduğunu ve %1,4 ise durumunun çok iyi olduğunu söylemiştir.

---

⁷⁶ Çalışma sonuçlarının tam metni için:

http://hakanyilmaz.info/yahoo_site_admin/assets/docs/HakanYilmaz-2007-TurkiyedeOrtaSinif-Ozet.28470911.pdf. 12.11.2010 tarihinde erişildi.

VI. BÖLÜM

6. Sonuç

Sosyal bilimlerde ilgi konusu olan orta sınıf gelir, eğitim ve meslek başta olmak üzere, farklı kriterlere göre tanımlanmaktadır. Hangi kriterin orta sınıfı en iyi ifade ettiği konusunda farklı görüşler olduğu gibi, belli bir kriterin sınırlarının ne olması gerektiği konusunda da farklı görüşler mevcuttur.

Orta sınıf Marksizm için anlaşılması ve analiz edilmesi gereken bir sorun oluşturmaktadır. Marksizm'e göre toplumlar burjuva ve işçi sınıfı olmak üzere ikiye ayrılacak ve en sonunda üretim araçlarının mülkiyeti ortadan kalkacaktır. Oysa kapitalist ülkelerin gelişme seviyesi arttıkça, orta sınıf güçlenmektedir.

Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihinin, sınıf savaşımının tarihi olduğunu söyleyen Marx, bazen orta sınıftan bahsetmekle beraber, orta sınıf söz konusu olduğunda, temel iki sınıf olan burjuva ve işçi sınıfında olduğu kadar güçlü bir sınıf vurgusu yapmaz.

Orta sınıf, yeni kıtaların keşfinin sonucu olarak ticaretin gelişmesiyle ortaya çıkan bir sınıftır. Eski orta sınıf olarak isimlendirilen bu sınıf, günümüzde varlığını kendi işinde çalışan, küçük girişimci, küçük işveren gibi isimler altında devam ettirmektedir. Sanayi devriminden sonra üretim ölçeğinin büyümesiyle ücretli veya maaşlı çalışanlar arasında gelir, otorite, vasıf gibi konularda farklılaşmalar olmuştur. Böylece maaşlı çalışanların bir kısmı orta sınıf olarak anılmaya başlamıştır ki bu sınıf da yeni orta sınıf olarak isimlendirilmektedir.

Küçük burjuvanın, büyük burjuvalarla rekabete dayanamayarak, ücretli veya

maaşlı olarak çalışmaya başlaması gerçekleşerek Marksizmin öngörüsü doğrulanmıştır; ancak maaşlı çalışanların bir kısmı işçi sınıfına değil de yeni orta sınıfa dahil olmuştur. Ücretli veya maaşlı çalışanların bu şekilde katmanlaşması, günümüz Marksist düşünürleri de meşgul etmektedir. Bu düşünürlerden en önemlisi, çalışmalarının çoğu doğrudan orta sınıfı ele alan Wright'tır. Wright, sınıfları ilk başta üretim araçlarının mülkiyetine göre sınıflandırdıktan sonra, ücretli veya maaşlı çalışanları da vasıf ve otorite durumuna göre bölümlere ayırmış ve orta sınıfları çelişkili sınıf olarak değerlendirmiştir. Orta sınıflar üretim araçlarına sahip değildir; ancak kapitalist sınıfla olan ilişkileri nedeniyle işçi sınıfı da değildir.

Orta sınıf analizleri, sınıfların oluşumunda üretim araçlarının mülkiyetini temel almayan Weber üzerinde kuruludur. Weber, Marx'ın iki temel sınıfı olan büyük girişimciler ve işçi sınıflarının arasına, küçük burjuva ve yetkili çalışanlar olmak üzere iki sınıf daha eklemiştir. Weber'de üretim araçlarının mülkiyeti sınıfları belirlememekle beraber, sınıfların oluşumunda iktisadi koşullar çok önemlidir.

Weber'in anlayışında sınıflar, Marksist anlayışın aksine, homojen gruplar değildir. Ortak yaşam tarzına sahip insanlar statü gruplarını, ortak kökenleri, çıkarları ve hedefleri olduğu için bir arada çalışan bir grup birey de partileri meydana getirmektedir. Bu sosyal yapıya etki eden en önemli unsur iktisadi unsurlardır; ancak etki eden başka unsurlar da bulunur.

Weber'e göre orta sınıf, modern toplumda bürokrasinin büyümesi ve kapitalist üretimin genişlemesiyle var olur. Yöneticiler ve beyaz yakalı çalışanlardan oluşan yeni orta sınıf, işçi sınıfına göre iş güvencesi, daha yüksek ücret, sosyal şartlar vb. olanaklar bakımından avantajlara sahiptirler. Orta sınıf, kapitalist üretimin genişleme eğilimiyle büyür; ayrıca buna ilave olarak işçi sınıfı üzerindeki kontrol gücü sayesinde kapitalistlerle ortak çıkarlara sahip olur. Orta sınıf hem kapitalistlerle hem de işçi sınıfıyla ilişki içindedir.

Weberci bir düşünür olan Goldthorpe, üretim araçlarının mülkiyetini hemen hemen hiç dikkate almayarak sınıfları mesleki statülere göre belirlemiştir. Bu görüşü

doğrultusunda, yüksek dereceli çalışanları, büyük mülk sahipleriyle beraber en üst sınıfa koyması, Goldthorpe'un en çok eleştiri aldığı konuların başında gelmektedir.

Goldthorpe meslekleri I-yüksek dereceli profesyoneller, II-düşük dereceli profesyoneller, III-sıradan kafa işçileri, IVa-küçük işverenler (çiftçiler hariç), IVb-kendi işinde çalışanlar (çiftçiler hariç), V + VI-vasıflı çalışanlar, VIIa-vasıfsız çalışanlar, IVc + VIIb-çiftçiler ve çiftçilik çalışanları şeklinde sınıflara ayırmıştır. Çalışmamızın Türkiye kısmında II, III, IVa, IVb ve V+VI numaralı gruplar orta sınıf olarak değerlendirilmiştir.

İlk defa girişimci sınıf olarak ortaya çıkan orta sınıf, küçük girişimci ya da kendi işinde çalışan olarak bu yönünü devam ettirmektedir. Kendi emek gücüne ilave olarak 1-9 işçi çalıştıranlar, genellikle küçük girişimci olarak değerlendirilir. Kendi işinde çalışanların temel özelliği ise yürüttükleri faaliyetin büyük ölçüde eğitimlerine ya da yeteneklerine bağlı olmasıdır.

Küçük girişimcileri çalıştırdıkları işçi sayısına göre ya da yaptıkları işin niteliğine göre orta sınıf olarak tanımlamak çok zor değildir. Ancak üretim ölçeğinin büyümesiyle ortaya çıkan ve literatürde beyaz yakalı çalışanlar, yeni orta sınıf, kafa işçileri, yeni işçi sınıfı gibi isimlerle anılan maaşlı orta sınıfları kavramsallaştırmak daha zordur. En çok tartışma da bu ikinci grubun üzerinde olmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelebilmek için, gelire, mesleğe, eğitime göre değişik kriterler belirlenmektedir.

Orta sınıf, hem girişimci hem de vasıflı işgücü açısından ekonominin toplam arz cephesinde önemli bir işleve sahiptir. Aynı şekilde, nitelikli talebi sayesinde ekonomilerin toplam talep cephesinde de önemli rol oynarlar. Bu sınıf gelişmiş ekonomilerde otomotiv, inşaat, demir-çelik gibi kilit sektörlerde nitelikli talep oluşturma yeteneğine sahiptir.

İktisadi büyümeyi toplam arz ve toplam talepte üstlendiği rol ile etkileyen orta sınıf, aynı zamanda iktisadi büyümeden etkilenir de. Orta sınıfın ortaya çıkmasının ön şartı, iktisadi büyümenin gerçekleşmesidir; ancak iktisadi büyümenin güçlü bir orta

sınıfa yol açması için gelir dağılımının da daha adil olması veya en kötü ihtimalle daha kötüye gitmemesi gerekir. İktisadi büyüme esnasında gelir dağılımının daha adil olması için, en yoksul kesimin iktisadi büyümeyle beraber, toplam gelirden daha fazla pay alması gerekir ki bu çok zor gerçekleşen bir durumdur.

Neoliberalizm, iktisadi manada Washington Uzlaşması ile aynı şeydir: Maliye disiplininin sağlanması, kamu harcamalarının yapılacağı alanların yeniden seçilmesi, vergi reformunun yapılması, finansal serbestleştirme, piyasa koşulları tarafından belirlenen döviz kuru, serbest dış ticaret, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesi, özelleştirme, deregülasyon ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması.

Neoliberal iktisat politikaları, 1990'lı yıllarda yaşanan gelişmelerden ötürü hedef tahtasına konmuştur. İktisadi büyüme yerine etkinliğe odaklanması, bir ülkenin milli gelirini artırmak için bütçe açığının, enflasyonun ve gümrük tarifelerinin düşürülmesi için tek bir araç seçilmesi, farklı ülkelere aynı iktisat politikalarının salık verilmesi ve ekonomide kamu kesiminin varlığına hep kötü gözle bakılması Dünya Bankasının da kabul ettiği eleştiriler olmuştur.

Neoliberal iktisat politikalarının en çok eleştiri aldığı konuların başında finansal serbestleştirme gelir. Finansal serbestleştirme sonucunda hız kazanan sıcak para hareketleri, Türkiye ve Latin Amerika ülkeleri gibi birçok ülkenin döviz krizi yaşamasına neden olmuştur. Ayrıca uygulandığı ülkelerde yoksulluğun artması, serbest dış ticaretin ülkelerin ödemeler dengesi krizine girmesine neden olması ve kurumlar konusunun ihmal edilmesi neoliberal politikaların eleştiri aldığı diğer konulardır.

Bu eleştiriler sonucunda neoliberal iktisat politikaları değişim göstermiştir. Ancak bu değişim sadece neoliberal iktisat politikalarına yönelik eleştirilerle sınırlıdır; yani radikal bir değişiklik söz konusu değildir. İlk nesil on iktisat politikasına bir on madde daha eklenmiştir: Ortaklaşa yönetim, yolsuzluğa karşı önlemler, esnek işgücü piyasaları, DTÖ anlaşmaları, finansal kurallar ve standartlar, ihtiyatlı sermaye hesapları, aracı olmayan döviz kuru sistemleri, bağımsız merkez bankası, sosyal güvenlik ağları ve

yoksulluğu azaltma hedefinin konması.

Neoliberal iktisat politikalarının orta sınıf üzerine olan etkisi, çoğunlukla olumsuz olarak değerlendirilmiştir; çünkü bu politikaların gelir dağılımını daha adil hale getirmek ya da orta sınıfı güçlendirmek gibi bir gündemi yoktur. Eşitlik yerine etkinlik ön plana çıkarılmıştır; ancak neoliberal iktisat politikalarını savunanlara göre bu politikaların uygulanmasıyla ortaya çıkacak olan iktisadi büyümeden toplumun bütün kesimleri faydalanacaktır.

Neoliberal anlayışa göre, hantal ve çıkar gruplarının kontrolü altına girmesi kuvvetle muhtemel olan devletin, ekonomi içindeki belirleyiciliğinin azalması ve yolsuzluğun azalması, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının istihdamı artırması ve en önemlisi piyasaların serbestleştirilmesiyle fırsat eşitliğinin sağlanması sonucu aslında gelir dağılımı daha eşit hale gelecek ve orta sınıf güçlenecektir. Ulusal ve uluslararası piyasaların serbestleştirilmesi sayesinde, karşılaştırmalı üstünlükler gereği, sadece bir ülkenin kendi içinde değil, ülkeler arasında da gelir farkı azalacaktır.

İktisadi büyüme, toplumun bütün kesimleri için faydalı olduğu gibi yoksullar için de iyidir. Bunun haricinde, vergiler yoluyla toplanan gelirlerin yoksul kesimlere yeniden dağıtılması piyasadaki etkinliği bozacağından, uzun dönemde büyüme oranlarının düşmesine yol açar. Ancak neoliberal iktisat politikalarının uygulandığı ülkelerde, gelir dağılımı çoğunlukla bozulmuş ve orta sınıf azalmıştır. Neoliberal anlayış gereği, bir taraftan yoksullara yönelik kamu harcamaları azaltılırken bir taraftan vergi reformları ile zengin kesimin ödediği vergilerin azaltılması, gelir uçurumunun artmasına neden olmuştur.

İlk nesil neoliberal iktisat politikalarında, gelir dağılımı ve orta sınıf tamamen tali konulardır. Eleştiriler sonucu bu konular gündeme alınmakla beraber, yeniden dağıtım konusunun adı bile anılmadan genel ve mesleki eğitimin artırılması ve mikro krediler gibi çözüm önerileri gündeme alınmıştır.

Türkiye’de orta sınıf kavramından, çoğunlukla, emeğini üretim sürecine

katarak kendi işinde çalışan ya da esnaf anlaşılır. Literatürde bu ifade eski orta sınıfa denk düşmektedir. Günümüzde orta sınıfın önemli bir kısmı, maaşlı olarak çalışan yeni orta sınıftan meydana gelmektedir.

Türkiye’de orta sınıfın durumunu ortaya koymak için öncelikle Türkiye’nin genel iktisadi durumu ele alınmıştır. Kişi başına gelir, okullaşma oranı, istihdamın sektörel dağılımı, ileri teknoloji ihracatı gibi göstergeler orta sınıfın varlığı ve gelişiminin yönü konusunda ön şart olan göstergelerdir. Bu göstergelerde iyileşme olmazsa, orta sınıftan bahsetmek sağlam bir dayanak üzerine kurulamaz.

Adı geçen göstergeler açısından Türkiye’nin, 1980-2010 döneminde orta sınıfa temel olacak şekilde bir gelişme gösterdiği söylenebilir. Kişi başına gelir, 1980 yılında 1.560 dolardan 2010 yılında 10.106 dolara yükselmiştir. Nicel okullaşma oranlarında da gözle görülü bir iyileşme söz konusudur. Tarımın toplam istihdam içindeki payı 1980 yılında %53,6 iken 2009 yılında %22,9’a gerilemiştir. Bu azımsanmayacak bir ilerlemedir. Neoliberal dönemde Türkiye, tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru ilerlemiştir. Bütün bu gelişmeler orta sınıf açısından olumlu gelişmelerdir.

Bu sanayileşmenin önemli bir belirleyicisi, 1980’li yıllardan sonra gelişmiş ülkelerin sanayi üretimini geliştirmekte olan ülkelere transfer ederek kendilerinin katma değeri daha yüksek mallarda uzmanlaşmalarıdır. Türkiye’de geliştirmekte olan ülkelere birisi olarak bu süreçten payını almasını bilmiştir. 1980 yılında kadar ağırlıklı olarak tarım ihracatçısı bir ülke olan Türkiye’nin ihracatında, 1980’li yıllardan itibaren hazır giyim ve tekstil belirleyici olurken, 1990’lı yılların ortalarından itibaren ise orta teknoloji mallar olarak kabul edilen ve otomotiv sanayi makine belirleyici olmaya başlamıştır.

Nicel verilere ilave olarak 1980 yılından sonra Türkiye ekonomisinde orta sınıf açısından olumlu olan bir diğer gelişme, ekonominin sadece dış rekabete değil, iç rekabete de açılmasıdır. 1980 yılında kadar devletin “oligarşik kapitalizm” çerçevesinde büyük girişimcileri sadece dış rekabetten değil iç rekabetten de koruması ve desteklemesi, toplumsal gelişmenin önünde bir set oluşturmuştur. Neoliberal iktisat

politikalarıyla beraber, bu yapı tedrici olarak değişmiştir. Böylece Anadolu sermayesinin önu açılmış ve Anadolu'da da orta sınıf oluşmasının şartları sağlanmıştır.

Bu gelişmeler ve göstergeler orta sınıfın durumu için gerekli şartlar olmakla beraber, tek başına yeterli değildirler. Mesleklerin dağılımı, gelir dağılımının durumu ve yoksullaşma oranlarının da orta sınıfın güçlendiği savına uygun şekilde gelişme göstermesi gerekir.

1980-2010 döneminde mesleklerin durumuna ilişkin olarak iki ayrı veri seti kullanılmıştır. 1980-2000 dönemine ilişkin olan ilk veri seti, Genel Nüfus Sayım İstatistikleridir. Bu verilerden elde edilen Goldthorpe'un sınıf şemasında, orta sınıf olarak tanımlanan mesleklerin genel toplam içindeki payı, 1980 yılında %25,6 iken 2000 yılında 33,8'e yükselmiştir. 2004-2010 döneminde ise TÜİK' ten alınan verilerle oluşturulan meslek sınıflamasında orta sınıfın payı, %35,52'den %38,01'e yükselmiştir.

Türkiye gibi tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş aşamasında bulunan bir ülkede proleterleşmenin olması; yani tarımdan kopan işgücünün sanayi sektöründe vasıfsız işgücüne dönüşmesi gerekir. Neoliberal dönemde belli bir proleterleşmeyle beraber, orta sınıfın da güçlenmesi bu dönem için bir başarı sayılabilir.

Neoliberal dönemde yaşanan bir başka önemli gelişme, eski orta sınıftan yeni orta sınıfa doğru bir geçiş eğilimi olmasıdır. 1988 yılında toplam çalışan nüfusun %40,39'u ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışırken bu oran 2010 yılında %60,91'e yükselmiştir. Aynı dönemde kendi hesabına çalışan nüfusun toplam çalışan içindeki payı %25,88'den %20,13'e; ücretsiz aile işçilerinin payı ise %30,2'den %13,65'e gerilemiştir.

Neoliberal dönemde, gelir dağılımında da orta sınıf lehine gelişmeler olmuştur. Her ne kadar 1994 yılında gelir dağılımında 1987 yılına göre bir bozulma olsa da bu bozulma 1980 öncesi durumdan daha iyidir. 2002 yılından sonra gelir dağılımındaki düzelme daha gözle görülür bir seviyeye ulaşarak Gini katsayısı 0,40'ın altına gerilemiştir. Bu dönemde, orta gelir gruplarının (2, 3 ve 4. dilimler) toplam gelirden

aldığı pay da artmıştır. İlave olarak 2002 sonrası toplam nüfus içindeki yoksul oranında da gözle görülür bir düzelme söz konusudur.

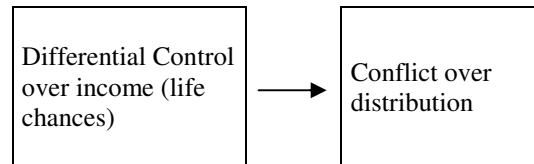
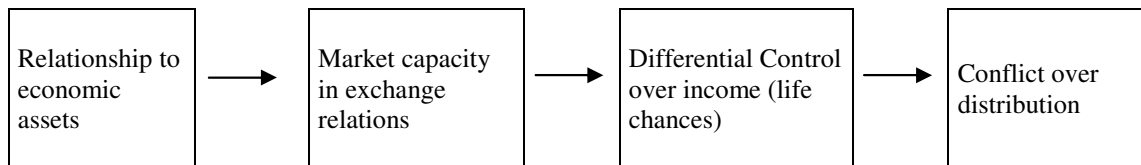
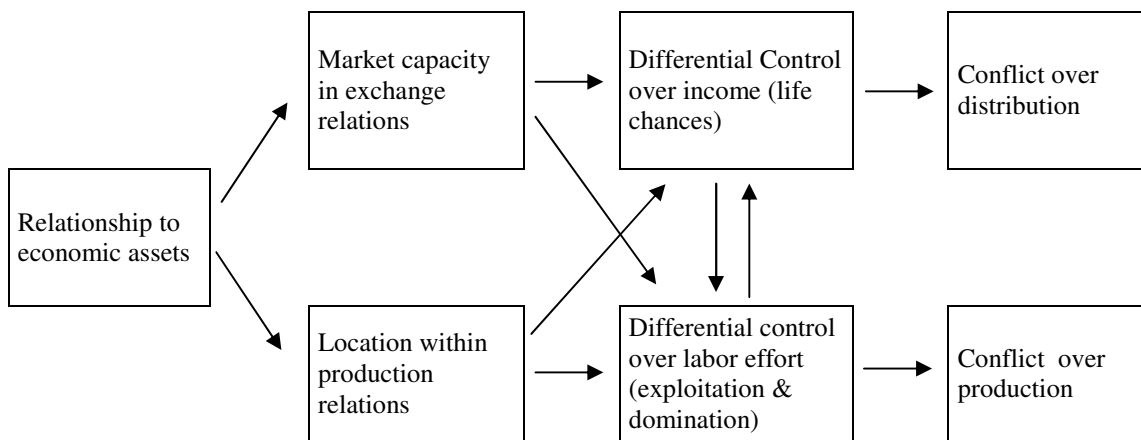
Türkiye’de daha önce doğrudan orta sınıfı ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu boşluğu gidermek amacıyla yapılan bu çalışmada elde edilen tüm bulgular, Türkiye’de orta sınıfın güçlendiği savını desteklemektedir. Tarım toplumundan sanayi toplumuna doğru geçiş aşamasında olan bir ülke olarak, orta sınıf(lar), alt sınıf(lar)tan daha hızlı gelişmektedir.

Daha sonraki çalışmalarda Türkiye’de orta sınıfın konumu daha iyi anlaşılabilir. Bu doğrultuda öncelikle doğrudan orta sınıfı merkeze alan veri çalışmaları ve saha araştırmaları yapılmalıdır. Böylece orta sınıfın ekonomideki rolü, Türkiye açısından daha iyi anlaşılabilir. Türkiye gibi geçiş aşamasında olan ülkelerde, baba mesleği de önemli bir göstergedir. Böylece, toplumsal geçişkenliğin hızı ve mesafesi de analiz edilebilir. Ayrıca, Türkiye’deki orta sınıfın gelişimini ve büyüklüğünü daha iyi anlamak için, karşılaştırmalı analizler de yapılmalıdır. Gelişmiş ülkeler varılması gereken noktayı gösterirken Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırma ise, Türkiye’deki orta sınıfın düzeyi ve gelişme istikameti hakkında daha sağlıklı bilgiler sunabilir.

Bir başka araştırılması gereken konu, Türkiye’de orta sınıfın neoliberalizme rağmen mi, yoksa neoliberalizm sayesinde mi geliştiğidir. Türkiye’de neoliberal iktisat politikaları “kitabî” haliyle uygulanmamıştır ve yıllardır süregelen devletçi iktisat anlayışı bu uygulamaya engel olmuştur. Ancak bu soruya daha sağlıklı bir cevap verilmesi için, iktisadi, toplumsal ve siyasi çalışmalarda tekrar ele alınması gerekir.

Ekler

Ek 1: Neo-Marxist class analysis

*I. Simple Gradational Class Analysis**II. Weberian Class Analysis**II. Marxist Class Analysis*

Kaynak: Wright, "Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis" <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, s. 23, Erişim Tarihi: 04.04.2010.

Ek 2: Basic Class Typology

		Relation to means of production			
		Owner	Employees		
Hires labor	Capitalists	Expert Managers	Nonskilled managers	Has authority	Relation to authority
Does not hires labor	Petty bourgeoisie	Experts	Workers	No authority	
		Posses scarce skills	Nonskilled		
		Relation to scarce skills			

Kaynak: Wright, 1997: 24.

Ek 3: Elaborated Class Typology

		Relation to means of production				
		Owner	Employees			
Number of employees	Many	Capitalists	Expert Managers	Skilled managers	Nonskilled managers	Managers
	Few	Small employers	Expert supervisors	Skilled supervisors	Skilled supervisors	Supervisors
	None	Petty bourgeoisie	Experts	Skilled workers	Nonskilled workers	Non-management
			Experts	Skilled	Nonskilled	
		Relation to scarce skills				

Kaynak: Wright, 1997: 25.

Ek 4: Goldthorpe'un Sınıf Şeması

I All higher-grade professionals, self-employed or salaried; higher grade administrators and officials in central and local government and in public and private enterprises (including company directors); managers in large industrial establishments; large proprietors

---

II Lower-grade professionals and higher-grade technicians; lower-grade administrators and officials; managers in small business and industrial establishment and in services; and supervisors of nonmanuel employees.

III Routine nonmanual –largely clerical- employees in administration and commerce; sales personnel; and other rank-and-file employees in services.

IV Small proprietors, including farmers and smallholders; self-employed artisans; and all other 'own account' workers apart from professionals. In other words may be equated with that of the 'petty bourgeoisie.

V Lower-grade technicians whose work is to same extent of manuel character; and supervisors of manual workers

---

VI Skilled manuel wage-workers in all branches of industry.

VII All manuel wage=workers in industry in semi and unskilled grades; Agricultural workers

---

Notlar: I ve II Hizmet sınıfını (üst sınıf); III, IV ile V orta (intermediate) sınıfları ve VI ile VII çalışan sınıfları ifade etmektedir.

Kaynak: Goldthorpe, 1987: 40-43

Ek 5: The class schema

Full version		Collapsed versions				
		Seven-class		Five-class		Three- class
I	Higher-grade professionals, administrators, and officials; managers in large industrial establishments; large proprietors	I+II	Service class: professionals, administrators and managers; higher-grade technicians; supervisors of non-manuel workers	I-III	White-collar workers	Non-manuel workers
II	Lower-grade professionals, administrators, and officials; higher-grade technicians; managers in small industrial establishments; supervisors of non-manuel employees					
IIIa	Routine non-manuel employees, higher grade (administration and commerce)	III	Routine non-manuel workers: routine non-manuel employees in administration an commerce; sales personel; other rank-and-file service workers			
IIIb	Routine non-manuel employees, lower grade (sales and services)					
IVa	Small proprietors, artisans, etc., with employees	IVa+b	Petty bourgeoisie: small proprietors, artisans, etc., with and without employees	IVa+b	Petty bourgeoisie	
IVb	Small proprietors, artisans, etc., without employees					
IVc	Farmers and smallholders; other self-employed workers in primary production	IVc	Farmers: farmers and smallholders and other self-employed workers in primary production	IVc+VIIb	Farm workers	Farm workers
V	Lower-grade technicians; supervisors of manual workers	V+VI	Skilled workers: Lower-grade technicians; supervisors of manual workers; Skilled manual workers	V+VI	Skilled workers	Manual workers
VI	Skilled manual workers					
VIIa	Semi and unskilled manual workers (not in agriculture etc.)	VIIa	Non-skilled workers: semi-and unskilled manual workers (not in agriculture etc.)	VII	Non-skilled workers	
VIIb	Agriculture and other workers in primary production	VIIb	Agriculture labourers: agricultural and other workers in primary production diğer			

Kaynak: Erikson ve Goldthorpe, 1992: 38-39

Ek 6: ISCO-88 Meslek Sınıflamasının 4 rakamlı Seviyesi

Kod	Tanım
0	SİLAHLI KUVVETLER
01	SİLAHLI KUVVETLER
011	SİLAHLI KUVVETLER
0110	Silahlı kuvvetler
1	KANUN YAPICILAR, ÜST DÜZEY YÖNETİCİLER VE MÜDÜRLER
11	KANUN YAPICILAR VE ÜST DÜZEY YÖNETİCİLER
111	KANUN YAPICILAR
1110	Kanun yapıcılar
112	ÜST DÜZEY DEVLET MEMURLARI
1120	Üst düzey devlet memurları
113	KÖY İHTİYAR HEYETİ VE MUHTARLAR
1130	Köy ihtiyar heyeti ve muhtarlar
114	ÖZEL AMAÇLI ORGANİZASYONLARIN ÜST DÜZEY YÖNETİCİLERİ
1141	Siyasi parti örgütlerinin üst düzey yöneticileri
1142	İşveren ve işçi organizasyonları ile diğer ekonomik amaçlı kuruluşların üst düzey yöneticileri
1143	Hayır kurumları ve diğer özel amaçlı kuruluşların üst düzey yöneticileri
12	ŞİRKET MÜDÜRLERİ
121	ÜST DÜZEY ŞİRKET YÖNETİCİLERİ
1210	Üst düzey şirket yöneticileri
122	ÜRETİM VE İŞLETME BÖLÜMÜ MÜDÜRLERİ
1221	Tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri sektörlerindeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1222	İmalat sanayi sektöründeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1223	İnşaat sektöründeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1224	Toptan ve perakende ticaret sektörlerindeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1225	Oteller ve lokantalar sektöründeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1226	Ulaştırma, haberleşme ve depolama hizmetleri sektörlerindeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1227	İş hizmetleri sektöründeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1228	Kişisel bakım, temizlik ve ilgili hizmetlerdeki üretim ve işletme bölümü müdürleri
1229	Başka yerde sınıflandırılmamış üretim ve işletme bölümü müdürleri
123	DİĞER BÖLÜM MÜDÜRLERİ
1231	İdari ve mali işler bölümü müdürleri
1232	Personel ve endüstriyel ilişkiler bölümü müdürleri
1233	Satışlar ve pazarlama bölümü müdürleri
1234	Reklam ve halkla ilişkiler bölümü müdürleri
1235	Satınalma ve dağıtım bölümü müdürleri

1236	Hesaplama hizmetleri bölümü müdürleri
1237	Araştırma ve geliştirme bölümü müdürleri
1239	Başka yerde sınıflandırılmamış diğer bölüm müdürleri
13 KÜÇÜK İŞLETME SAHİPLERİ VE MÜDÜRLERİ	
131	KÜÇÜK İŞLETME SAHİPLERİ VE MÜDÜRLERİ
1311	Tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri sektörlerindeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1312	İmalat sanayi sektöründeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1313	İnşaat sektöründeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1314	Toptan ve perakende ticaret sektörlerindeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1315	Oteller ve lokantalar sektöründeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1316	Ulaştırma, haberleşme ve depolama hizmetleri sektörlerindeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1317	İş hizmetleri sektöründeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1318	Kişisel bakım, temizlik ve ilgili hizmetlerdeki küçük işletme sahipleri ve müdürleri
1319	Başka yerde sınıflandırılmamış küçük işletme sahipleri ve müdürleri
2 PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI	
21	FİZİK, MATEMATİK VE MÜHENDİSLİK BİLİMLERİ İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
211	FİZİKÇİLER, KİMYACILAR VE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2111	Fizikçiler ve astronomlar
2112	Meteorologlar
2113	Kimyacılar
2114	Jeologlar ve jeofizikçiler
212	MATEMATİKÇİLER, İSTATİSTİKÇİLER VE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2121	Matematikçiler ve ilgili profesyonel meslek mensupları
2122	İstatistikçiler
213	BİLGİSAYARLA İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2131	Bilgisayar sistem tasarımcıları ve çözümlemecileri
2132	Bilgisayar programcıları
2139	Başka yerde sınıflandırılmamış bilgisayarla ilgili profesyonel meslek mensupları
214	MİMARLAR, MÜHENDİSLER VE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2141	Mimarlar, şehir ve trafik planlamacıları
2142	İnşaat mühendisleri
2143	Elektrik mühendisleri
2144	Elektronik ve iletişim mühendisleri
2145	Makine mühendisleri
2146	Kimya mühendisleri
2147	Maden mühendisleri, metalürji mühendisleri ve ilgili profesyonel meslek mensupları

2148	Haritacılar ve harita mühendisleri
2149	Başka yerde sınıflandırılmamış mimarlar, mühendisler (ziraat mühendisleri, çevre mühendisleri, gıda mühendisleri, genetik mühendisleri vb.) ve ilgili profesyonel meslek mensupları
22	YAŞAM BİLİMLERİ VE SAĞLIK İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
221	YAŞAM BİLİMLERİ İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2211	Biyologlar, botanikçiler, zoologlar ve ilgili profesyonel meslek mensupları
2212	Farmakologlar, patoloğlar ve ilgili profesyonel meslek mensupları
2213	Agronomistler ve ilgili profesyonel meslek mensupları
222	SAĞLIK İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI (HEMŞİRELİK HARİÇ)
2221	Tıp doktorları
2222	Diş hekimleri
2223	Veterinerler
2224	Eczacılar
2229	Başka yerde sınıflandırılmamış sağlık ile ilgili profesyonel meslek mensupları (hemşirelik hariç)
223	HEMŞİRELİK VE EBELİK İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2230	Hemşirelik ve ebelik ile ilgili profesyonel meslek mensupları
23	EĞİTİM BİLİMLERİ İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
231	YÜKSEKOKUL, ÜNİVERSİTE VE DAHA İLERİ DÜZEYDE EĞİTİM İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2310	Yüksekokul, üniversite ve daha ileri düzeyde eğitim ile ilgili profesyonel meslek mensupları
232	ORTAÖĞRETİM İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2320	Ortaöğretim ile ilgili profesyonel meslek mensupları
233	İLKÖĞRETİM VE İLKÖĞRETİM ÖNCESİ EĞİTİM İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2331	İlköğretim ile ilgili profesyonel meslek mensupları
2332	İlköğretim öncesi eğitim ile ilgili profesyonel meslek mensupları
234	ÖZEL EĞİTİM İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2340	Özel eğitim ile ilgili profesyonel meslek mensupları
235	EĞİTİM BİLİMLERİ İLE İLGİLİ DİĞER PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2351	Eğitim programları ve öğretim yöntemleri uzmanları
2352	Okul müfettişleri
2359	Başka yerde sınıflandırılmamış eğitim bilimleri ile ilgili diğer profesyonel meslek mensupları
24	DİĞER PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
241	İŞ İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2411	Muhasebeciler
2412	Personel ve mesleklerle ilgili profesyonel meslek mensupları
2419	Başka yerde sınıflandırılmamış iş ile ilgili profesyonel meslek mensupları
242	HUKUK İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2421	Avukatlar

2422	Hakimler
2429	Başka yerde sınıflandırılmamış hukuk ile ilgili profesyonel meslek mensupları
243	ARŞİVCİLER, KÜTÜPHANECİLER VE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2431	Arşivciler ve müze müdürleri
2432	Kütüphaneciler ve ilgili profesyonel meslek mensupları
244	SOSYAL BİLİMLER VE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2441	Ekonomistler
2442	Sosyologlar, antropologlar ve ilgili profesyonel meslek mensupları
2443	Filozoflar, tarihçiler ve siyaset bilimciler
2444	Filologlar (Dilbilimciler), çevirmenler ve mütercimler
2445	Psikologlar
2446	Sosyal işler ile ilgili profesyonel meslek mensupları
245	YAZARLAR, SANAT ESERİ YAPIMCILARI VE GÖSTERİ SANATÇILARI
2451	Yazarlar, gazete yazarları ve diğer yazarlar
2452	Heykeltıraşlar, ressamlar ve ilgili sanatçılar
2453	Besteciler, müzisyenler ve şarkıcılar
2454	Koreograflar ve dansçılar
2455	Film, sahne vb. aktörleri ve yönetmenleri
246	DİN İLE İLGİLİ PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
2460	Din ile ilgili profesyonel meslek mensupları
3	YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
31	FİZİK VE MÜHENDİSLİK BİLİMLERİ İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
311	FİZİK VE MÜHENDİSLİK BİLİMLERİ TEKNİKLERİ
3111	Kimya ve fizik bilimleri teknikerleri
3112	İnşaat mühendisliği teknikerleri
3113	Elektrik mühendisliği teknikerleri
3114	Elektronik ve iletişim mühendisliği teknikerleri
3115	Makine mühendisliği teknikerleri
3116	Kimya mühendisliği teknikerleri
3117	Maden ve metalürji teknikerleri
3118	Teknik ressamlar
3119	Başka yerde sınıflandırılmamış fizik ve mühendislik bilimleri teknikerleri
312	BİLGİSAYAR İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3121	Bilgisayar asistanları
3122	Bilgisayar donanımı operatörleri
3123	Endüstriyel robot kontrolörleri
313	OPTİK VE ELEKTRONİK DONANIM OPERATÖRLERİ
3131	Fotoğrafçılar, ses ve görüntü kaydeden donanım operatörleri

3132	Yayın ve iletişim donanımı operatörleri
3133	Tıbbi donanım operatörleri
3139	Başka yerde sınıflandırılmamış optik ve elektronik donanım operatörleri
314	GEMİ VE HAVA TAŞITI KONTROLÖRLERİ VE TEKNİKLERİ
3141	Gemi makinistleri
3142	Güverte görevlileri ve dümenciler
3143	Hava taşıtı pilotları ve ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
3144	Hava trafik kontrolörleri
3145	Uçuş emniyet teknikerleri
315	EMNİYET VE KALİTE KONTROLÖRLERİ
3151	Bina ve yangın kontrolörleri
3152	Emniyet, sağlık ve kalite kontrolörleri
32	YAŞAM BİLİMLERİ VE SAĞLIK İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
321	YAŞAM BİLİMLERİ TEKNİKLERİ VE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3211	Yaşam bilimleri teknikerleri
3212	Tarım ve orman teknikerleri
3213	Çiftçilik ve ormancılık danışmanları
322	SAĞLIK İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI (HEMŞİRELİK HARİÇ)
3221	Yardımcı sağlık personeli
3222	Hıfzıssıhha uzmanları (Çevre sağlığı teknikerleri)
3223	Diyetisyenler ve beslenme uzmanları
3224	Optometristler (göz kusurlarını ölçenler) ve gözlükçüler
3225	Diş hekimi yardımcıları
3226	Fizyoterapistler ve ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
3227	Veterinerlik ile ilgili yardımcı sağlık personeli
3228	Eczacılık ile ilgili yardımcı sağlık personeli
3229	Başka yerde sınıflandırılmamış sağlık ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları (hemşirelik hariç)
323	HEMŞİRELİK VE EBELİK İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3231	Hemşireler (yüksek hemşireler hariç)
3232	Ebeler
324	GELENEKSEL İLAÇLARLA VE İNANÇSAL TELKİNLERLE TEDAVİ EDENLER
3241	Geleneksel ilaçlarla tedavi edenler
3242	İnançsal telkinlerle tedavi edenler
33	EĞİTİM BİLİMLERİ İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
331	İLKÖĞRETİM İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3310	İlköğretim ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları

332	İLKÖĞRETİM ÖNCESİ EĞİTİM İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3320	İlköğretim öncesi eğitim ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
333	ÖZEL EĞİTİM İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3330	Özel eğitim ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
334	EĞİTİM BİLİMLERİ İLE İLGİLİ DİĞER YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3340	Eğitim bilimleri ile ilgili diğer yardımcı profesyonel meslek mensupları
34	DİĞER YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
341	MALİ İŞLER VE SATIŞ İŞLERİ İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3411	Menkul kıymet alım-satımcıları ve aracıları
3412	Sigorta temsilcileri
3413	Emlakçılar
3414	Seyahat danışmanları ve organizatörleri
3415	Teknik ve ticari satış temsilcileri
3416	Satınalma görevlileri
3417	Değer biçiciler, bilirkişiler ve müzayedeciler
3419	Başka yerde sınıflandırılmamış mali işler ve satış işleri ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
342	İŞ HİZMETLERİ ARACILARI VE TİCARİ ARACILAR
3421	Ticari araçlar
3422	Gümrükleme ve sevkiyat ile ilgili araçlar
3423	İş ve işçi bulma araçları
3429	Başka yerde sınıflandırılmamış iş hizmetleri araçları ve ticari araçlar
343	İDARİ ALANLARDAKİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3431	İdari sekreterler ve ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
3432	Hukuk ve hukuk ile ilgili işlerdeki yardımcı profesyonel meslek mensupları
3433	Defter tutanlar
3434	İstatistik ve matematik ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
3439	Başka yerde sınıflandırılmamış idari alanlardaki yardımcı profesyonel meslek mensupları
344	GÜMRÜK, VERGİ VE İLGİLİ ALANLARDAKİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3441	Gümrük ve sınır kontrolörleri
3442	Vergi memurları
3443	Sosyal yardım memurları
3444	Ruhsat memurları
3449	Başka yerde sınıflandırılmamış gümrük, vergi ve ilgili alanlardaki yardımcı profesyonel meslek mensupları
345	POLİS MÜFETTİŞLERİ VE DEDEKTİFLER
3450	Polis müfettişleri ve dedektifler
346	SOSYAL İŞLER İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI

3460	Sosyal işler ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
347	GÜZEL SANATLAR, EĞLENCE VE SPOR İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3471	Dekoratörler ve ticari tasarımcılar
3472	Radyo ve televizyon spikerleri ile diğer spikerler
3473	Gece kulübü müzisyenleri, şarkıcılar, dansçılar vb.
3474	Palyaçolar, sihirbazlar, akrobatlar ve ilgili meslek mensupları
3475	Atletler, sporcular ve ilgili meslek mensupları
348	DİN İLE İLGİLİ YARDIMCI PROFESYONEL MESLEK MENSUPLARI
3480	Din ile ilgili yardımcı profesyonel meslek mensupları
4	BÜRO VE MÜŞTERİ HİZMETLERİNDE ÇALIŞAN ELEMANLAR
41	BÜRO ELEMANLARI
411	SEKRETERLER VE KLAVYE KULLANAN ELEMANLAR
4111	Stenograflar ve daktilograflar
4112	Kelime işlemci operatörleri
4113	Veri girişi operatörleri
4114	Hesap makinesi operatörleri
4115	Sekreterler
412	SAYISAL İŞLEMLER YAPAN BÜRO ELEMANLARI
4121	Muhasebe kayıtları ve defterleri tutan büro elemanları
4122	İstatistik ve mali işler ile ilgili büro elemanları
413	MALZEME KAYITLARI VE TAŞIMACILIK İLE İLGİLİ BÜRO ELEMANLARI
4131	Stoklarla ilgili büro elemanları
4132	Üretim ile ilgili büro elemanları
4133	Taşımacılık ile ilgili büro elemanları
414	KÜTÜPHANE VE POSTA İLE İLGİLİ BÜRO ELEMANLARI
4141	Kütüphane ve dosyalama elemanları
4142	Postacılar ve tasnifleme elemanları
4143	Kodlama ve redaksiyon yapan elemanlar
4144	Arzuhalciler ve benzeri elemanlar
419	DİĞER BÜRO ELEMANLARI
4190	Diğer büro elemanları
42	MÜŞTERİ HİZMETLERİNDE ÇALIŞAN ELEMANLAR
421	KASİYERLER, VEZNEDARLAR VE BENZER ELEMANLAR
4211	Kasiyerler ve bilet satış elemanları
4212	Veznedar, sayman vb. elemanlar
4213	Bahisçiler ve krupiyeler
4214	Borç para verenler

4215	Tahsildarlar ve ilgili elemanlar
422	MÜŞTERİ DANIŞMA ELEMANLARI
4221	Seyahat acenteleri ve ilgili yerlerde çalışan elemanlar
4222	Resepsiyonistler ve ilgili danışma elemanları
4223	Telefon santralı operatörleri
5	HİZMET VE SATIŞ ELEMANLARI
51	KİŞİSEL HİZMETLER VE KORUMA HİZMETLERİ VEREN ELEMANLAR
511	SEYAHATLERDE HİZMET VEREN ELEMANLAR VE İLGİLİ ÇALIŞANLAR
5111	Seyahatlerde hizmet veren elemanlar
5112	Ulaştırma hizmetlerindeki kondüktörler ve kontrol elemanları
5113	Seyahat rehberleri
512	EV BAKICILARI VE OTEL, LOKANTA VB. YERLERDE HİZMET VEREN ELEMANLAR
5121	Ev ve benzeri yerlerde hizmet veren elemanlar
5122	Aşçılar
5123	Garsonlar ve barmenler
513	KİŞİSEL BAKIM VE İLGİLİ HİZMETLERİ VEREN ELEMANLAR
5131	Çocuk bakıcıları
5132	Kuruluşların sağlık hizmetlerinde çalışan yardımcı elemanlar
5133	Evlerde kişisel bakım yapan elemanlar
5139	Başka yerde sınıflandırılmamış kişisel bakım ve ilgili hizmetleri veren elemanlar
514	DİĞER KİŞİSEL HİZMETLERDE ÇALIŞANLAR
5141	Bayan ve erkek kuaförleri, güzellik uzmanları vb. çalışanlar
5142	Kişisel hizmetkârlar ve yardımcıları
5143	Cenaze işleri görevlileri ve ilgili işlerde çalışanlar
5149	Başka yerde sınıflandırılmamış diğer kişisel hizmetlerde çalışanlar
515	ASTROLOGLAR, FALCILAR VB. ÇALIŞANLAR
5151	Astrologlar vb. çalışanlar
5152	Falcılar, el falcıları vb. çalışanlar
516	KORUMA HİZMETLERİNDE ÇALIŞANLAR
5161	İtfaiyeciler
5162	Polis memurları
5163	Gardiyanlar
5169	Başka yerde sınıflandırılmamış koruma hizmetlerinde çalışanlar
52	MODELLER, SATIŞ ELEMANLARI VE TANITIM ELEMANLARI
521	MANKENLER VE MODELLER
5210	Mankenler ve modeller
522	SATIŞ ELEMANLARI VE TANITIM ELEMANLARI
5220	Satış elemanları ve tanıtım elemanları

523	BÜFE, BARAKA VB. YERLERDEKİ SATICILAR VE PAZARCILAR
5230	Büfe, baraka vb. yerlerdeki satıcılar ve pazarcılar
6	NİTELİKLİ TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ ÇALIŞANLARI
61	PAZARA YÖNELİK NİTELİKLİ TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ ÇALIŞANLARI
611	PAZARA YÖNELİK BAHÇIVANLAR VE BİTKİSEL ÜRÜN YETİŞTİRİCİLERİ
6111	Tarla ürünleri ve sebze yetiştiricileri
6112	Ağaç ve çalı ürünleri yetiştiricileri
6113	Bahçivanlar (Kültür bahçecileri ve fidan yetiştiricileri)
6114	Karma ürün yetiştiricileri
612	PAZARA YÖNELİK HAYVAN YETİŞTİRİCİLERİ VE İLGİLİ ÇALIŞANLAR
6121	Süt ve çiftlik hayvanları üreticileri
6122	Kümes hayvanları yetiştiricileri
6123	Arı ve ipek böceği yetiştiricileri
6124	Karma hayvan yetiştiricileri
6129	Başka yerde sınıflandırılmamış pazara yönelik hayvan yetiştiricileri ve ilgili çalışanlar
613	PAZARA YÖNELİK BİTKİ VE HAYVAN YETİŞTİRİCİLERİ
6130	Pazara yönelik bitki ve hayvan yetiştiricileri
614	ORMANCILIK İLE İLGİLİ ÇALIŞANLAR
6141	Tomrukçular ve ormanlarda çalışan nitelikli elemanlar
6142	Odon kömürü imalatçıları ve ilgili çalışanlar
615	SU ÜRÜNLERİ ÇALIŞANLARI, AVCILAR VE TUZAKÇILAR
6151	Su ürünleri (kültür) yetiştiricileri
6152	İç sular ve kıyılardaki balıkçılık çalışanları
6153	Açık deniz balıkçılığı çalışanları
6154	Avcılar ve tuzakçılar
62	KENDİ GEÇİMİNE YÖNELİK TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ ÇALIŞANLARI
621	KENDİ GEÇİMİNE YÖNELİK TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ ÇALIŞANLARI
6210	Kendi geçimine yönelik tarım, hayvancılık, avcılık, ormancılık ve su ürünleri çalışanları
7	SANATKÂRLAR VE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR
71	MADEN ÇIKARIMI VE İNŞAATLA İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞAN SANATKÂRLAR
711	MADENCİLER, ATEŞLEYİCİLER, TAŞ KESİCİLER VE OYMACILAR
7111	Madenciler ve taşocağı çalışanları
7112	Ateşleyiciler ve patlatma işlerinde çalışanlar
7113	Taş kırma, kesme ve oyma işlerinde çalışanlar
712	KABA İNŞAAT İLE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞAN SANATKÂRLAR
7121	Geleneksel malzeme kullanan inşaat ustaları

7122	Tuğla ve taş duvar örücüler
7123	Beton ustaları ve diğer ilgili çalışanlar
7124	Marangozlar ve doğramacılar
7129	Başka yerde sınıflandırılmamış kaba inşaat ile ilgili işlerde çalışan sanatkârlar
713 İNŞAATI TAMAMLAYICI İŞLER İLE İLGİLİ SANATKÂRLAR	
7131	Çatı kaplayıcılar
7132	Yer ve duvar döşemecileri ve kaplamacıları
7133	Sıvacılar
7134	Yalıtım işlerinde çalışanlar
7135	Camcılar
7136	Su ve boru tesisatçıları
7137	Bina vb. ile ilgili elektrik tesisatçıları
714 BADANA, BOYA VE BİNA TEMİZLEME İŞLERİ İLE İLGİLİ SANATKÂRLAR	
7141	Boyacılar (bina ve deniz taşıtları)
7142	Oto boyama, koruyucu kaplama ve cilalama işlerinde çalışanlar
7143	Bina dış yüzeyi temizleyicileri
72 METAL İŞLEME VE MAKİNE İLE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞAN SANATKÂRLAR	
721 METAL KALIP HAZIRLAYICILAR, KAYNAKÇILAR, METAL İNŞAAT MALZEMESİ HAZIRLAYICILARI VE METAL LEVHA İŞLERİNDE ÇALIŞANLAR	
7211	Metal kalıpcılar ve maça hazırlayıcılar
7212	Kaynakçılar
7213	Metal levha işlerinde çalışanlar
7214	Metal inşaat malzemesi hazırlayıcıları ve montajcıları
7215	Taşıma ve kaldırma donanımlarını kuranlar ve kablo ekleyiciler
7216	Sualtında çalışanlar (dalgiçlar ve balıkadamlar)
722 DEMİRCİLER, ALET YAPIMCILARI VE İLGİLİ MESLEKLERDE ÇALIŞANLAR	
7221	Demirciler, dövme ve hadde işlerinde çalışanlar
7222	El aleti yapımçıları ve benzer mesleklerde çalışanlar
7223	Takım tezgahı kurucuları ve kurucu - kullanıcıları
7224	Metal taşlamacılar, parlaticılar ve alet bileyiciler
723 MAKİNE BAKIM VE ONARIM İŞLERİNDE ÇALIŞANLAR	
7231	Motorlu taşıt bakım ve onarım işlerinde çalışanlar
7232	Uçak motoru bakım ve onarım işlerinde çalışanlar
7233	Tarımsal veya endüstriyel makinelerle ilgili bakım ve onarım işlerinde çalışanlar
724 ELEKTRİKLİ VE ELEKTRONİK DONANIM İLE İLGİLİ BAKIM VE ONARIM İŞLERİNDE ÇALIŞANLAR	
7241	Elektrikli cihazlar ile ilgili bakım ve onarım işlerinde çalışanlar
7242	Elektronik cihaz kurucu ve ayarlayıcıları
7243	Elektronik cihazlar ile ilgili bakım ve onarım işlerinde çalışanlar

7244	Telgraf ve telefon tesisatçıları ile servis elemanları
7245	Elektrik hattı tesisatçıları, onarımcıları ve kablo döşeyiciler
73 HASSAS İŞLERDE, EL SANATLARI VE BASIM İLE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR	
731 METAL VB. MALZEMELERLE HASSAS İŞLER YAPANLAR	
7311	Hassas alet yapımçıları ve tamircileri
7312	Müzik aleti yapımçıları ve akortçuları
7313	Mücevher ve değerli metal eşya işlerinde çalışanlar
732 ÇANAK VE ÇÖMLEKÇİLER, CAM EŞYA YAPIMCILARI VE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR	
7321	Aşındırıcı çark kalıpçıları ve çanak-çömlek işlerinde çalışanlar
7322	Cam eşya yapımçıları, kesicileri, öğütücüleri ve cilalayıcıları
7323	Cam oymacıları ve asitle şekil verenler
7324	Cam ve seramik boyacıları ve diğer ilgili dekoratif boyacılar
733 AĞAÇ, TEKSTİL, DERİ VB. MALZEMELERİ KULLANAN ELİŞİ USTALARI	
7331	Ağaç ve benzer malzemeleri kullanan elişî ustaları
7332	Tekstil, deri ve benzer malzemeleri kullanan elişî ustaları
734 BASIM VE İLGİLİ MESLEKLERDE ÇALIŞANLAR	
7341	Mizanpajcılar, dizgiciler ve ilgili mesleklerde çalışanlar
7342	Klişeciler ve galvano kaplayıcılar
7343	Baskı oymacıları ve dağılayıcıları
7344	Fotoğrafçılık ile ilgili işlerde çalışanlar
7345	Ciltçilik ve ilgili işlerde çalışanlar
7346	Serigrafi, blok ve tekstil baskıcıları
74 DİĞER SANATKÂRLAR VE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR	
741 GIDA İŞLEME İLE İLGİLİ MESLEKLERDE ÇALIŞANLAR	
7411	Kasaplar, balık satıcıları ve benzeri işlerde çalışanlar
7412	Fırıncılar, pastacılar ve şekerleme imalatçıları
7413	Süt ürünleri imalatçıları
7414	Meyve-sebze ile ilgili konserveciler
7415	Gıda ve içecek tadıcılar ve sınıflayıcılar
7416	Tütün hazırlayıcılar ve tütün ürünleri imalatçıları
742 AĞAÇ, MOBİLYA VE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR	
7421	Ağaç işleyiciler
7422	Ahşap işlerinde çalışanlar
7423	Ağaç işleme makinesi kurucuları ve kurucu - kullanıcıları
7424	Sepet ve süpürge imalatçıları
743 TEKSTİL VE GİYİM EŞYASI İLE İLGİLİ MESLEKLERDE ÇALIŞANLAR	
7431	Elyaf hazırlayıcılar
7432	Dokumacılar, trikotajcılar ve ilgili işlerde çalışanlar

7433	Terziler, elbise yapımcıları ve şapka imalatçıları
7434	Kürkçüler ve ilgili işlerde çalışanlar
7435	Kumaş, deri vb. kalıp yapımcıları ve kesimcileri
7436	Dikişçiler, nakışçılar ve ilgili işlerde çalışanlar
7437	Döşemeciler ve ilgili işlerde çalışanlar
744	HAM DERİ, DERİ VE AYAKKABI YAPIMI İLE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR
7441	Ham deri işleyiciler, tabakçılar ve postçular
7442	Ayakkabı, çanta yapımcıları ve ilgili işlerde çalışanlar
8	TESİS VE MAKİNE OPERATÖRLERİ VE MONTAJCILARI
81	SABİT TESİS OPERATÖRLERİ
811	MADENCİLİK VE MADEN İŞLEME TESİSİ OPERATÖRLERİ
8111	Maden tesisi operatörleri
8112	Maden cevheri işleme ve taş işleme tesisi operatörleri
8113	Kuyu açma makinesi operatörleri (Sondörler)
812	METAL İŞLEME TESİSİ OPERATÖRLERİ
8121	Maden cevheri ve metal fırını operatörleri
8122	Metal eriticiler, dökümcüler ve haddehane operatörleri
8123	Metal ısıtma işlem tesisi operatörleri
8124	Metal çekiciler ve presçiler
813	CAM, SERAMİK VB. İLE İLGİLİ TESİS OPERATÖRLERİ
8131	Cam ve seramik fırınları ile ilgili tesislerdeki makine operatörleri
8139	Başka yerde sınıflandırılmamış cam, seramik vb. ile ilgili tesis operatörleri
814	AĞAÇ İŞLEME VE KAĞIT İMALAT TESİSİ OPERATÖRLERİ
8141	Ağaç işleme tesisi operatörleri
8142	Kağıt hamuru imalat tesisi operatörleri
8143	Kağıt imalat tesisi operatörleri
815	KİMYASAL MADDE İŞLEME TESİSİ OPERATÖRLERİ
8151	Kimyasal madde kırma, öğütme ve karıştırma makineleri operatörleri
8152	Kimyasal madde ısıtma işlem tesisi operatörleri
8153	Kimyasal süzme ve ayırma teçhizatı operatörleri
8154	Kimyasal damıtma ve tepkime yaptırma operatörleri (petrol ve doğalgaz hariç)
8155	Petrol ve doğalgaz rafine tesisi operatörleri
8159	Başka yerde sınıflandırılmamış kimyasal madde işleme tesisi operatörleri
816	ENERJİ ÜRETİM TESİSİ VE İLGİLİ TESİS OPERATÖRLERİ
8161	Enerji üretim tesisi operatörleri
8162	Buharlı makine ve buharlı kazan operatörleri
8163	Çöp fırını, su arıtma ve ilgili tesis operatörleri
817	OTOMATİK MONTAJ HATTI VE ENDÜSTRİYEL ROBOT OPERATÖRLERİ

8171	Otomatik montaj hattı operatörleri
8172	Endüstriyel robot operatörleri
82 MAKİNE OPERATÖRLERİ VE MONTAJCILARI	
821 METAL VE MİNERAL ÜRÜNLERİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8211	Takım tezgahı operatörleri
8212	Çimento ve diğer mineral ürünler ile ilgili makine operatörleri
822 KİMYASAL ÜRÜNLER İLE İLGİLİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8221	Eczacılık ve tuvalet malzemeleri ile ilgili makine operatörleri
8222	Cephane ve patlayıcı maddeler ile ilgili makine operatörleri
8223	Metal kaplama ile ilgili makine operatörleri
8224	Fotoğrafçılık ürünleri ile ilgili makine operatörleri
8229	Başka yerde sınıflandırılmamış kimyasal ürünler ile ilgili makine operatörleri
823 KAUCUK VE PLASTİK ÜRÜNLERİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8231	Kauçuk ürünleri makine operatörleri
8232	Plastik ürünleri makine operatörleri
824 AĞAÇ ÜRÜNLERİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8240	Ağaç ürünleri makine operatörleri
825 BASKI, CİLTLEME VE KAĞIT ÜRÜNLERİ İLE İLGİLİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8251	Baskı makinesi operatörleri
8252	Ciltleme makinesi operatörleri
8253	Kağıt ürünleri makinesi operatörleri
826 TEKSTİL, KÜRK VE DERİ ÜRÜNLERİ İLE İLGİLİ MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8261	Elyaf hazırlama, bükme ve sarma makineleri operatörleri
8262	Dokuma ve örme makineleri operatörleri
8263	Dikiş makinesi operatörleri
8264	Ağartma, boyama ve temizleme makineleri operatörleri
8265	Kürk ve deri hazırlama makineleri operatörleri
8266	Ayakkabı yapımı ile ilgili makine operatörleri
8269	Başka yerde sınıflandırılmamış tekstil, kürk ve deri ürünleri ile ilgili makine operatörleri
827 GIDA VE İLGİLİ ÜRÜNLERİN MAKİNE OPERATÖRLERİ	
8271	Et ve balık işleme ile ilgili makine operatörleri
8272	Süt ürünleri ile ilgili makine operatörleri
8273	Hububat ve baharat öğütme ile ilgili makine operatörleri
8274	Fırıncılık mamulleri, tahıl ve çikolata ürünleri ile ilgili makine operatörleri
8275	Meyve, sebze ve sert kabuklu meyveleri işleme ile ilgili makine operatörleri
8276	Şeker üretimi ile ilgili makine operatörleri
8277	Çay, kahve ve kakao işleme ile ilgili makine operatörleri
8278	Bira, şarap ve diğer içeceklerle ilgili makine operatörleri

8279	Tütün işleme ile ilgili makine operatörleri
828	MONTAJCILAR
8281	Mekanik makine montajcıları
8282	Elektrikli teçhizat montajcıları
8283	Elektronik teçhizat montajcıları
8284	Metal, kauçuk ve plastik ürünleri montajcıları
8285	Ağaç ve ilgili ürünlerin montajcıları
8286	Mukavva, tekstil ve ilgili ürünlerin montajcıları
829	DİĞER MAKİNE OPERATÖRLERİ VE MONTAJCILARI
8290	Diğer makine operatörleri ve montajcıları
83	SÜRÜCÜLER VE HAREKETLİ MAKİNELERİN OPERATÖRLERİ
831	LOKOMOTİF SÜRÜCÜLERİ VE İLGİLİ ÇALIŞANLAR
8311	Lokomotif sürücüleri
8312	Demiryolu frencileri, sinyalizasyon işçileri ve makasçılar
832	MOTORLU TAŞIT SÜRÜCÜLERİ
8321	Motosiklet sürücüleri
8322	Taksi, araba ve karavan sürücüleri
8323	Otobüs ve tramvay sürücüleri
8324	Kamyon, çekici ve tır sürücüleri
833	TARIMSAL AMAÇLI HAREKETLİ MAKİNELER İLE DİĞER HAREKETLİ MAKİNELERİN OPERATÖRLERİ
8331	Motorize tarım ve ormancılık makinelerinin operatörleri
8332	Hafriyat makineleri ve benzer makinelerin operatörleri
8333	Vinç, yük asansörü ve ilgili tesis operatörleri
8334	Forklift vb. yükleme-boşaltma yapan araçların operatörleri
834	GEMİ GÜVERTE TAYFALARI VE İLGİLİ ÇALIŞANLAR
8340	Gemi güverte tayfaları ve ilgili çalışanlar
9	NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
91	SATIŞ VE HİZMETLER İLE İLGİLİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
911	SOKAK SATICILARI VE İLGİLİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9111	Sokak satıcıları (gıda)
9112	Sokak satıcıları (gıda dışı)
9113	Kapı-kapı dolaşarak veya telefonla çalışan satış elemanları
912	AYAKKABI BOYAMA VE DİĞER SOKAK HİZMETLERİ İLE İLGİLİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9120	Ayakkabı boyama ve diğer sokak hizmetleri ile ilgili nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
913	EVLERDE VE İŞYERLERİNDE ÇALIŞAN TEMİZLİKÇİLER VB. ELEMANLAR
9131	Evlerde çalışan yardımcılar, temizlikçiler vb. elemanlar
9132	Büro, otel ve diğer işyerlerinde çalışan temizlikçiler vb. elemanlar

9133	Çamaşırcılar ve ütücüler
914	BİNA TEMİZLİK VE BAKIM SORUMLULARI İLE TAŞIT, PENCERE VB. TEMİZLEYİCİLERİ
9141	Bina temizlik ve bakım sorumluları
9142	Taşıt, pencere vb. temizleyicileri
915	KURYE, HAMAL, KAPICI VE BENZERİ İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9151	Kuryeler, paket ve bagaj hamalları ve dağıtıcıları
9152	Kapıcılar, bekçiler ve benzeri işlerde çalışanlar
9153	Otomatik satış yapan makinelerden para toplayanlar, sayaç okuyucular vb. işlerde çalışanlar
916	ÇÖPÇÜLER VE TEMİZLİK İŞLERİNDE ÇALIŞANLAR
9161	Çöpçüler
9162	Temizlik işçileri (çöpçüler ve benzeri işçiler)
92	TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ SEKTÖRLERİNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
921	TARIM, HAYVANCILIK, AVCILIK, ORMANCILIK VE SU ÜRÜNLERİ SEKTÖRLERİNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9211	Çiftlik işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
9212	Orman işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
9213	Su ürünleri, avcılık ve tuzakla avlama işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
93	MADENCİLİK, İNŞAAT, İMALAT VE ULAŞTIRMA SEKTÖRLERİNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
931	MADENCİLİK VE İNŞAAT SEKTÖRLERİNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9311	Madencilik ve taşocakçılığı sektöründeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
9312	İnşaat ve inşaat bakım işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar: Yol, baraj vb. yapılar
9313	Bina inşaatındaki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
932	İMALAT SEKTÖRÜNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9321	Montaj işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
9322	Elle paketleme ve diğer imalat işlerinde çalışanlar
933	TAŞIMA VE YÜKLEME-BOŞALTIMA İŞLERİNDEKİ NİTELİK GEREKTİRMEYEN İŞLERDE ÇALIŞANLAR
9331	El veya pedal ile sürülen taşıtların sürücüleri
9332	Hayvanlar tarafından çekilen taşıtların ve makinelerin sürücüleri
9333	Yükleme-boşaltma işlerindeki nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar

KAYNAKÇA

- Abercrombie, N. ve Urry, J. (1983). *Capital, labour and the middle classes*. London: Allen and Unwin, UK.
- Adelman, I. ve Morris, C. T. (1967). *Society, politics, and economic development: A quantitative approach*. London: Oxford University Press.
- Aghion, P., Caroli, E. ve Garcia-Penalosa, C. (1999). Inequality of economic growth: the perspective of the new growth theories. *Journal of Economic Literature*, XXXVII, 1615-1660.
- Aktan, C. C. (2002). Dünya’da ve Türkiye’de insani gelişme. Aktan, C. C. (ed). *Yoksullukla mücadele stratejileri*, (İçinde). Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Aktan, C. C. ve Vural, İ. Y. (2002). Gelir dağılımında adalet(siz)lik ve gelir eşit(siz)liği: Terminoloji, temel kavramlar ve ölçüm yöntemleri. Aktan, C. C. (ed). *Yoksullukla mücadele stratejileri*, (İçinde). Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Amann, E., Aslanidis, N., Nixon, F. ve Walters, B. (2006). Economic growth and poverty alleviation: A reconsideration of Dollar and Kray. *The European Journal of Development Research*, 18(1), 22-44
- Amann, E. ve Baer, W. (2002). Neoliberalism and its consequences in Brazil. *Journal of Latin American Studies*, 34(4), 945-959.
- Arın, T. (2007). Türkiye’de mali küreselleşme ve mali birikim ile reel birikimin birbirinden kopması. Köse, A. H., Şenses, F. ve Yeldan, E. (eds). *Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar*. ss. 569-610 (İçinde). İstanbul: İletişim. 4. Baskı.
- Arslan, A. D. (2004). Temel sorunları ve açılımları ile sınıf teorisi, sınıf bilinci ve orta sınıflar. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 126-143.
- Atiyas, İ. ve Oder, B. (...). Türkiye’de özelleştirmenin hukuk ve ekonomisi, Ankara: TEPAV yayınları.

- Ay, A. (2007). Tarihsel süreç içinde Türkiye’de büyüme. Ay, A. (ed). *Türkiye ekonomisi: Makroekonomik sorunlar ve çözüm önerileri*. (ss. 3-53). İçinde. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aydın, K. (2006). Social stratification and consumption patterns in Turkey. *Social Indicators Research*. 75, 463-501.
- Baer, W. ve Maloney, W. (1997). Neoliberalism and income distribution in Latin America. *World Development*, 25(3), 311-327.
- Bakır, C. ve Öniş, Z. (2010). The regulatory state and turkish banking reforms in the age of post-washington consensus. *Development and Change*. 41(1), 77-106.
- Banerjee, A., and E. Duflo. (2003). Inequality and growth: What can the data say?. *Journal of Economic Growth*. 8(3), 267–99.
- Banerjee, A. V. ve Duflo, E. (2008). What is middle class about the middle classes around the world?, *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 3-28.
- Başkaya, F. (2004). Neoliberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı, engel mi?. *Economic Research Center*, internet erişimi: www.erc.metu.edu.tr, 24.11.2010 tarihinde erişildi.
- Battero, W. (2005). *Stratification: Social division and inequality*, Abingdon: Routledge, UK.
- Bayar, A. H. (1996). The development state and economic policy in Turkey, *Third World Quarterly*. 17(4), 773-785.
- Beeghley, L. (2004). *The structure of social stratification in the United States*. Boston, MA: Pearson, Allyn & Bacon.
- Belek, İ. *Orta sınıf*. <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/6042.html>, 12.02.2009 tarihinde erişildi.
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. New York: Basic Books.
- Berber, Ş. *Modern bir olgu olarak sosyal sınıflar*. www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/dergi/, 28.01.2009 tarihinde erişildi.

- Birdsall, N. The macroeconomic foundations of inclusive middle-class growth. <http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/oc63essay01.pdf>. 01.11.2011 tarihinde erişildi.
- Birdsall, N., Graham, C. ve Pettinato, S. (2000). Stuck in the tunnel: is globalization muddling the middle class?. *Center on Social and Economic Dynamics*, Working Paper No. 14.
- Birdsall, N. ve Szekely, M. (2003). Bootstraps, not band-aids: Poverty, equity, and social policy. Kuczynski, Pedro-Pablo ve Williamson, J. *After the Washington Consensus: Restarting growth and reform in Latin America*. (İçinde). Institute International Economic, İnternet Erişimi: www.iie.com, 24.11.2010 tarihinde erişildi.
- Birdsall, N. (2010). The (indispensable) middle class in developing countries. Kanbur, R. ve Spence, M. (eds). *Equity and growth in a globalizing world*. (ss. 157-187). İçinde. Washington: World Bank.
- Birdsall, N. (2010). The (indispensable) middle class in developing countries; or, the rich and the rest, not the poor and the rest. *Center for Global Development*.
- Blanchard, E. ve Willmann, G. (2008). Trade, Education, and The Shrinking Middle Class. *Belgian Trade Workshop*, www.aeaweb.org, 30.12.2009 tarihinde erişildi.
- Blanchard, O., Dell'Araccia, G. ve Mauro, P. (2010). *Rethinking macroeconomic policy*, İnternet Erişimi: www.imf.org, 03.03.2010 tarihinde erişildi.
- Boas, T. ve Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *Studies in Comparative Economic Development* 44(2), 137-161.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2002*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. (2. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Bourguignon, F. ve Morrison, C. (2002). Inequality among world citizens: 1820-1992. *American Economic Review*, 92(4), 727-44.
- Bourguignon, F. (2004). *The effect of economic growth on social structures*. <http://elsa.berkeley.edu/~chad/bourguignon.pdf>, 20.02.2009 tarihinde erişildi.

- Breen, R., Foundation of Neo-Weberian class analysis. <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, Erişim Tarihi: 04.04.2010.
- Brzis, Elise S. (2001). Social classes, demographic transition and economic growth. *European Economic Review*, 45, 707-717.
- Buğra, A. (1994). *Devlet ve işadamları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burawoy, M. and Wright, E. O. (2001). Sociological Marxism. Jonathan H. Turner. (ed.) *Handbook of sociological theory*. (ss. 459-485). İçinde. New York: Springer Publishing.
- Burke, P. (2005). *Tarih ve toplumsal kuram*. (çev. M. Tunçay) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Burris, V. (1986). The Discovery of the new middle classes. *Theory and Society*, 15, 317-349.
- Burris, V. (1995). The Discovery of the new middle classes. Vidich, A. J. (ed.). *The New Middle Class*, (ss. 15-54) İçinde. London: Macmillan Pres.
- Butler, T. (2003). The debate over the middle classes. Butler, T. ve Savage M. (eds) *Social changes and the middle classes*. (ss. 26-36) İçinde. Londra ve New York: Routledge.
- Callinicos, A. (2006a). Giriş. (çev: O. Akonhay). Callinicos, A. ve Harman, C. (eds.) *Neoliberalizm ve sınıf*, (ss. 9-25) İçinde. İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Callinicos, A. (2006b). Yeni orta sınıf ve sosyalist siyaset. (çev. O. Akonhay). Callinicos, A. ve Harman, C. (derleyenler). *Neoliberalizm ve sınıf*, (ss. 27-82) İçinde. İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Cashell, B. W. (2007). Who are the middle class. *CRS Report Congress*. İnternet Erişimi: <http://assets.opencrs.com/>, 24.02.2009 tarihinde erişildi.
- Celasun, M. (1986). Income distribution and domestic terms of trade in Turkey (1978-1983). *Metu Studies in Development*, 13 (1-2).
- Chen, S. ve Ravallion M. (2010). The developing world is poorer than we thought, but no less succesful in the fight against poverty. *The Quarterly Journal of Economics*, November, 125(4), 1577-1625.

- Cizre, Ü. ve Yeldan, E. (2005) The Turkish encounter with liberalism: Economics and politics in the 2000/2001 crises. *Review of International Political Economy*. 12(3), 387-408.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1994). Kemalism, hyper-nationalism and Islam in Turkey. *History of European Ideas*, 18(2), 255-270.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. ve Yeldan, E. (2000). Politics, society and financial liberalization: Turkey in the 1990s. *Development and Change*, 31(1), 481-508.
- Cline, H. F. (1962). *Mexico: Revolution and evolution*. New York: Oxford University Press.
- Colas, A. (2007). Neoliberalizm, küreselleşme ve uluslararası ilişkiler. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.), *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki* (ss.123-139). İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Cooper, M. (2002). The legacy of Atatürk: Turkish political structures and policy-making. *International Affairs*, 78, 115-128.
- Crompton, R. (1994). *Class and stratification: An introduction to current debates*. Oxford, İngiltere: Blackwell Publishers.
- Crompton, R. (2008). *Class and stratification*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Dağdemir, Ö. (2002). Türkiye ekonomisinde yoksulluk sorunu ve yoksulluğun analizi: 1987-1994. Aktan, C. C. (ed). *Yoksullukla mücadele stratejileri*, (İçinde). Ankara: Hak-İş Konfederasyonu Yayınları.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in an industrial societies*. California, ABD: Stanford University Press.
- Demirgüç-Kunt, A. ve Levine, R. (2009) Finans and inequality. *World Bank Policy Research Working Paper*, No: 4967.
- Deraniyagala, S. (2007). Uluslararası ticarete neoliberalizm: Sağlam bir iktisat kuramı mı, yoksa bir iman sorunu mu? (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 169-178) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.

- Desgoigsts, A. ve Jaramillo, F. (2006). Trade, deman spillovers and industrialization: the emerging global middle class in perspective. *Centre d'Economie de la Sorbonne*, UMR 8174, Paris.
- Dişbudak, C. ve Süslü, B (2010). Analyzing income distribution in turkey. *European Journal of Social Sciences*. 18(2). 245-219.
- Doğan, S. (2007). 1990 ve sonrasında Türkiye’de kamu kesimi açıkları ve finansmanı. Ay, A. (ed). *Türkiye ekonomisi: Makroekonomik sorunlar ve çözüm önerileri*. (ss. 168-200). İçinde. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Dollar, D. ve Kraay, A. (2001). *Growth is good for the poor*. Washington, DC: The World Bank.
- Dollar, D. ve Kraay, A: (2002). Growth is good for the poor. *Journal of Economic Growth*, 7, 195–225.
- DPT. (1976). Gelir dağılımı 1973. Ankara.
- Dumeniel, G. ve Levy, D. (2007). Neoliberal (karşı) devrim. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 25-41) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Easterly, W. (2001). The middle class consensus and economic development. *Journal of Economic Growth*, 6, 317-335.
- Easterly, W. (2004) Channels from globalization to inequity: Productivity world versus factor world. (iç) S. M. Collins, ve C. Graham (eds.). *Globalization, poverty, and inequality*. Washington, DC: Brookings Instution Press.
- Edgel, S. (1995). *Class*. London, UK: Routledge,
- Edgel, S. (1998). *Sınıf*. (çev. D. Özyiğit). Ankara: Dost Kitapevi.
- Eisenhauer, J. G. (2008). An economic definition of the middle class. *Forum of Social Economics*, 37, 103-113.
- Eliacıık, İ. (2009). İbn Haldun’dan mülk dersleri, www.ihsaneliacik.wordpress.com, 06.06.2010 tarihinde erişildi.
- Ergil, D. (1994) *Toplum ve insan*. Ankara: Turhan Kitabevi.

- Erikson, R., Goldthorpe, J. H., ve Portocarero, L. (1979). Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden. *The British Journal of Sociology*, 30(4), 415–441.
- Erikson, R. ve Goldthorpe, J. H. (1992.) *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Evans, G. (1992). Testing the validity of the Goldthorpe Class Schema. *European Sociological Review*, 8(3), 211-232.
- Foellmi, R. ve Zweimüller, J. (2006). Income distribution and demand-induced innovations. *Review of Economic Studies*, 73, 941-960.
- Fosu, A. K. (2010). Inequality, income and poverty: Comparative global evidence. *World Institute for Development Economics Research*, No: 2010/93.
- Garfinkle, N. (2006). *The American dream vs. the gospel of wealth: The fight for a productive middle-class economy*. New Haven: Yale University Pres.
- Giddens, A. (1981). *The class structure of the advanced societies*. London: Hutchinson Publisher.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (çev. H. Özel ve C. Güzel) Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gilbert, D. (2002). *The American class structure: In an age of growing inequality*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Gilbert, D. (2007). *Mexico's middle class in the neoliberal era*. The University of Arizona Pres.
- Goldthorpe, J. H. (1982). On the service class, its formation and future. A. Giddens ve G. MacKenzie (eds.). *Classes and division of labour: Essays in honour of Ilya Neustadt*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Goldthorpe, J. H. (1987). *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- Goldthorpe, J. H. (1996). Class analysis and the reorientation of class theory: The case of persisting differentials in educational attainment. *British Journal of Sociology*, 45, 481-505.

- Goldthorpe, J. H. (2000). *On sociology: Numbers, narratives and the integration of research and theory*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi ve imparatorluğun çöküşü: Osmanlı batılılaşması ve toplumsal değişme*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gözler, K. (1999). *Anayasa hukukunun metodolojisi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Hamilton, M. ve Hirszowic, M. (1993). *Class and inequality: Comparative perspectives*. Hertfordshire, UK: Harvester Wheatsheaf.
- Harman, C. (2006b). Resesyondan sonra işçi sınıfı. (çev: O. Akonhay) A. Callinicos, ve C. Harman *Neoliberalizm ve sınıf*. (ss. 83-125) İçinde. İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Hepaktan, C. E. (2008). Türkiye'nin dönüşüm sürecinde dış ticaret politikaları. 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir.
- Howe, C. (1992). *Political ideology and class formation: A study of the middle class*. US: Praeger Publisher.
- IMF. (1995). Gender issues in economic adjustment. *IMF Survey*, 286–288.
- James, L. (2006). *The middle class: A history*. London: Abacus.
- Jensen-Butler, B. (1976). An outline of a Weberian analysis of class with particular reference to the middle class and the NSDAP in Weimar Germany. *The British Journal of Sociology*, 27(1), 50-60.
- Johnston, D. (2007). Yoksulluk ve bölüşüm: Yeniden mi neoliberal gündemde? (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 225-235) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kapas, M. ve Liang, Y. (2009). Sizing up the middle class in developing countries. *The Journal of Portfolio Management*, 35(5), 133-139.
- Karaçor, Z. (2007). Enflasyon kültür ve geleneği: Türkiye ekonomisi üzerine bir analiz. Ay, A. (ed). *Türkiye ekonomisi: Makroekonomik sorunlar ve çözüm önerileri*. (ss. 99-142). İçinde. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Karadag, R. (2010). Neoliberal restructuring in Turkey: from state to oligarchic capitalism. *MPIfG Discussion Paper 10/7*, Max Planck Institute for the Study of Societies, Cologne (Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Köln).
- Kaya, Y. (2008). Proletarianization with polarization: Industrialization, globalization, and social class in Turkey, 1980–2005. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26, 161–181.
- Kingston, P. W. (1996), The implications of intergenerational class mobility for class theory: A comment on western. *Social Forces*, 75(1), 323-327
- Koraltürk, M. (2004). Türkiye'nin ekonomi tarihi kronolojisi. *Gülten Kazgan'a armağan: Türkiye ekonomisi* (ss. 441-477). İçinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Krueger, A. O. (2004). “Meant well, tried little, failed much: Policy reforms in emerging market economies” www.imf.org. 23.11.2010 tarihinde erişildi.
- Krugman, P. R. (1987). Is free trade passe?. *The Journal of Economic Perspectives*, 1(2), 131-144.
- Krugman, P. R. (1999). *The return of depression economics*, New York: WW Norton.
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review*, 45, 1–28.
- Landes, D. (1998). *The wealth and poverty of nations*. London: Little Brown.
- Lapavitsas, C. (2007). Neoliberal dönemde anayolcu iktisat kuramı. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 59-75) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Lareau, A. (1997). Social class differences in family-school relationship: The importance of cultural capital” (iç) A. H. Halsey, H. Lauder, P. Brown, ve A. S. Wells (eds.). *Education: Culture, economy, society*. Newyork, ABD: Oxford University Press.
- Li, J. H. ve Singelmann, J. (1999). Social mobility among men: A comparison of Neo-Marxian and Weberian class models. *European Sociological Review*, 15(1), 1-23.

- Loren, C. (1977). *Classes in the United States: Workers against capitalists*. California, ABD: Cardinal Publishers.
- Lucal, B. (1994). Class stratification in introductory textbooks: Relational or distributional models?. *Teaching Sociology*, 22(2), 139-150.
- MacEwan, M. (2007). Neoliberalizm ve demokrasi: piyasa iktidarına karşı demokratik iktidar. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 282-292) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Mann, M. (1993). *The sources of social power, Cilt 2, The rise of classes and noiton states, 1760-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, UK.
- Mardin, Ş. (1967). Historical determinant of stratification: Social class and class consciousness in Turkey. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 22(4), 111-142.
- Marshall, G. (1997). *Repositioning class social: Inequality in industrial societies*. Thousand Oaks, London UK-Sage Publications, New Delhi, India.
- Marx, K. (1963). *Theories of surplus value*. Part 1, Moskova: Progress.
- Marx, K. (1968). *Theories of surplus value*. Part 2, Moskova: Progress.
- Marx, K. ve F. Engels (1967). *The communist manifesto*. (çev: S. Moore) Harmondsworth: Penguin.
- Matsuyama, K. (2002). The rise of mass consumption societies. *Journal of Political Economy*, 110(5), 1035-1070.
- Mehmet, Ö. (1983). Turkey in crisis: Some contradictions in the Kemalist development strategy. *International Journal of Middle East Studies*, 15(1) (1983), ss. 47-66
- Mill, C. W. (1995). The new middle class. A. J. Vidich (ed.). *The new middle class*. (ss.189-202) İçinde. London, UK: Macmillan Pres.
- Milner, A. (1999). *Class*. Londra, UK: SAGE Publication.
- Milor, V. (1990). The genesis of planning in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, Fall, ss. 1-30
- Naim, M. (1999). *Fads and fashion in economic reforms: Washington Consensus or Washington confusion?* www.imf.org, 29.12.2010 tarihinde erişildi.

- Nelson, J. I. (1968). Comparisons between the old and new middle class. *The American Journal of Sociology*, 74(2), 184-192.
- Odekon, M. (2005). *The costs of economic liberalization in Turkey*. Betlehem: Lehigh University Press.
- Oman, C. (1999). Globalization, regionalization, and inequality. A. Hurrell ve N. Woods (eds.). *Inequality, globalization, and world politics*. (İçinde). Oxford: Oxford University Press.
- Oyan, O. (1998). *Türkiye ekonomisi: nereden nereye?*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Öngen, T. (1994). Tekelci kapitalizm ve sınıf yapısı. *SBF Dergisi*, 49(3-4), 303-349.
- Öniş, Z. (1999). *State and market: the political economy of Turkey in comparative perspective*. İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neoliberalism in critical perspective. *Middle Eastern Studies*. 40(4), 113-134.
- Öniş, Z. and Aysan, A. F. (2000). Neoliberal globalization, the state and financial crises in the semi-periphery: A comparative analysis. *Third World Quarterly*, 21(1), 119-139.
- Öniş, Z. ve Bayram, İ. E. (2008). Temporary star or emerging tiger? Turkish recent economic performance in a global setting. *TÜSİAD-Koç University Economic Research Forum*. Working Paper Series, No: 0805.
- Öniş, Z. ve Güven, A. B. (2010). Global crisis, national responses: The political economy of Turkish exceptionalism. *TÜSİAD-Koç University Economic Research Forum*, Working Paper Series. İnternet Erişimi: www.ku.edu.tr, 01.10.2011 tarihinde erişildi.
- Özcan, G. B. ve Turunç, H. (2011). Economic liberalization and class dynamics in Turkey: New business groups and Islamic mobilization. *Insight Turkey*. 13(3), 63-86.
- Palley, T. I. (2007). Keynesçilikten neoliberalizme: İktisat bilminde paradigma kayması. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalef bir seçki*. (ss. 42-58) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.

- Park, W. ve Brat, D. (1995). A global Kuznets curve?. *Kyklos*, 48, 105–131.
- Pinkovskiy, M. and Sala-i-Martin, X. (2009). Parametric estimations of the world distribution of income. *NBER Working Paper*, No: 15433.
- Pinkovskiy, M. ve Sala-i-Martin, X. (2010). Parametric estimations of the world distribution of income. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/4508>, 07.12.2010 tarihinde erişildi.
- Polanyi, K. (2000). *Büyük dönüşüm: Çağımızın sosyal ve ekonomik kökenleri*. (Çev: A. Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Portes, A. ve Hoffman, K. (2003). Latin America class structure: Their composition and change during the neoliberal era. *Latin America Research Review*, 38(1), 41-82.
- Poulantzas, N. (1975). *Classes in contemporary capitalism*, London, UK: New Left Books.
- Power, S., Edwards, T., Whitty, G. ve Wigfall, V. (2003). *Education and the middle class*. Buckingham, İngiltere: Open University Pres.
- Pressman, S. (2009). Public policies and the middle class throughout the world in the mid 2000s. *Luxembourg Income Study Working Paper Series*, Working Paper No: 517.
- Radice, H. (2007). Neoliberal küreselleşme: İmparatorlukların olmadığı bir emperyalizm mi? (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 155-168) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Ram, R. (1989). Level of development and income inequality: An Extension of Kuznets-Hypothesis to the world economy. *Kyklos*, 42, 73–88.
- Ravallion, M. (2003). Competing ceoncepts of inequality in the globalization debate. S. M. Collins, ve C. Graham (eds.). *Globalization, Poverty, and Inequality*. (İçinde). Wahington, DC: Brookings Instution Press.
- Ravallion, M. (2009). The developing world's bulging (but vulnerable) middle class. *World Bank, Policy Research Working Paper*, No: 4816.
- Roberts, K. (2001). *Class in modern Britain*. New York, ABD: Palgrave.

- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A Review of the World Bank's economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, XLIV (December), 973–987.
- Rodrik, D. (2009). The Turkish economy after crisis. <http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/Research%20papers/Turkish%20economy%20after%20the%20crisis.pdf>, 09.10.2011 tarihinde erişildi.
- Ross, G. (1978). Marxism and the new middle classes: French critiques. *Theory and Society*, 5(2), 163-190.
- Rutz, H. J. ve Balkan, E. M. (2009). *Reproducing class: Education, neoliberalism, and the rise of the new middle class in Istanbul*. New York: Berghahn Books.
- Saad-Filho, A. (2007). Washington uzlaşmasından Washington sonrası uzlaşmasına: iktisadi kalkınmaya dair neoliberal gündemler. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 191-201) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.
- Saad-Filho, A. (2010). Growth, poverty and inequality: From Washington consensus to inclusive growth. *DESA Working Paper*, No: 100.
- Sala-i-Martin, X. (2006). The world distribution of income: Falling poverty and...convergence, period. *Quarterly Journal of Economics*, 121(2), 351-397.
- Savaş, V. F. (1998). Anayasa Mahkemesi ve özelleştirme (İktisadi Yaklaşım). *Anayasa Yargısı Dergisi*, 15, 79-98.
- Saygılı, Ş. ve Cengiz, C. (2008). Türkiye ekonomisinin büyüme dinamikleri. *TÜSİAD Yayınları*, No: TÜSİAD-T/2008-06/462.
- Scott, J. (1991). *Who rules Britain?* Cambridge, UK: Polity.
- Scott, J. (1996). *Stratification and power: Structures of class, status and command*. Cambridge, UK: Polity.
- Shaker, S. (1995). *State, society, and privatization in Turkey, 1979-1990*. Washington: The Woodrow Wilson Center Press.
- Snowdon, B. ve Vane, H. R. (2005). *Modern macroeconomics: Its origins, development and current state*. Edward Elgar Publishing, UK: Glos.

- Solimano, A. (2006). Asset accumulation by the middle class and the poor in Latin America: Political economy and governance dimensions. *CEPAL*, Santiago, Chile, İnternet Erişimi: www.eclac.org/publicaciones, 20.02.2009 tarihinde erişildi.
- Soyak, A. (2004). Yapısal uyum programları ve yoksulluk ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 125, Kasım, 36-45.
- Sönmez, S. (2009). Türkiye ekonomisinde neoliberal dönüşüm politikaları ve etkileri. Mütevellioğlu, N. ve Sönmez, S. (eds). *Küreselleşme, kriz ve Türkiye’de neoliberal dönüşüm*. (ss. 25-75). İçinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Şengönül, Turan (2008a). Eğitimsel kazanım yoluyla profesyonel ve yönetimsel konumlara ulaşan bireyleri Neo- Marxist ve Neo-Weberci kuramlar çerçevesinde çözümlmek. *Sosyoloji Dergisi*, 19, 59-101.
- Şengönül, Turan (2008b). Sosyal sınıf kökeni, eğitimsel kazanım ve dikey sosyal hareketlilik ilişkisi. *Hacette Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e-dergisi*, www.sdergi.hacettepe.edu.tr, 11.01.2010 tarihinde erişildi.
- Şimşek, A. (2005). *Yeni orta sınıf*. İstanbul: L&M Yayıncılık.
- Taymaz, E., Voyvoda, E. ve Yılmaz, K. (2011). Uluslararası üretim zincirlerinde dönüşüm ve Türkiye’nin konumu. *TÜSİAD-Koç Üniversitesi, Ekonomik Araştırmalar Forumu*. İstanbul.
- Thompson, W. ve Hickey, J. (2005). *Society in focus*. Boston, MA: Pearson, Allyn & Bacon.
- Thrupp, M. (2007). Education’s ‘inconvenient truth’: Part one – persistent middle class advantage. *New Zealand Journal of Teachers’ Work*, 4(2), 77-88.
- Thurow, L. (1987) A surge in inequality. *Scientific American*, 256, 30-37.
- Toporowski, J. (2007). Parasal uygulamanın tanıdık sığınağı: Neoliberal uluslararası para ve finans rüyası. (çev: Ş. Başlı ve T. Önel). Saad-Filho, A. ve Johnston, D. (eds.). *Neoliberalizm: Muhalif bir seçki*. (ss. 179-190) İçinde. İstanbul: Yordam Kitap.

- Uygur, E. (2010). The global crisis and the Turkish economy. *Third World Network Global Economy Series*, Penang, Malaysia.
- Warren, E. (2007). *The new economics of the middle class: Why making ends meet has gotten harder*. Cambridge, USA: Senate Finance Committee.
- Waterbury, J. (1992). Export-led growth and the center-right coalition in Turkey. *Comparative Politics*, 24(2), 127-145.
- Weber, Max, (1978). [1922]. *Economy and society*. (2 cilt). Roth, G. ve Wittich, C. (eds) Berkeley, USA: University of California Press.
- Werner, B. Maloney, W. (1997). Neoliberalism and income distribution in Latin America. *World Development*, 25(3), 311-327.
- Westem, M. (1994). Class structure and intergenerational class mobility: A comparative analysis of nation and gender. *Social Forces*, 73(1), 101-134.
- Williamson, J. (2003). The Washington Consensus and beyond. *Economic and political weekly*, 38(15), 1475-1481.
- Williamson, J. (2005) The strange history of the Washington Consensus. *Journal of Post Keynesian Economics*, 27(2), 195-206.
- Williamson, J. (2005). A short history of the Washington Consensus. *From the Washington Consensus towards a new glabal governance, CIDOP*, September 24-25, Barcelona, www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf, 03.11.2010 tarihinde erişildi.
- Wilson, D. ve Dragusanu, R. (2008). The expanding middle: The exploding world middle class and falling global inequality. *Global Economic Paper*, No: 170.
- World Bank (1991). *Turkey's state entreprices*. Washington, D.C.: World Bank.
- World Bank (2005). *Economic growth in the 1990s: Learning from a decade of reform*. Washington, D.C.: World Bank.
- World Bank (2006). *World development report 2006: Equity and development*. Washington D.C.: World Bank.
- World Bank (2007). *Global economic prospects: Managing the next wave of globalization*. Washington D.C.: World Bank.

- World Bank (2008). *The growth report: Strategies for sustained growth and inclusive development*. Washington, D.C.: World Bank.
- Wright, E. O. (1976). Class boundaries in advanced capitalist societies. *New Left Review*, 98, 3-41.
- Wright, E. O. (1980). Varieties of Marxist conceptions of class structure. *Politics Society*. 9, 323-370.
- Wright, E. O. (1989). *Classes*. London, UK: Verso.
- Wright, E. O. (1997). *Class counts: Comparative studies in class analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (2000). *Classes*. New York: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. (2002). The shadow of exploitation in Weber's class analysis. *American Sociological Review*. 67(6), 832-853.
- Wright, E. O. *Foundations of a Neo-Marxist class analysis*. <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/>, 04.04.2010 tarihinde erişildi.
- Wright, E. O. Levine, A. ve Sober, E. (1993). *Reconstructing Marxism*. London, UK: Verso.
- Yalman, G. L. (2009). *Transition to neoliberalism: The case of Turkey in the 1980s*. İstanbul: İstanbul Bilgi University Press.
- Yeldan, (2010). Küresel Kriz, işsizlik ve iş yaratmayan büyüme. *İşveren*. Temmuz. İnternet Erişimi: www.tisk.org.tr/işveren. 04.10.2011 tarihinde erişildi.
- Yeldan, E. (2006). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: Bölüşüm, birikim ve büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeldan, E. (2009). Finans çağında eklemleme kalıpları: Neoliberal küreselleşmenin çevresel bir ekonomisi olarak Türkiye örneği. Mütevellioğlu, N. ve Sönmez, S. (eds). *Küreselleşme, kriz ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm*. (ss. 25-75). İçinde. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2006). Income inequality and economic convergence in Turkey. *Transition Studies Review*. 13 (3): 559-568

- Yılmaz, H. (2007). Türkiye’de orta sınıfı tanımlamak: Ekonomik düzeyler, siyasal tutumlar, hayat tarzları, dinsel-ahlaki yönelimler. www.hakanyilmaz.info. 12.11.2010 tarihinde erişildi.
- Zainuddin, S. (2003). Islam, social stratification and empowerment of Muslim OBCs. *Economic and Political Weekly*, 38(46), 4898-4901.
- (12 Şubat 2009). Beyond Wisteria lane. *The Economist*. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). Burgeoning bourgeoisie. *The Economist*. www.economist.com. 20.03.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). Notions of shopkeepers. *The Economist*. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). Sources and acknowledgments. *The Economist*. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). Suspended animation. *The Economist*. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). The middle class in emerging markets: Two billion more bourgeois. *The Economist*. www.economist.com. 24.03.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). The other Moore’s law. *The Economist*. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). What do you think?. www.economist.com. 27.02.2009 tarihinde erişildi.
- (12 Şubat 2009). Who’s in the middle?. *The Economist*. www.economist.com. 20.03.2009 tarihinde erişildi.
- (29 Haziran 2011). 40 milyon Brezilyalı yoksulluktan kurtuldu. *Taraf Gazetesi*.
- Ahmed, K. ve Gaby, H. (7 Aralık 2003), “Middle class ‘dominates’ universities”, *The Observer*. <http://www.guardian.co.uk>. 29.11.2011 tarihinde erişildi.

Demirel-Türkiye Devrimi-24 Ocak 1980. www.youtube.com, 01.02.2011 tarihinde erişildi.

İzmirli, R. (2 Temmuz 2011). 'Orta direk' ne demek?. *Türkiye Gazetesi*.

Karpat, K. (15 Mart 2010). Osmanlı'dan günümüze orta sınıflar, siyaset ve demokrasi. *Zaman Gazetesi*,

Öztürk, İ. (10 Haziran 2011). Türkiye'de özelleştirme gerçeği: KİT'lerden nemalananlar özelleştirmeye karşı çıkıyor. *Zaman Gazetesi*.

Paton, G. (21 Eylül 2009). Middle-class university students 'should pay more'. *Telegraph*, <http://www.telegraph.co.uk>. 26.11.2009 tarihinde erişildi.

Woolcock, N. (18 Şubat 2008). Middle class 'monopolise' the best schools. *The Times*. <http://www.thetimes.co.uk>. 26.11.2009 tarihinde erişildi.

Yaşar, S. (1 Aralık 2010). Niye gecekondü yapılmıyor artık?. *Sabah Gazetesi*.

Esnaf ve Sanatkarlar Meslek Kuruluşları Kanunu.

www.data.worldbank.org.

www.dpt.gov.tr

www.hdr.undp.org

www.oib.gov.tr

www.tbmm.gov.tr

www.tuik.gov.tr

www.tursab.org.tr.

www.unido.org

Dizin

- 1994 krizi, 116, 120
 2001 krizi, 124
 24 Ocak, 107, 111, 192
 32 sayılı karar, 115
 5 Nisan tedbirleri, 117
 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi, 140
 AK Parti, v, 123, 124, 126
 alt sınıf, 41, 140, 142, 155
 Altın Çağ, 71
 Anayasa Mahkemesi, 114, 187
 Aristokrasi, 8
 artık değer, 15, 17, 30
 asgari ücret, 9, 63
 asil sınıf, 13
 Asya Krizi, 117
 beşeri sermaye, 3, 28, 48, 50, 63, 67
 beyaz yakalı, 5, 16, 17, 37, 38, 53, 54, 55, 149, 150
 bilinç skalası, 37
 Bourdieu, 28, 50, 52, 135
 Bretton Woods, 86
 burjuva, 1, 7, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 48, 49, 53, 134, 148, 149
 Burjuvanın uşakları, 15
 bürokrasi, 9
 bütçe açığı, 77, 80, 92, 123, 124, 125
 büyük burjuva, 49
 Chicago Oğlanları, 73
 çelişkili konumlar, 29
 Çiftçiler, 8, 40, 138, 139, 142
 Dahrendorf, 7, 38, 42, 179
 denetleyici, 16, 82, 126
 Deregülasyon, 78, 92, 108, 110
 devlet baba, 110
 devletçi, 106, 134, 136, 155
 devletin ekonomideki belirleyiciliği, 2
 dış ticaret açığı, 116, 125, 129
 diplomacılık, 52
 Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, 78
 döviz krizi, 115, 119, 151
 DTÖ, v, 75, 92, 151
 Dünya Bankası, 58, 63, 75, 77, 82, 83, 84, 85, 88, 93, 94, 95, 98, 99, 108, 111, 119, 120, 122, 127, 132
 düşük dereceli profesyoneller, 150
 eğitim düzeyi, 7, 54, 57, 65
 Eğitimli işgücü, 3
 enflasyon, 70, 71, 72, 80, 83, 97, 107, 108, 109, 110, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 127, 129
 Engel Yasası, 57
 eski orta sınıf, 3, 12, 17, 18, 48, 52, 55, 142, 148
 esnaf, 11, 48, 136, 153
 eşitlik, 51, 67, 98
 eşitsizlik, 7, 8, 57, 100, 103
 etkinlik, 67, 79, 87, 152
 Feodal Sistem, 8

- Feodalizm, 27
- finansal serbestleştirme, 86, 104, 119, 151
- fonksiyonel gelir dağılımı, 144, 145
- Freiburg Okulu, 73
- Friedman, 73
- GEGP, v, 118, 121, 122, 123, 129, 132
- gelir dağılımı, iv, 2, 57, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 89, 90, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 105, 106, 132, 135, 137, 144, 145, 152
- gelire göre orta sınıf, 3, 59
- Genel Nüfus Sayımı, 140
- Genişletilmiş Washington Uzlaşması, 91, 92
- Gümrük tarifeleri, 78
- hayali ihracat, 113
- Hayek, 73
- HDI, v, 128, 133
- hizmet sınıfı, 6, 7, 38, 42, 43, 44, 54
- IMF, v, 75, 77, 82, 85, 91, 95, 97, 98, 99, 108, 117, 119, 121, 122, 123, 127, 133, 182
- ISCO-68, 137, 138
- ISCO-88, 2, 137, 138, 140, 141, 160
- ihracat teşviki, 113
- iki sınıflı toplum yapısı, 16
- ikinci nesil neoliberal iktisat politikaları, 89
- ikinci nesil Washington Uzlaşması, 90
- iktisadi büyüme, 3, 47, 62, 64, 65, 66, 67, 76, 82, 83, 86, 87, 93, 94, 96, 99, 103, 105, 115, 127, 129, 144
- iktisadi sermaye, 51, 52
- iktisat bilimi, 63
- iktisat politikası, 1, 69, 75, 109, 110, 119
- İmaret, 10
- İnsani Kalkınma Endeksi, v, 133
- istihdamın sektörel dağılımı, 130, 133, 153
- iş durumu, 37
- işbölümü, 7, 46
- işçi, 1, 5, 7, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 49, 52, 53, 54, 55, 104, 139, 140, 142, 144, 148, 149, 150, 160, 165
- işçi sınıfı, 1, 6, 7, 13, 16, 29, 32, 37, 42, 45, 52, 53, 55, 104, 148, 149, 150
- işgücü, 25, 30, 42, 51, 75, 88, 89, 91, 100, 130, 140, 150, 151
- işsizlik, 65, 69, 71, 80, 98, 110, 125, 126, 129, 133
- işteki durum, 137, 140, 142
- işveren, 12, 34, 39, 41, 42, 102, 137, 140, 142, 143, 190
- ithal ikameci iktisat politikaları, 106
- kafa işçileri, 40, 42, 44, 45, 53, 54, 55, 103, 139, 150
- kapitalist, 6, 11, 13, 14, 15, 18, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 34, 35, 44, 46, 63, 70, 134, 136, 148, 149
- Kapitalizm, 23, 27, 185

- karşılaştırmalı üstünlükler, 152
- Kast sistemi, 8
- katma değer, 71, 103, 130, 131, 132
- katmanlaşma, 8, 24
- Kemal Derviş, 122
- kendi hesabına çalışanlar, 38, 142
- Keynes, 56, 70, 78, 97
- kilit sektörler, 58
- kişi başına gelir, 67, 124, 127, 132, 133, 146
- kişisel gelir dağılımı, 144
- KİT, v, 75, 79, 96, 99, 101, 108, 109, 115, 117, 119, 120, 125, 192
- kitle tüketimi, 56
- KKBG, v, 116, 128, 131, 132
- Klasik Okul, 9, 56, 63
- koalisyon hükümetleri, 111, 115, 123
- kol işçileri, 38, 39, 40, 44, 45, 55, 103
- köle, 13
- kutuplaşma, 142
- Kuznets, 66, 100, 183, 186
- küçük girişimci, 1, 49, 150
- küçük işveren, 34
- kültürel burjuva, 28, 53
- kültürel sermaye, 28, 50
- Laissez-Faire, 73
- Latin Amerika, 64, 67, 71, 72, 73, 75, 77, 80, 82, 83, 85, 87, 89, 104, 151, 186
- liberalizm, 70
- maaşlı çalışan, 15, 22, 28, 31, 140
- maaşlı orta sınıf, 6, 7, 15, 22, 48, 52, 53, 56, 144
- Maliye disiplini, 77, 108, 115, 131
- maliye politikası, 62, 88, 118
- Margaret Thatcher, 74
- Marksist analiz, 27, 55
- Marksist sınıf anlayışı, 13, 24
- Marx, 2, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 21, 22, 24, 36, 42, 53, 148, 149, 184
- mavi yakalı, 16, 39, 55
- mikro kredi, 90, 93, 100
- Miktar Teorisi, 70
- milli gelir, 119, 144
- mobilité, 11
- Mukaddime*, 10
- mutlak yoksullar, 57
- mülkiyet hakları, 50
- mülkiyet sahipliği, 18, 22, 28
- neoliberal dönem, iv, 114, 139
- neoliberal iktisat politikaları, iv, 1, 2, 69, 77, 80, 84, 86, 87, 89, 94, 95, 96, 107, 109, 110, 111, 114, 121, 127, 151, 155
- Neoliberalizm, 72, 73, 74, 96, 151, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188
- Neo-Marksist, 3, 23, 26, 45
- nitelikli talep, 58, 63, 150
- Niyet Mektubu, 118
- okullaşma oranı, 133, 153
- orta direk, vi, 2, 136
- orta katman, 14, 15
- orta katmanlar, 14

- orta sınıf, iv, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 34, 36, 41, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 95, 104, 126, 127, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155
- orta sınıf geliri, 60, 61
- orta sınıf meslekleri, 137, 138
- orta sınıfın iktisadi boyutu, 47
- orta sınıfın iktisadi önemi, 3
- orta sınıflar, 7, 17, 27, 34, 42, 54, 58, 60, 63
- ortak yaşam şansı*, 18
- Ortodoks Marksistler, 16
- Osmanlı, 9, 10, 11, 109, 182, 192
- otorite, 24, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 44, 148, 149
- ödemeler dengesi, 71, 77, 79, 82, 99, 108, 119, 125, 151
- Özal, vi, 2, 109, 110, 111, 113, 115, 136, 185
- özel mülkiyet, 8
- özelleştirme, 2, 78, 84, 89, 101, 102, 110, 114, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 151
- para politikası, 78, 108, 118
- parti, 17, 19, 20, 21, 123, 160
- Petrol Krizi, 71, 74
- piyasa durumu, 17, 42
- planlama, 27, 79, 106
- profesyonel, 6, 7, 54, 56, 140, 141, 161, 162, 163, 164, 165, 166
- profesyonel sınıf, 7
- profesyoneller, 6, 14, 38, 40, 42, 43, 44, 56, 139, 150
- proletarya, 2, 5, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 28, 31, 35
- proleterleşme, 142, 144
- rasyonel birey, 76
- Revizyonist Marksistler, 17
- Rodrik, 78, 80, 82, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 115, 130, 187
- Ronald Reagan, 74
- Sanayi Devrimi**, 7, 9, 48
- satın alma gücü, 60
- Say Yasası, 70
- serbest dış ticaret, 78, 84, 89, 100, 102, 103, 151
- serbest piyasa, 9, 74, 75, 101
- serbest profesyonel, 56
- serbest ticaret, 9, 79, 88, 97, 102, 111
- sermaye akımları, 2
- sermaye birikim süreci, 16
- sıcak para, 86, 87, 115, 151
- sınıf analizi, 12, 24, 26, 27, 135
- Sınıf Bilinci, 175
- sınıf mücadelesi, 23, 24
- sınıf oluşumu, 24, 29
- sınıf sistemi, 11
- sınıfların mesleklere göre konumlandırılması, 37
- sosyal devlet, 9, 67

- sosyal katmanlar, 56
- sosyal politikalar, 89
- sosyal sermaye, 50, 135
- Sosyal sınıflar, 18
- sosyal tabakalaşma, 7, 9, 10, 11, 12
- sosyalizm, 70, 82
- Sosyoloji, 5, 47, 181, 188
- sömürü, 13, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 34, 35, 36
- stagflasyon, 71, 75, 99, 105
- Stand-by, 118
- statü, 17, 18, 19, 20, 21, 54, 149
- statü grupları, 18, 19, 20
- sürdürülebilir büyüme, 93, 129
- tabakalaşma, 7, 9, 10, 11, 21
- Tekila Krizi, 83
- tüccar, 10, 11
- Türkiye ekonomisi, 117, 125, 126
- uluslararası işbölümü, 46
- ücretli veya yevmiyeli çalışan, 102
- ücretsiz aile işçisi, 137, 140
- üretim araçlarının mülkiyeti, 13, 14, 18, 36, 148, 149
- üretim faktörleri, 70, 127, 144
- üretim ilişkileri, 13
- üst sınıf, 1, 27, 38, 41, 49, 53, 145, 147, 158
- üst-orta sınıf, 6, 127
- vasıf ve deneyim, 29
- vasıflı çalışanlar, 45, 54, 136, 150
- vasıfsız çalışanlar, 31, 40, 45, 139, 150
- vergi politikası, 62
- Washington Uzlaşması, v, 3, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 107, 109, 151
- Weber, 2, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 42, 149, 189, 190
- Weberci analiz, 22
- yapısal uyum, 77, 108, 110, 117
- yaşam beklentisi, 133
- yaşam şansı, 21, 25, 26, 27
- yaşam tarzı, 21, 54
- yeni orta sınıf, 6, 53, 54, 55, 144, 148, 149, 150
- yeni sınıf, 28, 53
- Yeni Sol, 6
- yeniden dağıtım, 89, 96, 98, 152
- yemel yaklaşım*, 60
- yetkili çalışanlar, 149
- yoksulluk, iv, 2, 4, 9, 57, 61, 63, 98, 99, 124, 135, 138
- yoksulluk çıkmazı, 57
- yoksulluk oranı, iv, 100, 124
- yoksulluk yasaları, 9, 63
- yoksullukla mücadele, 63, 89
- yönetici sınıf, 6, 7, 56
- yönetilenler, 10
- Yönetim Devrimi, 5, 56
- yönetişim, 90, 91
- yüksek kaliteli büyüme, 97, 124, 133
- zanaatkarlar, 8, 9, 40